

Efil Journal

Efil Ekonomi Araştırmaları Dergisi

Efil Journal of Economic Research

Temsili Olmayan Kuramların Gelişimi Planlama Anlayışımızda ve
Kente Bakışımızda Ne Tür Değişmeler Yaratıyor 8

İlhan Tekeli

Inequality, Economic Policies, Work and Poverty. The Latin American
Protracted Malady 38

Alicia Puyana Mutis

Türkiye'deki Eğitim Hizmetlerinden Vatandaş Memnuniyetinin
Analizi 62

Belgi Turan, Ali Berker, Seyit Mümin Cilasun

Market System as a "Stark Utopia" 86

Hüseyin Özel

Sabri Ülgener ve İktisat Sosyolojisi: İktisat Ahlakı ve Zihniyeti
Perspektifinden Bir Değerlendirme 110

İsmail Kitapçı

Türkiye'de Düşük Ücretli Çalışma ve Kadın İstihdamında
Dönüşümler 144

Ayça Akarçay, Selin Pelek

EfilJournal

Efil Ekonomi Araştırmaları Dergisi
Efil Journal of Economic Research

CİLT/VOLUME: 2 SAYI/ISSUE: 7

www.efiljournal.com

DANIŞMA KURULU/ADVISORY BOARD

Fikret Adaman	Boğaziçi Üniversitesi
Asaf Savaş Akat	Bilgi Üniversitesi
Yılmaz Akyüz	Cenevre South Centre
Taner Berksoy	Piri Reis Üniversitesi
Meghnad Desai	London School of Economics
Murat Çokgezen	Marmara Üniversitesi
Roberto Frenkel	Center for the Study of State and Society
Refet Gürkaynak	Bilkent Üniversitesi
Timur Kuran	Duke University
Şevket Pamuk	Boğaziçi Üniversitesi
Walter G. Park	American University
Alicia Puyana Mutis	Latin American School of Social Sciences
David F. Ruccio	University of Notre Dame
Vural Fuat Savaş	Yeditepe Üniversitesi
İlhan Tekeli	Orta Doğu Teknik Üniversitesi
Sübidey Togan	Bilkent Üniversitesi
İnsan Tunali	Koç Üniversitesi
Robert H. Wade	London School of Economics and Political Science
Randall H. Wray	Bard College
Murat Yıldızoğlu	Bordeaux University

YAYIN KURULU/EDITORIAL BOARD

İbrahim Semih Akçomak	Orta Doğu Teknik Üniversitesi
Sacit Hadi Akdede	Adnan Menderes Üniversitesi
Arzu Akkoyunlu Wigley	Hacettepe Üniversitesi
Osman Aydoğuş	Ege Üniversitesi
Ahmet Faruk Aysan	İstanbul Şehir Üniversitesi
Bilal Bağış	Bingöl Üniversitesi
Funda Barbaros	Ege Üniversitesi
Salih Barışık	Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Cem Mehmet Baydur	Muğla Üniversitesi
Necat Coşkun	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Susan E. Cozzens	Georgia Institute of Technology
Tarkan Çavuşoğlu	Hacettepe Üniversitesi
Nazire Nergiz Dinçer	TED Üniversitesi
Feride Doğaner Gönel	Yıldız Teknik Üniversitesi
A. Suut Doğruel	Marmara Üniversitesi
Fatma Doğruel	Marmara Üniversitesi
Alper Duman	İzmir Ekonomi Üniversitesi
Nazım Kadri Ekinci	Harran Üniversitesi
Uğur Emek	Başkent Üniversitesi

Hakan Ercan	Orta Doğu Teknik Üniversitesi
Erkan Erdil	Orta Doğu Teknik Üniversitesi
Ercan Eren	Yıldız Teknik Üniversitesi
Oğuz Esen	İzmir Ekonomi Üniversitesi
Uğur Eser	Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Alpay Filiztekin	Özyeğin Üniversitesi
Esmâ Gaygısız	Orta Doğu Teknik Üniversitesi
Ayça Ebru Giritligil	Bilgi Üniversitesi
Öner Günçavdı	İstanbul Teknik Üniversitesi
Timur Han Gür	Hacettepe Üniversitesi
Burak Gürbüz	Gaziantep Üniversitesi
Arne Heise	Hamburg University
Boris Kagarlitsky	Institute for Globalisation Studies and Social Movements
Dinar Kale	The Open University
Özgür Kayalica	İstanbul Teknik Üniversitesi
Hakan Kışlal	Saint Leo University
Aykut Kibritçioğlu	Türk-Alman Üniversitesi
Aykut Lenger	Ege Üniversitesi
Haluk Levent	Akdeniz Araştırma ve Bilim Üniversitesi
Dirk Meissner	National Research University Higher School of Economics
Hakan Mihci	Hacettepe Üniversitesi
Bilin Neyaptı	Bilkent Üniversitesi
Jennifer Olmsted	Drew University
Hüseyin Özel	Hacettepe Üniversitesi
Özgür Orhangazi	Kadir Has Üniversitesi
Harun Öztürkler	Kırıkkale Üniversitesi
Alessandro Sapia	Parthenope University of Naples
Metin Sarfati	Marmara Üniversitesi
Serdar Sayan	TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi
Marc-Alexandre Sénégas	University of Bordeaux
Sinan Sönmez	Atılım Üniversitesi
Wolfgang Streeck	Max Planck Institute for the Study of Societies
Turan Subaşat	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Bora Süslü	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Ahmet Şahinöz	Başkent Üniversitesi
Ayça Tekin Kuru	TED Üniversitesi
Yaşar Uysal	Dokuz Eylül Üniversitesi
Sadi Uzunoğlu	Trakya Üniversitesi
Altuğ Yalçıntaş	Ankara Üniversitesi
Erinç Yeldan	Bilkent Üniversitesi
Şiir Yılmaz	Gazi Üniversitesi

*Alfabetik olarak soyadı sırasına göre düzenlenmiştir.
It is alphabetically ordered by surname.*

İÇİNDEKİLER

Temsili Olmayan Kuramların Gelişimi Planlama Anlayışımızda ve Kente Bakışımızda Ne Tür Değişmeler Yaratıyor	8
İlhan Tekeli	
Inequality, Economic Policies, Work and Poverty: The Latin American Protracted Malady	38
Alicia Puyana Mutis	
Türkiye'deki Eğitim Hizmetlerinden Vatandaş Memnuniyetinin Analizi	62
Belgi Turan, Ali Berker, Seyit Mümin Cilasun	
Market System as a “Stark Utopia”	86
Hüseyin Özel	
Sabri Ülgener ve İktisat Sosyolojisi: İktisat Ahlakı ve Zihniyeti Perspektifinden Bir Değerlendirme	110
İsmail Kitapçı	
Türkiye'de Düşük Ücretli Çalışma ve Kadın İstihdamında Dönüşümler	144
Ayça Akarçay, Selin Pelek	

CONTENTS

What Kind of Changes the Development of Non-Representative Theories Creates on Our Understanding of Planning and Perspective of Urban	8
İlhan Tekeli	
Inequality, Economic Policies, Work and Poverty: The Latin American Protracted Malady	38
Alicia Puyana Mutis	
An Analysis of Citizen Satisfaction With Education Services In Turkey.....	62
Belgi Turan, Ali Berker, Seyit Mümin Cilasun	
Market System as a “Stark Utopia”	86
Hüseyin Özel	
Sabri Ülgener and Economic Sociology: An Evaluation from the Perspective of Economic Ethics and Mentality	110
İsmail Kitapcı	
Low Wage Work and the Transformation of Female Employment in Turkey	144
Ayça Akarçay, Selin Pelek	

Temsili Olmayan Kuramların Gelişimi Planlama Anlayışımızda ve Kente Bakışımızda Ne Tür Değişmeler Yaratıyor

İlhan Tekeli*

Özet

2000'li yıllardan sonra, temsile dayalı, yapılanmacı olan bilimsel bilgi kuramlarına, temsili olmayan kuramlar eklendi. 20. Yüzyılın ilk yarısında evrensel geçerlilik iddiası taşıyan temsili kuramların var olduğu dönemde, planlama alanında Webergil araçsal rasyonalite yaklaşımı hakimdi. 1980'ler sonrasında Habermas'ın iletişimsel rasyonellik kavramını geliştirmesi sonucu planlama oydaşmaya dayalı bir demokrasi projesi niteliği kazanmıştı. Temsili olmayan kuramların gelişmesi sonrasında, gerek kente gerek planlamaya bakış açımızda önemli değişimler yaşanmaya başlamıştır. Bu yazıda temsili olmayan kuramların gerisindeki ontolojik ve epistemolojik kabullere açıklık getirilerek, kent ve planlama konusunda yaşanmakta ve yaşanabilecek değişimler açıklanmaya çalışılmaktadır. Böylelikle, temsili olmayan kuramların da Türkiye'de tartışılmaya başlanmasına ön ayak olunması amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Temsili Olmayan Kuramlar, Planlama, Kent, Deleuze G., Thrift N.

JEL Sınıflandırması: R51, R58

What Kind of Changes the Development of Non-Representative Theories Creates on Our Understanding of Planning and Perspective of Urban

Abstract

After the years of 2000's non-representative theories are added to the existing representative and constructive scientific theories. In the first half of 20th century, when representative theories having universal validity claims were prevalent, in the planning field Weberian instrumental rationality approach was dominant. After 1980's as a result of the development communicative rationality understanding by Habermas, planning gained a democracy project quality. After the development of non-representative theories, important changes has occurred in our views related with both on urban phenomenon and planning. In this article, ontological and epistemological assumptions that exist behind the non-representational theories are clarified, in order to explaine the changes lived or will be lived on urban phenomenon and planning. Thus, the purpose of this study is to start a discussion about non-representative theories in Turkey.

Key Words: Non-representational Theories, Planning, Urban, Deleuze G., Thrift N. Deleuze G., Thrift N.

JEL Classification: R51, R58

* Prof. Dr., ODTÜ Mimarlık Fakültesi, Şehir ve Bölge Planlaması Bölümü. tekeli@metu.edu.tr

1. Giriş

Yirminci yüzyılın ilk yarısında bilimsel bilgi denildiğinde temsili kuramlar (representative theories) anlaşılıyordu. Bu kuramlar bilişsel (cognitive). Dış dünyanın diller, kavramlar yardımıyla zihinde nesnel olarak temsil edileceği kabul ediliyor ve bu saptamalardan yola çıkılarak, evrensel geçerlilik iddiası taşıyan bilgileri üretecek kuramlar oluşturuluyordu. Modernitenin hakim olduğu bu dönemde bilimsel bilgi denildiğinde anlaşılabilir temsili kuramlarla üretilen nesnellik ve evrensellik iddiası taşıyan bu türlü bilgilerdi. Bu dönemde planlamadan anlaşılabilir ise Weberci rasyonel bir planlamaydı. Bu tür planlamayı uygulamaya çalışan bir planıcı dıştan/önceden konulan hedefi temsili kuramlarla geliştirilmiş bilimsel bilgilerden yararlanarak minimum gayretle/pahayla gerçekleştirmenin araçlarını saptamaya çalışıyordu. Bu dönemin planlama süreçleri, bu araçsal rasyonellik mantığını aşamalandırmaya çalışıyordu. Bu planlamada bilimsel bilgiye erişebilirliğin yüksekliğine dayandırılan bir elitizm anlayışı hakimdi.

1980'li yıllardan sonra modernizm aşınarak, post modernizm yükselmeye başladığında iki farklı kanalın ortaya çıktığı söylenebilir. Kanallardan biri modernizmi reddederken anlık tepkileri esas alıyordu. Esas olan bireyin özneliği idi. Böyle bir durumda planlamada kullanılabilir bilimsel bir bilginin üretimi tamamıyla olanaksız hale geliyordu. Post modernizmin ikinci kanalı içinde özellikle eleştirel gerçeklik içinde özneller arası (intersubjektive) odayaşmanın sağlanması esas alınmaya başladı. Bu durumda özneller arası odayaşmanın oluşturulmasıyla planlamada yararlanabilecek, özellikle sosyal bilim alanında önem kazanan yeni bir bilgi türü ortaya çıkmış bulunuyordu. Bu da "yapılanmacı bilimsel bilgi" olarak adlandırılmıştır.

Böylece bilimsel bilgi alanı ikinci bir bilimsel bilgi türünün daha katılmasıyla çoklu hale gelmiş oluyordu. Habermas'ın toplumun işlerliğini ve dönüşümünü sağlayacak kararların verilmesinde amaçların ve araçlarının neler olması gerektiği konusunda kamu alanındaki etkileşme sonucunda ulaşılan odayaşmayı iletişimsel rasyonellik olarak tanımlaması

planlamada yeni bir aşamaya geçilmesinin yolunu açıyordu. Planlama, artık araçsal bir rasyonelliği değil, özneller arası uzlaşmaya dayanan iletişimsel rasyonelliği sağlayacaktı. Bu anlayışa göre geliştirilen planlama kuramları işbirlikçi (collaborative), müzakereci (deliberative) planlama gibi katılımcı planlama süreçleri önerdiler. Bilimsel bilginin çeşitlenmesi, ikinci bir bilimsel bilgi alanının olacağının kabul edilmesi, araçsal rasyonel planlama süreçlerinin yanısıra, demokrasi projesi olarak görülen planlama süreçlerinin ortaya çıkmasını sağladı.

Post modernizmin gelişme süreci içinde 2000'li yıllar sonrasında İngiltere'deki beşeri coğrafya ve sosyal bilimlerde çevrelerinde temsili olmayan kuramlar (nonrepresentative theories) üzerinde durulmaya başlandı. 2008 yılında da Nigel Thrift alanı formüle eden temel kitabı yazdı.¹ Her ne kadar henüz çok yaygınlaşmış olmasa da yeni bir bilimsel kuram türünün ortaya çıkmasıyla birlikte bilimsel kuramların/bilgilerin çeşitlenmesi artmaya devam etmiştir denilebilir. Temsili olmayan kuramlar kavramı bir tür şemsiye işlevi görmektedir. Bunlar varlık temelli değillerdir, oluşan/olan temellidirler. Bu kuramlar, yaşamın nasıl biçimleneceği üzerinde yoğunlaşarak, birlikte yaşanan deneyim içinde bir ifade biçimi kazanmaktadır, gündelik yaşam rutinleri, hızlı karşılaşmalar, cisimleşmiş (embodied) hareketler, biliş öncesi tetikleyiciler, pratik hünerler, duygusal etkilenme yoğunlukları, dayanıklı ısrarlar, olağanüstü karşılıklı eylemler, duygusal (sensual) düzenlemeler üzerinde dururken, varolan temsili ve yapılanmacı kuramların yaklaşımları olan temsili bilişsel açıklamalardan, fenomenolojik anlamı açığa çıkarmaktan, üzerinde oydasma sağlanmış değerler ya da yorumlamlardan kaçınırlar.²

Bu yazıda temelde yapılanmacı olmayan kuramların gelişmeye başlamasının, kente ve planlamaya yaklaşımımızda ne tür değişiklikler ortaya çıkaracağı ele alınacaktır. Bu amaçla ikinci aşamada temsili olmayan kuramlar alanının günümüze kadar nasıl bir gelişme gösterdiği araştırılacaktır. Üçüncü aşamada temsili olmayan kuramlar alanının belkemiğini oluşturan Deleuze ve Guattari'nin yaşam felsefesi ana boyutlarıyla ele alınacaktır. Dördüncü aşamada ise bu gelişmeler sırasında duygusal etkinin (affect) sosyal bilimlerde yarattığı dönüşüm yakından tanınmaya çalışılacaktır.

İlk dört aşamada temsili olmayan kuramların gelişmesi konusunda belli bir fikir hazırlığı yapıldıktan sonra, beşinci aşamada bilimsel bilgi alanında yaşanan bu gelişmelerin, özeldede kente genelde mekansal sorunların ele alınışında nasıl bir değişime yaratacağı irdelenecektir. Altıncı aşamada ise temsili olmayan kuramların ve duygusal etki faktörünün önem kazanmasının planlama kuramını ve pratiğini nasıl değiştirdiği araştırılacaktır. Yedinci aşamada bu yazıya son verirken temsili olmayan kuramların gelişmeye başlamasının bilimsel bilginin gelişmesi açısından genel bir değerlendirilmesi yapılacaktır.

1 Nigel Thrift: *Non Representational Theory; Space, Politics, Affect*, Routledge, London, 2008.

2 Hyden Lorimer: "Cultural Geography: "The Busyness of Being More-Than Representational", *Progress in Human Geography*, 29/1,2005,pp.83-94.

2. Temsili Olmayan Kuramlar Alanı Nasıl Bir Gelişme Gösteriyor?

Temsili olmayan kuramlar³ alanı post modernist dönemde değişik bilim alanlarında yaşanan gelişmeleri bir araya getiren bir tür sentetik uğraş niteliğine sahiptir. Bu bağlamda aktör – ağ kuramı, biyolojik felsefe, kültürel çalışmalar, yeni materyalizm, performans kuramı, yapısalılık sonrası feminizm, eleştirel kuram, klasik pragmatizm, sembolik karşılıklı eylemcilik (interactionism) vd. sayılabilir.

Thrift temsili olmayan kuramlar alanını tanımlamak için yazdığı temel kitapta, temsili olmayan kuramların ideal nitelikleri olarak ya da prensipleri konusunda yedi önerme geliştirmiştir.⁴ Thrift bu prensiplerle temsili olmayan kuramların bir yere oturtulması için yeni deneysel bir tarzı önerdiği söylenebilir. Hibrit bir dünya için, hibrit bir tarz ortaya konulmaktadır. Bu yedi ilke ne bir yasa önerisidir ne de kök imge hatırlatmasıdır. Yaratıcı üretimde bir egzersiz ve iş pratiğidir. Bir politik-epistemolojik canlanmanın ümidini ifade etmektedir. Bunun yeni bir kuram olma presizyonuna sahip olmaktan çok, pratiğe değer veren bir düşünce biçimi olmaya yakın olduğu söylenebilir.⁵

Thrift temsili olmayan kuramın **ilk programatik ilkesini gündelik yaşamın akışını yakalamak ve bu akışa katılmaktır** olarak sunmaktadır. Böyle bir yaşam oluşumu felsefesi, yaşam deneyimi sürecinin kaydına önem verecektir. Yaşam coğrafik ya da varlıksal bir harekettir. Dünyanın basitçe anlamını çıkarmaktan daha fazlasını elde etmek için, arzu tarafından harekete geçirilmiş, yaşamın zaman ve mekândaki bir oluşudur.

Varlık niyet (intentionality) tarafından işaretlenmiştir. Bilinçliliği aşar, coşan enerjisiyle, düşüncenin hiçbir zaman kendi denetiminde kalmadığını gösterir. Temsili olmayan kuram bu nedenle bilişsel eğilimleri ve köktenci ampirizmi reddederken, biliş öncesinin (pre-cognition) gücünü, uyumlu yaşam için performatif teknolojiler olarak, duygusalığın, oyunun ve imgelemin⁶ araçları olmasının önemini vurgular. Bu biliş öncesi mekanizmalar daha karar vermeden önce bilinçli bireyin bedenini eyleme hazırlayacaktır.

Prensiplerden ikincisi temsili olmayan kuramların anti-biyografik olma ve birey/özne öncesine eğilmekteki kararlılığını vurgulamaktadır. Thrift biyografilerin suni bir bireysel bütünlük ve hermeneutik tutarlılık yaratmaya açık olmasından çekinmektedir. Birinci ve ikinci prensip temsili olmayan kuramın metodolojik bireysellik üzerindeki eleştirisini ortaya koymaktadır. Temsili olmayan kuramlar kararlı bir şekilde birey öncesiyle (pre-individual) ilgilenecektir. Temsili olmayan kuramlar özneyle değil, özneleştirmeyele

3 Bu yazıda temsili olmayan nitelemesi bilimsel faaliyetler için yapılmaktadır. Ama aynı kavram sanat ve özellikle resim alanında 20.yüzyılın başından beri kullanılmaktadır. Resim başlangıçtan beri hep bir şeyi temsil ediyordu. Ama soyut resimin ortaya çıkması temsili olmayan bir resmin ortaya çıkması olmuştur denilebilir. Resim/sanat alanında temsili olmayanın ne olduğunun bilinmesinin bilim alanındaki temsili olmayanın tahayyülüne yardımcı olacağını düşünüyorum.

4 Philip Vannini: "Non Representational Theory and Symbolic Interactionism", *Symbolic Interaction*, Vol.32, Number.3, 2009.

5 Paul Simpson: What is Non-Representational Science ?

6 İmge, zihinde tasarlanan tahayyül edilen.

(subjectification) ilgilidir. Bu da her türlü nesnenin diğerleriyle sürekli olarak, çoğunlukla da zorunlu olmayan karşılaşmalarıyla ilişkiye sokulmasıyla gerçekleşir.

Bu prensiplerden üçüncüsüne göre **temsili olmayan kuramlar, ilgilerini pratiğe, eyleme ve performansa eğilmesi üzerinde** yoğunlaştırmaktadır. Thrift sosyal bilimlerin yapısalcı mirasından yorgun düşmüştür ve anlamın pratik formlarına ulaşmak varken sembolik anlamların açığa çıkarılması konusunda kuşku duymaktadır. Thrift önceliği gerçekleştirilmiş eylemde anlamı oluşturan bedensel rutinlere ve edinilmiş adetlere vermektedir. Belirli bir yerde bir insanın varlığının bir değerine karşı tutumunu şekillendiren dünyevi pratikler üzerinde durur. Bu pragmatizmle ve “eylemcilikle” ortak bir tutumdur. Bu kuramlar bir yerde insanın diğerlerine ve kendisine davranışını şekillendiren gündelik yaşamın olağan pratiğiyle ilgilenmektedirler.

Dördüncü ilke aktör-ağ kuramından alınmış ilişkisel materyalizmdir. Materyal nesnelere sadece performans için gerekli değildir, aynı zamanda kişilik ve ilişkisellik içinde melez bir araya gelmenin (assemblage) bir parçası ya da bölümüdür. Thrift insan bedeninin nesnelere birlikte evrim geçirmesinin önemine dikkati çekmektedir. Temsili olmayan kuramlar insan olanlarla, insan olmayanlara (nesne) hem kavramsal hem de ampirik olarak eşit ağırlık vermektedirler. Nesnelere teknolojinin bilinç öncesinin bir formu olduğundan, temsili olmayan kuramlar bedeni, materyal ve sosyal olanı bir birinden ayırmayı reddederler.

Temsili olmayan kuramın **beşinci ilkesi deneysel (experimental) olmasıdır.** Thrift geleneksel sosyal bilimlerin ampirizmine ve realizmin mukavelelerine antipati duymaktadır. Sosyal bilimlerin denetleme, önceden kestirme, her şeyi açıklama takıntısını reddetmektedir. Sosyal bilimlere **hayret etme duygusunu geriye getirmek** istemektedir. Temsili olmayan kuramlar kendilerini deneylere açık tutarlar, dünyalarının ucu açık bir hesap içinde kalmasından kaçınmazlar. Temsili olmayanın kuramcıları “bırakın deneyelim duygusu” içindedir. “Bırakın yargılayalım” anlayışından uzaktırlar.

Thrift, **altıncı ilke olarak duygusal etkileme/etkilenme (affect) ve hislilik** üzerinde durmaktadır. Duygusal etkileme/etkilenme birey duygusundan çok beden bir deneysel durumdan bir başka deneysel duruma geçmesinin kişi öncesi (pre-personel) yoğunlaşmasına tekabül ederek, bedenin eylemde bulunma kapasitesinin artış ya da azalışına atıf yapar. O hisleri ve duyguları mikro sosyolojik ampirik ilgilerin öznesi olarak görmekten çok, politik yeniden üretimin motoru olarak yeni politikanın ve önerdiği umut etiğinin işleteni olarak görmek eğilimindedir. Thrift hümanizmin bazı yaklaşımlarını sürdürdüğünü kabul ederken Simmel, James ve Dewey’in duyarlı bilim adamlığını övmektedir. Bir kişinin kendi yaşamının müellifi olacağını kabul ederek yaşamın sabitliğini ve rasyonelliği ve düşünümsel (reflexive) bilinçliliği reddetmesinde, Peirce’in Derrida ve Deleuze üzerinde etkisi ile James’in duygunun sosyalliği üzerindeki kuramı anahtar öneme sahip olmuştur.

Temsili olmayan teorinin son ve **yedinci ilkesi olarak “yenilik ahlaki” üzerinde durulurken** artan canlılığın özel bir formuna ve yeni bir dünyaya sıçrama potansiyeline atıflar yapılmaktadır. Geleneksel etik Thrift için yeterli değildir. Yeni etik gündelik

yaşamı yürüten ve karşılıklı eylemlerin sürdürülmesini sağlayan, ustalıktan yararlanarak geliştirilirken, yabancıliğin varlığı altında oluşan yeni komşuluk ve komünite formlarının getirdiği yeni bir yaşam formunun yolunu açacaktır.

Bu yedi ilkesiyle temsili olmayan kuramlar, daha fazla eylem, daha fazla imgelem, daha fazla aydınlık ve hatta daha fazla neşe demektedirler. Temsili olmayan kuramlarla performatif sanatlar ve performatif sosyal bilimlerin evlendirilme yolunun açılması, yeni olanaklar yaratarak, yeni ilişkilerin yolunu açarak, gündelik yaşamın yeniden inşasını başlatabilecektir. Ama Thrift'in çalışmasında bu olanakları yeterince ele aldığı söylenemez. Temsili olmayan kuramlar ilgi çekmeye devam etmesine rağmen bilim dünyasında ne tür gelişmelere yol açacağını esas olarak zaman gösterecektir. Tabii ki dünyaya temsil üzerinden değil, duygusal etkiler (affect) üzerinden yaklaşmak, farklı bir dünya arayanlar için önemli bir ipucu oluşturmaktadır. Herhalde insan düşüncesinin hümanist konturlarını aşmak o kadar kolay gerçekleşmeyecektir.

3. Deleuze Ve Guattari'nin Yaşam Felsefesinin Ana Çizgileri

Temsili olmayan kuramlar konusunda Thrift'in kurduğu melez çerçeve kesin değildir. Bu arayışın temellendirilmesi için daha kesin bir felsefi çerçeve aranırsa başlangıçta Deleuze'ün kurduğu, daha sonra Guattari'nin katılımıyla birlikte geliştirdikleri felsefeye başvurmak gerekecektir.⁷

Deleuze bir post yapısalcıydı. Bu bakımdan "yirminci yüzyılın" başında Avrupa felsefesinde atılım yapan fenemologlardan (Hussrel, Heideger) ve yapısalcılardan (Saussure) ayrılıyordu. Fenemologlar bilginin temelini deneyime dayanacağını düşünürken, yapısalcılara göre ise bilgi deneyime değil, deneyimi olanaklı kılan yapılara (kavram yapıları, dil ya da göstergelere) dayandırılması gerekiyordu. Post yapısalcı Deleuze ise bilgi için bir temel bulunamayacağını iddia ederek, bize icat etmek, yaratmak ve deneme yapmak kapısını açmak istiyordu. Böyle bir açılım bize yaşamı (toplumu değil) dönüştürme yolunu açacaktı.

Deleuze'ün yaşam felsefesi, oluş üzerine kurulmuştur. Batı düşüncesi genelde varlık ve kimlik üzerine oturtulmuştur. Başlangıçta var olan bu varlık oluşurken farklılaştığını varsaymaktadır. Deleuze ve kuşağı oluş ve farklılığın bir başlangıç ve kuruluş içine yerleştirilmesini reddetmektedir. Onlar farklılığı ve oluşu kimlik, akıl, insan öznesi ve sağduyuya dayalı kavramlara başvurmadan düşünebilmenin olanaklarını aramaktadır. Yaşamda oluş ve farklılığı sağlayacak düşünme güçleri felsefe, sanat ve bilimden gelecektir.

Düşünme Güçleri

Deleuze felsefeyi bir metinler topluluğu olarak değil, sürekli sorunlar yaratarak farklı düşüncüyü kışkırtma yolu olarak görmektedir. Felsefe yaşamın kaosunu biçimlendirecek

7 Bu bölüm temelinde, Claire Colebrook: *Gilles Deleuze*, Bağımsız Kitaplar, Ankara, 2004. İle G. Deleuze, F. Guattari, *Felsefe Nedir?*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1993 kitaplarından yapılan kısaltmalarla ve alıntılarla özetlenmiştir. Bu alıntılara ayrı ayrı atıf yapılmamıştır.

genel bir bütünsel yaşam kavramı üretecektir. Yaşamı bir bütün olarak düşünme gücüne en iyi karşılık gelen kavram farklılıktır. Yaşam farklılıktır, farklı düşünme, farklı olma ve farklılıklar yaratma gücüdür. Felsefe bu yolla oluş güçlerini üretmemizi olanaklı kılarak, yaşamın dönüştürülmesine katkı yapar.

Sanat bilişsel ve düşünsel terimlerden çok duygusal duyumsanabilir terimlerle düşünme gücüdür. Sanat algıların ve duyguların gücüdür. Bunu farklılık kavramını üreterek değil ama farklılıklar sunarak yapar. Bu bağlamda edebiyat deneyim olarak kabul ettiğimiz şeyi dönüştüren duygular yaratarak olmamızı sağlamaktadır.

Bilim algımızı edimsel olarak verili olanın ötesine yaymamızı olanaklı kılan işlevler yaratarak maddeyi düzenlememizi olanaklı kılar. Bilimi bilimsel yapan yaşamı işlevselleştirme gücüdür. Bilim dünyayı gözlemlenebilir ilişki hallerinde sabitler.

Bu üç alan felsefe, sanat ve bilim, birleşim, özdeşleşim olmadan birbirini kollayarak kesişir, birbiri içine girer. Bunu beyin gerçekleştirir.

Felsefe bir edimdir, bir yaratma, kurma edimidir. **Yarattığı ve kurduğu şeyler kavramlardır.** Felsefenin düşünme edimi de öznenin ve nesnenin kategorileri içinde değil, ama yurtluğun ve yeryüzünün değişken bir ilişkisi içinde gerçekleşir. Felsefenin kavramları gündelik yaşamdaki kavramlar gibi temsil edici değildir. Deleuze ve Guattari için temsil edici kavramlar dünyanın farklılığını yok eden bir düşünce aleti haline geldiği için karşıdırlar. Onlar için felsefenin kavramları verili değildir, yaratılmıştır. Bu kavramlar zaten bilinen veya varsayılanın ötesine geçen düşünce olanakları yarattığı için felsefidirler. Kavramlar, şeylere iliştiğimiz yaftalar ya da adlar değildir, bir düşünce yönelimi ya da yönüdür. Deleuze için felsefe, düşünmemizde böyle yeniden yönlendirme kapasitesine sahip kavramlar geliştirebilmelidir. Onlar yaratılmalıdırlar. Felsefi yaratıcılık içinde ortaya çıkan kavramlarda her zaman bir tekillik olur. Çünkü tümellikler bir şeyi açıklamazlar.

Kavramlar cisimlerde beden kazanıp, kendisini cisimlerde gerçekleştirmekle birlikte cisimsiz bir şeydir. Uzay zaman koordinatları yoktur, yalnızca yoğunluk ordinatları vardır. Kavram söylemsel değildir. Kavram hiçbir şekilde bir önerme değildir. Kavramların bir birini izlemesi için bir neden yoktur. Kavramlar, parçalı bütünlükler olarak bir yapbozun parçaları bile değildir. Çünkü düzensiz kenarları birbiriyle uyumuyacaktır. Kavram elbette bir bilgidir, ama kendisinin bilgisidir ve onun bildiği içlerinde bedenleştiği şeylerin durumuyla karışmayan saf bir olaydır. Yalnızca felsefeye ait olan kavram, yaşanan olayı yontar, onu kendince şekillendirir.

Felsefenin sunduğu kavramların tek başına düşünülmesi yetersiz olur. Bu kavramların **içkinlik düzlemleriyle (plane of Immanence) birlikte ele alınması** gerekir. Felsefe kavramların üreticisi olduğu gibi onun tamamlayıcı ikinci yüzü olan bu düzlemi de çizmek durumundadır. Felsefi kavramlar birbirine uymayan parçalı bütünlüklerdir. Onları yaratan felsefe ucu açık kalsa bile bir bütün sunmaya çalışır. Bunu, ele alınan kavramları tek bir tutarlılık düzlemi diye adlandırabileceğimiz bir düzlem üzerinde kavrayarak yapmaya çalışır. Kavramlar içkinlik düzlemi diye de adlandırılan bu düzlemle karşılıklı tamamlayıcılık içindedir. Kavramlar olaylardır. Ama düzlem olayların ufku, deposudur. Bu gözlemciye göre değişen göreceli bir ufuk değildir. Tüm gözlemcilerden bağımsız bir ufuktur.

İçkinlik düzlemi düşünölmüş ya da düşünölebilir bir kavram değil, düşünöcenin imgesidir. Düşünöcenin düşünöceyi kullanmanın, düşünöce içinde yol almanın ne anlama geldiğine ilişkin olarak düşünöcenin kendisine verdiğı imge bir yöntem değildir. Ne de beyindeki bilgi durumu ve işlevleri ve özellikle yavaş beyinle ilgilidir. Düşünöcenin imgesi kendiliğinden olanla hakkı olan arasında katı bir ayrımı içerir. İçkinlik düzleminin, doğa ve düşünöce olarak, “physis” ve “noüs” olarak iki yüzü vardır. Eğer içkinlik düzleminin her zaman biricik olduğı doğruysa ve tarih içinde söz konusu düzlemlerin Eski Yunan’da, 17. yüzyılda ve günümüzdeki biçimleri ve içerikleri farklı olacaktır. Eğer felsefe kavramların yaratılmasıyla başlıyorsa içkinlik düzleminin felsefe-öncesi bir şey olarak düşünölmeli gerekecektir. Henüz kavramlar yaratılmadığı için bir tür el yordamıyla ilerlenir. İçkinlik düzlemi kausun bir kesiti gibidir ve bir elek görevi yapar. İlk felsefeciler içkinlik düzlemini bir elek gibi çatmışlardır. İçkinlik düzlemi bize iki yüzüyle görünür; olma gücü ve düşünme gücü.

Nasıl, felsefe dili durağan tanımlardan ve kanılardan (opinion) kurtararak, yeni kavramlara ve sorunlara taşıyorsa, **sanatta yeni duygular ve algılar** yaratmaktadır. Düşünöce güçlerinden biri olan sanat, duygu, sözcükler ve deneyimler arasında kurduğumuz ve gündelik yaşamda kaniya dönüşmüş bağlantıları yıkar. Duygular ve algılar bu güçleri belirli gözlemcilerin deneyimlerinden özgürleştirirler. Duygular düzenleyici temsil sisteminden özgürleşmiş tekilliklerinde yaşanan duyuusal deneyimleridir.

Eğer kendimi algıların akışı olarak değil, bir kimliğe/kişiliğe sahip bir kişi olarak görüyorsam, verilen deneyimlendiğinde, örneğin renk, ses ya da doku gibi nitelikler üzerinde durarak, onu gündelik yaşama tabi kılarım. Sanat ise başka bir yönde işlevlilik göstererek, deneyimin akışını bozarak tekilliklere böler. Deleuz’e göre sanatı sanat yapan içeriğı değil, duygusudur. İçeriğinin üretilmesini sağlayan ise güç ya da usluptur.

Deleuze’è göre yaşam tümüyle bir yaratımdır, ama bu özgöl ve tekillik eğilimlerine uygun olacaktır. Deleuze dünyanın düşünömenin dışında, orada temsil edilmeyi bekleyen bir şey olmadığını savunur. İyi ve kötü yargısının ötesine geçen bir etiğe ulaşmak istemektedir. Bunun için kendi özgöl, duyuusal ve tekil algılama tarzımızla kavradığımız dünyadan kavramlara, yargılara ve değerlere nasıl geçtiğimizi irdelememiz gerekir.

Zaman ve Sinema

Deleuze’ün değışmeye açık yaşam felsefesi bu değışmenin düşünöce kaynağını sadece felsefeyle sınırlanmayarak aynı zamanda sanata açılmış olması ve değışme dolayısıyla zaman boyutuna verilen önem sinemayı Deleuze için özel bir yere getirmiştir. Onun için sinema bir öykü ve enformasyon getirmenin ötesinde bir öneme sahiptir. Sinema bizi felsefeyi yeniden düşünme noktasına getirmiştir. Sinematik biçim düşünme ve tahayyül etme olanaklarını değışirmiştir. Yaşamın yeniden kurgulanmasını kolaylaştırmıştır. Hareketin ve zamanın imgesi, hareket ve zamanın yeniden değerlendirilmesini sağlayarak, yaşamın zaten verili sınırlarının ötesine geçme yolunu bizlere buldurabilir.

Yeni yaşam biçimleri düşünöce sonucudur. Düşünme bir kereliğine olup bitmemektedir. Bir oluş gücüdür. Düşünöce bir seçme özgürlüğünün ötesine geçen bir zorunluluktur. Duygu bize ait olan bir şeydir. İrkilme örneğinde olduğı gibi karşı koyulamazlardır.

Deleuze göre sinemada imgeler zaman aracılığıyla oluşturulduğu için duyguları ve onların yoğunlaşmasını sağlayabilmektedir. Bu da düşünmenin şiddeti için gereklidir. Sinema algılayışımızı yöneten duyuşsal motor düzeneğine kısa devre yaptırır. Sanatla yeğliliklerin (yoğunlukların) artması hepimiz için tepkileri kışkırtan imgeler sunmasında yatmaktadır. Sinema zamanı yeniden düşünmemizi olanaklı kıldığı içindir ki kendimizi dönüştürmenin merkezinde yer almaktadır.

Deleuze mutlak homojen ayrılmamış bir zaman anlayışını reddetmektedir. Alışılmış gündelik yaşam anlayışının bizim genel bir zaman çizgisi üzerinde var olduğunu kabul ederiz. Bu bir yanılısamadır. Bundan zamanı yoğun olarak düşünerek kurtuluruz. Sinema yaşamı bu noktada açık hale getirmektedir. Kameranın kullanımıyla zamanı artık hareketin üzerinde meydana geldiği bir çizgi olarak göremeyiz. Sinema montaj yaparak bir zamanın akışını bir diğerrinin yanına yerleştirerek bize zamanın ayrılmamasını veya zaman bütünü oluşturarak farklı rutinleri gösterir. Zaman yaşamın hareket ve oluş gücüdür. Sanat duyuş aracılığıyla zamanın yıkıcı gücünü geri verir. Artık yaşamı zaman aracılığıyla akan bir bütün olarak göremeyiz, bütünü şekilleneceği ayrı oluşlar, hareketler ve zamansallıklar görürüz. Zamanı içeren bir dünya yoktur, “dünyalar” veya “süreler” üreten bir zaman akışı vardır. Zaman birbirinden farklı sürelerden oluşan sanal bir bütündür. Zamanı tek bir farklılık ve oluş akışı olarak olarak görürüz. Zaman hiçbir temeli, kuruluşu olmayan bir oluşur.

Aslında zaman bir şimdiler veya noktalar dizisi değildir. Zamanı algılayabilmek için onu uzamsallaştırırız, noktalara ya da bu hareketin muhtelif alanlarına böleriz. Ama oluşun gerçek zamanı algılanamazdır. Algılanan imgelerini aşan sanal bir oluş olan zamandır.

Hareket bütün içinde yalnızca bir yer değiştirme değildir, aynı zamanda hareket eden bir cismin dönüşümü yani bir oluşur. Zaman da içerisindeki hareketlerin olduğu bir düzlem değil, daha çok tekil hareketle dönüşen açık bir bütündür.

Deleuze’ün projesinin merkezinde zaman-imge bulunmaktadır. Zaman-imgede süre hareketten doğan bir şey olarak değil, dolaysızca duyulanır. Yaşam ayrı şeylerin gerçekleştiği hareket ve oluşur. Deleuze’ün temel sorusu bir şeyin oluşu olmayan saf bir oluşun nasıl düşünülebileceğidir. Buna sinemadan bir yanıt bulmaya çalışmaktadır. Bunu sinemanın fikri olarak zaman-imgede görmektedir. Sinema temsil etme değildir. Gerçek olarak verili olanın ötesine geçip imgenin fikrine ulaşan bir sezgi olayı olacaktır.

Makineler, Zamansız Güç ve Yurtsuzlaşma

Deleuze hiçbir temeli ya da kuruluşu olmayan bir oluş ve zamanı düşünebilmek için “makine” kavramından yararlanmaktadır. İnsan merkezli modeller var olan bir bütünden yola çıktığından ortaya koyduğu etikler tepkiseldir. Oysa makine etkin bir etiğe olanak tanımaktadır. Zamanın açık doğası “makinesel düşünmeye” uygundur. Makine ne yapıyorsa odur. Yeri yurdu yoktur. Daimi yurtsuzlaşma sürecine katkı yapmaktadır. Bir makine bağlantılarından başka bir şey değildir. Herhangi bir şey tarafından yapılmış değildir. Herhangi bir şey değildir ve sınırlı bir kimliği yoktur. Makine özgül ve uzlaşımlar anlamında kullanılmaktadır.

Bir örnek olarak bisikleti alırsak, o hiçbir ereği ve niyeti olmayan bir makinedir.

Bisiklet bir başka makine yani insan bedenine bağlandığında işlemektedir. Bu bağlamda makine insanla akuple edilerek insanın yapabilirliğini geliştirmektedir. Sanayi devriminde kasların uzantısında bir kapasite gelişmesini sağlarken günümüzde bilgisayarla beyin yapabilirliğini artırmaktadır. Deleuze makine ile mekanizma arasında bir farklılık tanımlamaktadır. Mekanizma kendisini dönüştürmeyendir. Makine ise dönüştürendir.

Yaşam diğerleri arasında gelişkin bir makine olan zihin ya da beyinle makinaya özgü bağlantıların kurulmasıdır. Yaşamın makine içermeyen bir yönü yoktur. Yaşam bir bütün olarak diğer bir makineyle ilişki kurduğu sürece/ölçüde varolur.

Yaşamın ulaşmaya çalıştığı dıştan verilmiş bir amaç yoktur. Yaşamda içsel üretken bir uğraş vardır. Yaşamın yapabileceklerini sürekli artırır. Bu daha çok “oluş dizisi” ya da “çizgisi” yaratılarak ve erekerin çeşitlenmesiyle sağlanır. Bu çizgiler; mutasyonlar, kesilmeler, kopuşlar, yeni başlangıçları taşıyacaktır.

Anlam cisimsel olmayan bir dönüştürme gücüdür. Bir şeyin cisimsel olmayan sanal varlığında ne olduğunu değiştirecektir. Anlam bir olaydır. Ama yeni oluş çizgileri üreten bir olaydır. Anlam ayrıca zamansız olanın gücüdür. Cisimler/ bedenler önceden düzenlenebilecek nedensel dizilişlerde birleşmezler, çünkü anlamın oluşu büsbütün yeni oluş çizgileri üretir.

Deleuze’i izleyerek yaşamın dinamik bir duygular etkileşimi ve daimi öteki oluş olduğunu kabul edersek, yaşamı mantıklı bir akış ve anlamlı bir olaylar dizisi olarak kabul etmemiz zorlaşır. Zaman tekrar etmemekte, yeni oluş güçleri üretmektedir. Yeniyi tekrar ve tekrar üretme gücü varsa zaman ezeli ve ebedidir.

Yaşam dinamik bir duygular etkileşimler, karşılaşmalar, saf makinaya özgü bir bağlantılar ve üretimler yığındır. Farklı varlıklar duygulardan biçimlenir. Bir beden belli duygusal bağlantılar kurar. Bu bağlantılar insanı insan yapan şeyleri yaratır. Beden zaman aracılığıyla oluşta yaratılır. Öyleyse bir duygu tarihi ve politikası olacaktır. Yıkımlara yönelen bir tarihtir bu. Deleuzede bulunan zamansız büyük güç budur. Bu dünyanın temsil edilmesiyle ilgili değildir, yeni bağlantılar üretmek, arzulayan makineler olmakla ilgilidir.

Yeni olan zaman içinde meydana gelmez, zaman yeniliğin kendisidir. Geçmişin yinelenmesi daima geçmişi dönüştürür, çünkü geçmiş de en az şimdi kadar üretim halindedir. Sanat da duygunun yeniliği düşünmemimizi olanaklı kılan kavramlar üretir. Deleuze felsefesi bağlamsızlık karşıtıdır. İnsani olmayan makineyi andıran ya da bizim kabulümüzün ötesindeki güçlerle karşılaşmak Deleuze göre etkin düşündürmektir. Günümüz çok kültürlülüğü içinde, insanın bize bir imge olarak dayatılmasını bütün imgelerin en ırkçısı olduğunda ısrarcı olmaktadır.

Aşkın Ampirizm

Deleuze kendi felsefesini aşkın ampirisizmi olarak niteliyor. Bu ele alışı yaşama bir meydan okuma bulunmaktadır. Tüm yaşamı bir oluş ve etkileşime dayandırdığı için felsefesi de deneyime bağlı hale gelmektedir. Deleuze’nin yaşamı ya da oluşu düşünmek için deneyime ya da verilmiş olana dayanması onun felsefesine “ampirik” olma niteliğini

kazandırmaktadır. Ama aşkınlık niteliğinin nasıl kazanıldığı konusunda, ayrıca dikkatli bir açıklama getirmek gerekiyor. Deleuze bu deneyimin ona bir kuruluş verecek bir dışsallık olarak tanrı, varlık, hakikat ile, insana, özneye, kültüre ve dile dayandırılmamacığını kabul etmektedir. Felsefesini aşkın ampirizm yapan işte deneyim dışında bir temele, bir kuruluşa dayandırılmamış olmasıdır. Felsefesini olana sevgi olarak tanımlıyor. Olanın ötesinde bir kuruluş arayışının karşısında vaziyet almış bulunuyor.

Deleuze'ye göre felsefe yalnızca bir oluş değildir, aynı zamanda bir öteki oluştur. Bunu bir ötekiye tepki olarak yapar. Sanat ve felsefe kaotik değildir, ama kaos düşüncesinin girip düşüncüyü harekete geçirmesine olanak vermiyorsa, kanıdan başka bir şey olmaz. Kaniya hapsolmama deneyimin sözde uyumunun ya da bütünlüğünün yıkılmasıyla olur.

Deleuze'ün kullandığı bu aşkınlık kavramından farklıdır. Batı düşüncesinde aşkınlığı oluşturan tüm kuruluşların dayanaklarını Deleuze birer birer reddetmektedir. Kuruluş arayışlarını geçersiz kılarken tanrı, varlık ve hakikatin bir veri değil icat olduğunu söylüyor. Felsefede tanrı kavramı etkinliğini yitirdikten sonra özne kavramı ortaya çıkıyor. Sorgulamanın ötesinde kalan bir şey daha ortaya çıkmıştır. Deneyimleyen ve kuşku duyan o öznedir. Descartes'in "cogito"suyla ifade edilmektedir. Deleuze'ye göre bu özne de bir aşkınlık biçimidir. Bu yolla nihai kuruluş ögesi işlevini gören bir "düşünme imgesi" yaratılmıştır.

Deleuze iç (zihin ya da özne) ve dış (dünya ve kesinlik) ayrımını yaparak, ön varsayılan bir alan olarak bir "içkinlik düzlemine" gönderme yapmaktadır. İçkinlik düzlemi yaşamın temeli ya da kuruluşu değildir, buna karşılık "içkinlik düzlemi" her türlü temel üreten şeyin düşüncesidir. Deneyimi açık ve içkin bir bütün olarak düşünmek her yeni deneyim olayının ne olduğunu dönüştüreceğini kabul eder. Deleuze için içkinlik tek gerçek felsefedir.

Deleuze göre ampirizm felsefi kuramdan daha fazlasıdır. Bir etik ve politikadır. Günümüzde idealim fikirlerimizin dışında bir yaşam ya da gerçek bir dünya olduğunu kabul etmektedir, ama bu yaşamın ve gerçekliğin fikirler üzerinden dolayımlandığında ısrarcı olmaktadırlar. Gerçekte fikirlerimiz dünyamızı düzenlemekten uzaktır. Fikirler deneyim sonucudur. Deneyimi açıklamak için özneyi ve fikirlerini kullanamayız. Öznenin deneyimden nasıl etkilendiğini açıklamamız gerekir. Fikirleri üreten imgelem yaşamın yaratıcı akışının parçası olarak yaşamın içinden başlar. Fikirler imgelemin ürünüdür. Deneyimi artık bir öznenin deneyimi olarak düşünemeyiz. İnsan öznesi belirli deneyimsel bağlantıların sonucudur.

Deleuze deneyimi yalnız yaşananlarla sınırlamamakta, edebiyat alanındaki üretilenlerin de katılmasıyla deneyimlerin (yaşanmamış ama yaşanabilecek olanlarla) kapsamını genişletmiş, dolayısıyla yaratıcılık potansiyelini artırmıştır denilebilir. Edebiyat değişik duygu sunumlarının ötesine geçip bu duyguların fikir halinde olumlu düzenlenmesine yönelir. Kurmaca ve imgelem tam da yaşamın üretiminin parçasıdır. Deleuze bu tür üretimleri yaşam için üretilmiş kurmacalar kabul etmektedir. Toplumsal kurumlar ya da "toplumsal makineler" de deneyimi aşan kolektif eklemeler veya kurgulardır.

Arzu İdeoloji ve Simulakra

Deleuze çıkardan değil arzudan yola çıkar. Ona göre arzunun kendisi bir güçtür. Bir oluş ve imgeleri oluşturma gücüdür. Arzu hem olumlu hem üretkendir. Arzu eksiklik duyduğumuz

şeyden başlamaz. Arzusunun çıkış noktası bağlantılardır, yaşam kendisini sürdürmeye ve zenginleştirmeye çalışır. Bunu da diğer arzularla ilişki kurarak yapmaya çalışır. Bu da güç/ iktidarın arzunun bastırılması değil, yaygınlaştırılması işlevi görmesini sağlar.

Oysa çıkardan yola çıkan bir ideolojinin gizlediği bazı çıkarlar olduğu varsayılır. Ayrıca dayatılmış kültür yanılışmalarından özgürleşmeyi bekleyen normatif bir bireyin varlığını kabul etmektedir. Bu da bir olumsuz güç/iktidar ve imgelem kavramına yol açmaktadır. Gücüyle bastırmaya, imgelemiyile kandırmaya çalışmaktadır.

Deleuze eleştirisini ideoloji üzerinden değil aşkın yöntemiyle yapmaktadır. Bu yöntem içinde atılması gereken ilk adım çıkarların arzularından nasıl üretildiğini göstermektir. Bunun için kişilerin çıkarlarının, arzuların kaotik akımından nasıl üretildiği ortaya konulmaya çalışılmaktadır. Deleuze ve Guattari buna mikro politika demektedirler. Arzu politika tarafından ideolojide olduğu gibi bastırılmıyor, kodlanıyor. Örneğin bir arzu olan kadın ve erkek bedenlerinin ilişki kurması, kutsal bir evlilik olarak kutsanmakta ve bir çıkara dönüşmüş olmaktadır.

Politik oluşumlar ya da toplumsal makineler çıkarları arzularından üretirler. Bir bedenler grubunun gücünü artırmak için kurduğu bağlantılar arzudur. Aynı bedenler grubu insan yaşamının temeli olarak kendi imgesini ürettiğinde çıkarını ortaya koymuş olur. Deleuze'e göre yaşam sanal bir güçtür, olma gücüdür. Sanal farklılık öngörülmeden şekillerde olma gücüne sahiptir, bu edimsel dünyadan daha fazlasıdır, daima ve zaten mevcut biçimlerle sınırlı değildir.

Deleuze dünyayı edimsel bir gerçeklik ile gerçek olmayan sanal kopyasına ayırmak yerine bir simulakra dünyası önermektedir. Sonradan veya farklı uyarlamalarla kopyalanan bir özgün yaşam yoktur. Yaşamın her olayı zaten kendisinden başkadır, özgün değil simülasyondur. Herhangi bir şeyin ne olduğu onun başka olma gücüdür, kendisine bağlı olmama gücüdür. Deleuze göre simulakra ne yeni bir olaydır ne de basitçe bir kültürel bir olaydır. Simulakra gerçeğin yitişi ve terk edilişi değildir, gerçektir. Yaşamın güçlenmesi, çeşitlenme güçlerini ve duygulanma güçlerini artırarak ve olduğu şeyden başka bir biçime bürünmesiyle olur. Henüz olmadığı şeyi tahayyül etmeyi ve yansıtmayı gerektirir.

Oluş

Buraya kadar Deleuze'ün projesinin varlıktan çok, oluş üzerinde yoğunlaştığını gördük. Deleuze Plantonculuğu oluş ve simulasyon olumlamasıyla aşmak istemektedir. Plantonculuğun tersine çevrilmesinde oluşun içkinliği kabul edilerek varlığın temeli ortadan kaldırılmaktadır. Deleuze'ye göre oluşun akışından başka hiçbir şey yoktur.

Deleuze'e göre oluşu düşünmenin önündeki engel insanlık ve özneliktir (dünyayı bilen olarak insan ya da oluşa temel teşkil eden özne). Ona göre düşünce oluştur. Yapılması gereken modeller, aksiyomlar olmadan düşündürmektir. Bu bakımdan oluş güçleri felsefe, edebiyat ve bilimle ön plana çıkmaktadır.

Genellikle oluşu bir varlığın yaptığı veya uğradığı bir şey olarak düşünürüz. Deleuze bunu tersine çevirir. Eylemler, algılamalar, çeşitlenmeler olduğu gibi oluşlar da

bulunmaktadır. Oluşların bu akışından varlıkları algılar ya da düzenleriz. Deleuze oluşun kendisi dışında bir amacı olmadığını savunur.

Çoğunlukla oluşu algılayamayız, dünyayı yalnızca aşkın olarak algılarız, dışsal ve uzmanlaşmış şeyler dünyasını algılarız, bu dünya ise Deleuze'ün ilgisini çeken bir dünya değildir. Onu ilgilendiren, dünya algılanamaz oluşların dünyasıdır. Sanat ve sanatın tekilliklerinin sunumu belli ölçüde bir algılanamaz oluş olarak düşünülmektedir. Ayrıca yaşamın bizatihi kendisi olan imgelem akışıyla birleşerek algılanamaz oluruz böylece yaşamdan ve farklılıktan kopuk hale gelmekten kurtuluruz. Kendimizi yaşamın üzerinde ve karşısında konuşlanmış değişmeyen algılayıcılar olmaktan çıkabilir ve kendimizi yaşamın algılanışının akışına kaptırırız. Bu yolla insan kendisinden daha fazlası olur ve en üst gücüne kadar genişler, bunu kendisi olmayanla bir melez oluş sürecine girerek yapar.

Algılanamaz oluş moleküler (önceden varolan modeli reddeden) tarzda bir algılamadır ve özgürlük anlayışımızı dönüştürür. Algılanamaz oluş kendisini farklılıkları duyumsanabilir olandan kopararak yüksek bir noktaya taşır. İnsan organizmasının yanlı ve düzenleyici algılama anlayışının ötesine geçilir. İnsandan özgürleşerek, oluş olayına açık hale geliriz. Özgür yaşamı olumlamak için insanın ötesine geçme gerekmektedir.

Bu bakımdan edebiyat elzem hale gelmektedir. Edebiyat metinleri sadece ahlakçılığın sınırlı kanunlarının yapısını baz almakla yetinemez. Bu metinler ahlaki bakış açısının ötesine taşmak durumundadır. Edebiyat bizi sınırlı benlik imgelerinden özgürleştirir, toplumun kabul edilmiş iyi ve kötüsünden kurtararak, oluşu var olanın ötesine geçme yolunu açar. Deleuze ve Guattari oluşun varolma yolunu açmasında hayvan oluşa ve kadın oluşa yönelmenin olanakları üzerinde durmaktadırlar. Onlar hayvan oluş fikrini Kafka aracılığıyla bulmuşlardır. Bu Freud'a karşı bir vaziyet alıştı. Psikanaliz geleneğinin yorumlama hastalığına karşı geliştirmişlerdir. Deleuze ve Guattari, arzunun ve duygunun olumluluğunu ve çokluğunu tanımlamak için hayvan oluş fikrine başvurmuşlardır. Hayvan oluş kişinin bir böcekmiş, köstebekmiş gibi hayatı tahayyül etmesidir. Hayvan oluş bir edebiyat türü olarak, yeni algılar ve yeni dünyaları olanaklı kılan anlamın üretilmesine yardımcı olacaktır. Yeni bir konumdan dünyanın çekimine girilmeyi sağlayacaktır. Deleuze göre "hayvan oluş" bir yeğinleşme deneyimidir, ezberlenmiş kesin belirlilikler alanından uzaklaşarak belirsizliğe ve sonsuzluğa açılan bir özgürleşmeyi sağlayarak insani yüklerden kurtulmayı sağlayacaktır. Deleuze ve Guattari'ye göre bütün oluşlar kadın oluşla başlamalıdır. Erkek öznedir, majördür. Bizi yaşamın etkin ve olumlayıcı farklılığını düşünmekten alıkoyan şey erkek kavramıdır. Olumlu olarak düşünebilmek için erkeğin mantığının ötesine geçmek gerekir. Bu da kadın oluşla, onun mantığıyla dünyaya bakmakla gerçekleşir. Bunu da yine edebiyatın gücünden yararlanarak gerçekleştirecektir.⁸

Deleuze-Guattari felsefesinin genel çizgilerinin çizimini tamamlamak için duygusal etkileme/etkilenme (affect) üzerinde durmak gerekir. Temsili olmayan kuramlar bakımından önemli bir yer tutan "duygusal etkileme/etkilenme" bu yazıda, bir sonraki bölümde tekbaşına, ayrı olarak ele alınacağı için, tekrara düşmemek adına bu bölümde ele alınmamıştır.

8 Nezile Kalaycı: "Annelik, Hayvan-Oluş, Yeryüzü", *Cogito*, Sayı 93ü Bahar 2019, ss.36-53.

4. Sosyal Bilim Çözömlmelerinde Duygusal Etkileme/Etkilenme (Affect) Faktörünün Yer Almaya Başlaması Ne Türölü Sonuçlar Yaratır

Thrift'in temsili olmayan kuramların yedi ilkesini sayarken, bunlardan altıncısında duygusal etkileme/etkilenme (affect) ve hislilik üzerinde durduğunu görmüştük. Deleuze'nin yaşam felsefesinin dayandırıldığı **oluş ve farklılığının**; kimlik, akıl, insan öznesi ve sağduyuya dayalı kavramlara başvurmadan ele alınabilmesinin olanakları aranmaya başladığında, duygusal etkileme/etkilenme (affect) özellikle önem kazanmıştır.⁹ Çünkü insanın bilinçli olmadan eylemde bulunma ve üzerinde eylemde bulunulabilme kapasitelerine dayanmaktadır. "Affect" kanalıyla düşünmek yaşamın oluşumu yolculuğuna devam etmektir. Deleuze'de affect kavramı üzerinde dururken kanımca iki niteliğe işaret ediyor. Birincisi etkileme/etkilenme kapasitesi, ikincisi ise duygusallıktır. Bu nedenle bu yazıda affect teriminin Türkçe karşılığı olarak, **duygusal etkileme/etkilenme sözcüklerini** kullandım. Bu iki boyutu da içerecek tek bir sözcük bulamadım.¹⁰ Yer yer de "affect" dedim.

Damasio'nun nörobilim alanında yaptığı katkılarla, rasyonel karar verme ya da rasyonel bilişler için mutlaka duygu alanında da yol alınması gerektiği açıklık kazanmıştır.¹¹ Bu duygu "affect"ın içeriğinde yer alan duygu boyutunca karşılanabilmektedir. Ayrıca, duygulanmanın yarattığı etki bizi düşünmeye zorlaması dolayısıyla önem kazanmaktadır. Deleuze (affect) kavramını geliştirmek için Spinoza'nın affectus kavramından yola çıkmaktadır.

Bu bedenın etkileme/etkilenme deneyimidir. Bir karşılaşma (encounter) sonucu doğar. Bu karşılaşmanın doğurduğu uyarıya karşı gelişen içgüdüsel bir tepkidir. Genellikle bilişsel süreçler sonrasında ortaya çıkan karmaşık duyguların oluşması, yüzün kızarması, terlemek, adrenalın fıskırması, umut , utanmak, korku, nefret, neşe vb.ni hissetmeyi beraberinde getirir. Evrimci psikologlar insan türünün bu işaretleri okuma kapasitesine sahip olarak evrildiğini göstermişlerdir. Bu deneyim sonrasında bedenın faaliyette bulunma gücü çoğalır ya da azalır.¹² Duygusal etkilenmeler olarak her yerde var olan bir kapasitedir. Spinoza- Deleuze'ian duygusal etkileme (affect) kavramı ortaya çıkandır (emergent). Onun otonomisi de açıklığından kaynaklanmaktadır. Duygusal etkileme/etkilenme daima daha ileriye götürülecek bir içsel kapasitedir. Dolayısıyla antropomorfiktir.

Her beden diğer bedenleri etkiler ve diğer bedenlerden etkilenir. Burada kullanılan beden kavramı beynin/zihnin varlığını da içermektedir. Duygusal etkileme/etkilenmeyi iki kişiyle sınırlamak doğru değildir. Aynı anda çok kişiyle etkileşir. Kişiler aşırıdır (transpersonel). Psikolojik değildir. Doğrudan ilişkiseldir. Bir olaydır. Bu olayın bir bütünlüğü vardır. Bir anlamda kendisini topluluk içinde ayırarak ifade etmesi bakımından

9 Bu Konuda bkz: Melissa Gregg, Gregory J.Seigworth (editors):*The Affect Theory Reader*,Duke University Press, Durham&London.2010.

10 Turhan Ilgaz "duygulam" sözcüğünü kullanmaktadır. Ben duygusal etkilemin daha kolay anlaşılır olduğunu düşünüyorum.

11 A. Damatio:"*Descartes' Error, Emotion,Reason and Human Being*, Putham Publishing, 1994

12 R.B. Zajonc:" Feeling and Thinking; Preferences Need No Inferences", *American Psychologist*, Vol.35, Num.2, 1980, pp. 151-175.

kolektiftir. Bir kültür olma özelliğine sahiptir. Yayılma yoluyla sosyalleşir. Bu salt bilişsel değildir, ama bilişsel olandan tamamıyla ayrılamaz. Bir duygunun oluşabilmesi için bir olayın olduğunun farkına varılmış olması gerekir. Alışılmış olan nesnel ve öznel kategorilerini bir çapraz kesendir. Duygusal etkilenme aktif bir güçtür, akışkan ve dinamiktir, bedenlerin belirli yerlerde karşılaşmasının enerjik sonucudur. Bir bedenden diğer bir bedene geçişin yoğunluğunu oluşturmaktadır.

Bu karşılaşmayı sadece insanlar arası bir karşılaşma olarak ele almamak gerekir, insan olmayanlarla karşılaşmalar da -örneğin bir heykelle karşılaşma da- büyülenme, neşe utanma ya da kızgı yaratabilir. Bu genişlemenin farkında olunması bir kentin deneyiminin özneliği ve yorumu üzerindeki insan merkezli bakış açısının aşılmasını sağlayacaktır. Sosyo-mekansal süreçlerin kavranmasını post hümanist hale getirecektir.¹³Bu duygusal etkileme/etkilenme çok çeşitlidir. Bu çok değerlilik/çeşitlilik korunmalıdır. Teke indirgenemez, indirgenmemelidir.

Duygusal etkileme/etkilenme (affect) kavramı insanların deneyimleyebileceği geniş bir duygular yelpazesini kuşatmaktadır. Çoğu kez duygunun (emotion) kavramı yerine kullanılsa da, aralarında bir fark vardır. Duygu daha kısa erimli, kaynağa yönelmiş yoğun bir histir. Duygular belirli uyarıcının tetiklenmesiyle ortaya çıkan karmaşık olayların sonucudur. Bu bağlamda duygu (emotion) yine de öğrenilmiş bir tepkidir. Bazı öğeleri bilinse bile tümüyle betimlenmesi söz konusu değildir. Duygusal etkilemede/etkilenmede söz konusu olan bir duygudan (emotion) çok, odaklanmamış, yaygın bir ruh halidir (mood).

Duygusal etkileme kuramını yazan Tomkins¹⁴, “affect” kavramını duygu (emotion) un biyolojik kısmı için kullanmaktadır. Her birimize genetik olarak geçmiş bulunan, önceden programlanmış mekanizmalar tetiklendiğinde biyolojik olayın bilinen örüntüsünü başlatır. Ayrıca yetişkinlerde duygusal etkilenme deneyiminin, doğuştan gelen mekanizmalarla karmaşık fıkirsal-duygusal formasyonların karşılıklı etkileşiminin sonucu olduğu belirtilmektedir. Tomkins bu deneyimleri olumlu (positive: neşe,gönül hoşluğu, sevmek vb.) ve olumsuz (negative: kaygı,üzüntü, kızgı, umutsuzluk vb.) olanlar diye ikiye ayırmaktadır. Ona göre insanın zihni sağlığı için olumlu olanların en çoğa çıkartılması, olumsuz olanların en az indirgenmesi gerekmektedir. Eğer bu başarılabilirse insanların kardiyovasküler sorunları azaltacaktır.

Pozitif duyguların varlığı insanın iyilik halinin bir işareti olmaktadır. Psikoloji çalışmaları olumlu duyguların insanların anlık düşünme ve eylem yapabilme repertuarını artırdığını olumsuz duyguların ise bu repertuarı daralttığını ortaya koymuştur. Olumlu duygular insanların eylemlerinde risk alma perspektifini artırmaktadır. Olumlu duygular anında bitmez, zaman içinde sürme eğilimi taşır. Bunlar dayanıklıdır (resilience). Olumluluk spiralinin yukarıya tırmanmasını başlatır.¹⁵ Duygu (emotion), duygusal

13 Brian Massumi: *Politics of Affect*, Polity, Cambridge,2015.

14 Silvan S.Tomkins:*Affect Imagery Consciousness:The Positive Affects*, Vol.1,2, Springer, New York 1962.

15 Bu konuda bkz: Barbara L. Fredrickson: “The Role of Positive Emotions in Positive Psychology: The Broaden and Build Theory of Positive Emotions”, *American Psychology*, Vol.56, No.3, March 2001, pp 218-226.

etkileme/etkilenmenin (affect) bir alt kümesidir. Kısa erimlidir, çok çeşitlidir. "Affect" ise belli bir amaca yönelmemiş serbestçe yüzen/gezen daha uzun soluklu olandır. Yaşamın sürdürülebilirliği için olumlu duygusalılık gerekmektedir.

Tomkins insanların güdü sistemleriyle duygusal etkileme/etkilenme sistemlerini farklılaştırmaktadır. Güdü sistemleri dar kapsamlı ve araçsaldır. Nefes alma, yeme, içme, uyuma işlevlerine odaklanmıştır. Oysa duygusal etkileme/etkilenme sistemi kızma, zevk alma, üzülmeye, heyecanlanma, utanma vb. geniş bir alana yayıldığı gibi sürekli olarak kapsamını yeniden yapılandırır. Mandev ise "affect" kavramını duygu yoğunluğuna göre sıcak uça ve soğuk uça olanlar olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Sıcak uça "affect" duygu ile ortaklaşa yüksek bir yoğunluk kazanarak tutku niteliği kazandığı, soğuk uça ise tutkusuz, bir tercihler, seçmeler, beğeniler halinde ifade edildiği belirtilmektedir.¹⁶

Duygusal etkileme/ etkilenme nörofizyolojik bir fenomendir, deneyimin bilinçdışı boyutunu oluşturmaktadır. Bu konudaki kuram dar fiziki anlamda, zihni bedene indirgemez. O bedenlerin hissettiği kadar hareketleri düzleminde düşündüğünü söylemektedir. Düşünmeyi psikolojik öznenin içinden alıp, ilişkisel karşılaşmanın birlikte hareketine koyar. Her eylem yarattığı sürpriz derecesine bağlı bir zihinselliğe sahip olacaktır. Duygusal etkileme/etkilenme kuramı bir beden yapabilirliğinin ne olduğunun yeniden değerlendirilmesini gerektirmektedir. Bu kuram özgürlüğü dışlamamaktadır. Özgürlük duygusal etkileme/etkilenme sürecinin sürpriz yaratmadaki birey aşırı otonomisinin varlığıdır. Bu beden fizikalitesi kadar zihinselliğinin de bir başarısıdır.

Spinoza için insan psikolojisi karşılıklı etkilenmeler sonucu ortaya çıkan türlü türlü psikolojiden, çok sayıda basit beden anlaşıması, uyuşması sonucunda, oluşan (emergent) bir karmaşık bütündür. Bu çok türlü psikolojiler, bedenlerin ve insan olmayan nesnelere çok büyük sayıda karşı karşıya gelmesiyle sürekli olarak tadil edilmektedirler. Her karşılaşmada duygusal etkileme/etkilenme beden ve zihinde kendisini farklı bir şekilde göstermektedir. Duygusal etkilenme beden eyleme yönelmesini etkileyerek, zindelik kazandırır ya da kaybettirir. Zihinde ise düşünce ile ideolojik konumlar arasındaki ilişkiyi tadil eder.¹⁷

Bedenin duygusal etkileme ve etkilenme dinamiği içinde oluşan yaşam konusunda bu bölüme kadar söylenenler bize değişme dinamiğinin ne olduğunu betimlemektedir. Bu betimleme önemli bir soruyu yanıtsız bırakmaktadır. Bu dinamik içinde geçmiş tamamen silinerek sıfırdan mı başlanmaktadır. Yoksa bu süreç içinde bir hafıza etkili olmaktadır? Brian Massumi her şeyin silinip sıfırdan başlamadığını bir tür hafızanın çalıştığını söylemektedir.¹⁸ Özne öğeler, alışkanlıklar, eğilimler, istekler, vb.leriyle oluşturduğu geçmiş, geleceğe beden üzerinden taşınmaktadır. Olayın zamanı geçmiş ve gelecek arasında çapraz kesmektedir. Eğer hafızanın bedende korunduğu söylendiğinde kastedilen spesifik

16 George Mandev: "Affect and Learning Causes and Consequences of Interactions", Douglas B. McLeod, Verna M. A. Adams (editors), *Affect and Mathematical Problems Solving: A New Perspective*, Springer-Verlag, New York, 1989, pp 3-19.

17 Nigel Thrift: "Intensities of Feeling: Towards A Spatial Politics of Affect", *Geografiska Annaler*, 86B(1), 2001, pp.57-78.

18 Brian Massumi: *Age*, s.47-58.

bir birey olduğu kadar bedenlerin karmaşık ilişkileri olmaktadır. İnsanlar/bedenler çok kalabalık bir dünyada yaşamaktadır. Bir beden bile güdüler, eğilimler, hatıra yığınları, bol bol duygular, bilinçli ve bilinçsiz tarzlar aşırılıklarla, kalabalık hale gelmiştir. Bu noktada karşımıza çıkan soru bu kalabalık durumdan yeni bir yapıya geçişi sağlayan oluşun nasıl gerçekleştiği olmaktadır. Bu soruyu Brian Massumi şok olarak yanıtlamaktadır. Duygusal etkileme/etkilenme şoktan ayrılmaz kavramlardır. Bu şoklar drama içermekten çok mikro şoklar düzeyindedir.

Bu noktaya kadar çözümlememizde duygusal etkileme/etkilenme (affect) bilinçli algılama ve dilsel temsilinden bağımsız olarak beden üzerinden tanımlanmıştı. Bu beden 19.yüzyılın sonundaki beden değildir. Günümüzde beden “biyomedyatik” hale gelmiştir. Kendi kendini yeniden üretme biçimini değiştirmiştir.¹⁹ Görsel medya terimine analog olarak geliştirilen biyomedya teriminin biyolojik bedenin, organik özelliklerini kaybetmeden yeni bir kavrama taşımaktadır. Biyomedya bir teknolojik araç değildir. Biyolojik öğelerin enformatik olarak yeniden bağlamlaştırıldığı ve biyolojik ve biyolojik olmayan, tıbbi ve askeri, kültürel ya da ekonomik uygulamalarda bedenin kendini gösterme süreçlerinin içinde yer aldığı bir durumdur.²⁰ Bolter ve Grusin bedenin değişik kültürel ve sosyal anlamın yeniden yayıldığı bir ortam işlevi gördüğüne dikkati çekmektedir.²¹ Biyomedyatik beden oluşumuna kapital yatırımı yapılmış, materyal güçlerin tarihsel olarak spesifik bir organizasyon biçimidir. Bu organizasyon biçimi biyoloji, fizik, termodinamik, karmaşıklık ve metastabilite konusundaki çeşitli söylemlerle işlenirken ve bedenin, işin ve çoğalmanın doğrusal olmayan rasyonelitesine dayanılmaktadır.

Eğer bir yerin kimliğinin temsilini o yerin imgesine dayandıran yaklaşımın ötesine geçilmek isteniliyorsa, **duygusal etkileme/ etkilenme atmosferi** kavramı kullanılmasına başvurulmaktadır. Atmosferler ilişkiseldir. Yerler duygusal etkileme yaratan karşılaşmalarla anlamlılık kazanır. Bir yere bağlılık hissini besler. Bir bedenin gücü; duygusal etkilenme yaratma kapasitesi ve kompozisyonunun etkilenebilmesi, diğer bedenlerle aktif ilişkiyel bağlantılar içinde olması yoluyla beslenir. Bu yer duygusu yaratan ilişkiler duygusal etkilenme atmosferi içinde kurulur. Bir kişi bu atmosferi ,bedenler ve nesnel arasındaki hareketler ve sıçrayan ilişkiler yoluyla, birleştirerek ya da dağıtarak deneyimler.

Atmosfer bir nesnel ve öznel arasında bir belirsizlik alanı ya da orta yol oluşturmaktadır. Bir yer karşılaşmalarının yarı-otonom bir ifadesi halinde tahayyül edilebilir. Duygusal etkilenme atmosferi fiziki çevre ve insan deneyimi ortasında kuşatıcı bir yerdedir. Bu atmosfer temsili değildir. İnsanlar, yerler, materyaller ve onların oluşturduğu toplumsal dünya üzerinde deneyimsel düşünceye açıktır. Bu atmosfer temsili olandan ve düşüncenin dogmatik imajından bir kaçışken, sosyal ile materyalin, bilinçli ve bilinçsiz olanın karşılıklı

19 Bu konuda bkznz: Patricia T. Clough: “ The Affective Turn: The Political Economy, Biomedica and Bodies”, Melissa Greg , Gregory J. Seigworth (Editors): The Affect Theory Reader, Duke University Press, Durham, 2010. pp.206-228.

20 Bu konuda bkznz: Alexander Styhre: *Organizations and The Bioeconomy, The Management and Commodification of The Life Sciences*, Routledge, 2012.

21 Jay David Bolter Richard Grusin: *Remediation Understanding New Media*, The MIT Press 1999.

oyununun anlaşılmasına bağlıdır.²² Böyle bir “affective” atmosferin varlığı, bu boyutun hem birey hem de komünal düzeyde işlevselliğinin bir kanıtı olarak görülebilir.

Duygusal etkileme/etkilenme kanalına girerek yaşamın oluşumu süreci içinde yol alacağımızı kabul ettiğimizde kaçınılmaz olarak karşımıza çıkan soru bu gidişin bizi daha iyi bir noktaya götürüp götürmeyeceği olmaktadır. Duygusal etkileme/etkilenme kapasitesinin varlığının gelecekte olanın şimdikinden daha iyi oluş ve aidiyet ve gelecek yaratacağı konusunda yaratılabilecek bir inancın hiçbir dayanağı yoktur. Tersine yoğun ve içerilmiş bir nötralite içermektedir. Bu durumda yaşamın sadece duygusal etkileme/etkilenme dinamiğine bırakılmayacağı, bunun bir risk taşıdığı kabul edilince, dolaylı bir şekilde de olsa müdahale etmek gereği doğmaktadır. Bunun yapılmasını olanaklı kılan da atmosferin varlığı olmaktadır.

Duygusal etkileme/etkilenme alanındaki tartışmamızı tamamladık. Bu tartışmanın deneyimlerimize olan etkilerini daha iyi kavrayabilmemiz için, gündelik yaşamımızda öğrenme ve politika süreçleri üzerinde biraz ayrıntılı olarak duralım.

Duygusal Etkileme/Etkilenme Kavramının Öğrenme/Eğitim Alanına Yansımaları

Homo Sapiens düşünen bir varlık olduğu gibi, aynı zamanda da öğrenen bir varlıktır. Öğrenmeyle ilgili zengin bir “affective” oluş spektrumu bulunmaktadır. Pedagojik süreçte duygusal etkileme/etkilenmenin olumlu ve olumsuz etkileri olduğu bilinmektedir. Ama henüz yeterince kuramsallaştırılmış olduğu söylenemez. Bunun öğrenme üzerindeki etkileri pratikte en açık olarak spor alanlarında gözlenmektedir. Koçlar atletlerin “affective” durumlarının performanslarını nasıl etkilediğini iyi bilmekte ve bundan yararlanmaya çalışmaktadırlar.

Bu durum tüm pedagojik süreçler için geçerlidir. Bir öğretmenin, öğrencinin duygusal etkileme/etkilenme durumunu tanıması ve uygun stratejilerle ve taktiklerle onu etkilemeye çalışması, öğrencinin öğrenme yolculuğunu anlamlı bir biçimde yönlendirebilecektir.²³ Öğretmen öğrencinin affective durumunu (merak, can sıkıntısı, hayal kırıklığı, kaygı vb.) bedenindeki yüzeysel göstergelerden saptayabilmektedir. Bu konuda öğretmenin artan duyarlılığı, varolan eğitim modellerinin daha etkili olarak çalışmasına olanak verecektir. “Affect”in eğitimle ilişkisi bu noktaya kadar araçsal düzeyde ele alınmıştır. Söz konusu ilişkiyi araçsal düzeyde tutmak ise çok yetersizdir. Duygusal etkileme/etkilenmenin önemi tüm boyutlarıyla ele alındığında eğitim sisteminin çok daha radikal değişmelere uğratılması gerektiği ortaya çıkacaktır.

Günümüze kadar gelen eğitim/öğretim sistemlerinin gerisinde Platon ve Aristoteles’ten gelen bir insan modeli bulunmaktadır. Bu anlayışta akıl/zihin hiyerarşik olarak en

22 Bu konuda bkzn. Michel Buser: “Thinking Through Non-Representational and Affective Atmosphere in Theory and Practice”, *Planning Theory*, SAGE, Vol.13(3), 2014, pp.227-243.

23 Barry Kort, Robert Reilly: *How People Learn, Cognition, Affect and Learning*, 2 Jan. 2019, {kort, reilly}@media.mit.edu

üstte bulunmaktadır. Peşinden koşulacak gerçek ise yaşamın ulaşılmaya çalışılacak en yüksek amacı olarak görülmektedir. Bu modelde akıla/zihne verilen ikincil bir işlev daha bulunmaktadır. Bu da duyguları düzenlemek ve kontrol etmektir. Bu modele göre eğitimden beklenen, formel müfredat yoluyla öğrencilerin akıllarını kullanmasını geliştirmek, duyguları ve hareketlerinin rasyonel denetimini öğretmektir. Bu modelde “affect” ancak araçsal bir rol yüklenmektedir.

Duygusal etkileme/etkilenme konusunda bir dönüştürme yaşanmasının kabul edilmesiyle birlikte, “affect”in/duygusalın eğitiminin yapılması, bir amaç niteliği kazanmaktadır. Böyle bir amaç için Heron’un önerisinden yola çıkabiliriz.²⁴ Onun insan modelinde üç merkezi kapasite bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, sevmek ve sevilmek, ikincisi anlamak ve anlaşılma, üçüncüsü seçmek ve seçilmektir. Bu üç kapasite aynı önemdedir ve birbirini tamamlamaktadır. Bu üç kapasite; bireylerin davranışlarıyla, kişilerarası ilişkilerle, ve organizasyonel ortamlarda gelişmektedir. Bu üç kapasite bu konulardaki pozitif duyguların tatminiyle gerçekleşecektir. Sevmek ve sevilmek kapasitesi, geniş bir affect yelpazesini (hayranlık, tapınma, ilgi, saygı, zevk alma), anlama ve anlaşılma kapasitesi geniş bir duygular yelpazesini (merak, gerçek tutkusu, büyülenme, iletişim kurmanın doyumu), seçme ve seçilme kapasitesi geniş bir duygular yelpazesini (tat, çeşni, canlılık, keyif, güvenilirlik, asıl olmak) içermektedir. Bu üç kapasitenin gerçekleşmesi engellenirse, olumsuz duygular gelişecek, sağlıklı oluşumlar yaşanacaktır. İnsanlar bu tıkanmalardan catharsis (boşalma) ile kurtulabilmektedirler. Böyle bir insan modeli kabul edildiğinde “affective” ve duygusal kapasiteleri eğitim konusu haline gelmektedir. Bu da eğitimin güümüzdekinden farklı bir biçimde yapılmasını gerektirecektir.

Duygusal Etkileme/Etkilenme Kavramının Politika Alanındaki Yansımaları

Duygusal etkileme/etkilenme kanalı içinde kalınmasının yaşamın oluşum ve öğretim/egitim süreçlerini nasıl etkilediğini ele aldıktan sonra, onun politika alanındaki yansımalarını görelim.

Chantal Mouffe politik analizlerde bu ele alışı kullanırken önce “common affect”(ortak duygusal etkileme/etkilenme) kavramını üretiyor.²⁵ Mouffe “duygu” yerine “tutku” kavramını siyasal kimliğin tanımlanmasına daha uygun olacağı için tercih etmektedir. Spinoza’nın affects kavramı “affectio” ve “affectus” farklılığına dayanmaktadır. “Affectio” bir bedenin bir şeyi arzu etmesini belirtirken, “affectus” bu arzuya uygun eylemde bulunmasını ifade etmektedir. Mouffe göre affectio/affectus dinamiği, ortak duygusal etkileme/etkilenmenin oluşumu sürecini oluşturmaktadır. Bunun pratikleri de politik

24 J.Heron : Catharsis in Human Development, *Human Potential Research Project*, University of Surrey, 1977.

J.Heron : Co-Counseling,, *Human Potential Research Project*, University of Surrey, 1979.

J.Heron: Education of Affect, *Human Potential Research Project*, *British Postgraduate Medical Federation*, University of Surrey, University of London, ISBN 1-85237-016-5.,,

25 Chantal Mouffe: “ The Affects of Democracy”, *Eurozine*, 23. Nov.2018.

kimliklerin inşasını sağlayacaktır. Buna dayanarak duygusal etkileme/etkilenmenin varlığının demokratik politikanın tasavurunun oluşmasındaki kritik role dikkati çekiyor.

Mouffe ortak duygusal etkileme/etkilenmeyi günümüzdeki popülist hareketlerin çözümlenmesinde kullanıyor. Laclau'ya göre popülizm bir ideolojiden çok bir siyaset yapma biçimidir. Değişik biçimler olabilir. Demokrasinin önemli bir boyutunu oluşturur. Çünkü halkın egemenliğiyle ilgilidir. Günümüzün siyasal pratiği içinde; sağ ve sol siyaset arasındaki sınırın eridiği, halkın siyasal kararları etkileme olanağının kalmadığı post-politik ile eşitlik ve halkın egemenliği kavramlarının kullanılmadığı, demokratik beklentilerin kendilerini ifade etme olanağı bulamadığı, özgürleştirme kanallarının tıkalı olduğu post-demokrasi koşulları reddedilerek, yeni popülist hareketlerin geliştirilmesine, elitler tarafından yok edilmiş halkın sesinin geri verilmesine çalışılmaktadır.

Sağ kanat popülizmle mücadelede bir sol kanat popülizmi demokratik beklentilere açık olacak, eşitlik ve sosyal adaleti savunacak şekilde ortak duygusal etkileme ve etkilenme kanallarını mobilize etmeye çalışacaktır. Böyle bir popülist hareketin başarısı için, sosyal hareketlerin çokluğu/çeşitliliği ile hedefi demokrasiyi canlandırmak ve derinleştirmek olan politik güçler arasında sinerjik bir ilişkinin kurulmuş olması gerekecektir. Mouffe hakim liberal demokratik politik kurama karşı çıkarken, siyasal eylemin kolektif ve partizan karakteri üzerinde durarak, politik kimliklerin inşasında duygusal etkileme/etkilenmenin oynadığı kritik rolün, kısacası duygusal boyutun ihmal edilmiş olmasına dikkati çekmektedir.

Günümüzün toplumlarında yurttaşların daha iyi yetişmiş olmasının, onları sadakatın aktörleri olmaktan, tercihlerin aktörleri olmaya yöneltmesi, onların siyasal yaşamdaki rollerini seçmen olmaktan çok aktif yurttaşlık ve protesto rollerine yönlendirmiştir. Günümüzde ülkelerin yurttaşları siyasal enerjilerini parti kanalları içine hapsedmek istememektedir. Yurttaşların yöneldiği bu alanların çoğunlukla kentsel kamusal alanlar olduğu söylenebilir. Gittikçe kent mekanının ve zamanın kullanımı, duygusal etkileme/etkilenme tepkilerini vermeyi kışkırtacak şekilde tasarlanmaya başlamıştır. Günümüzde siyaset "affect"i gittikçe siyasetin görünür bir ögesi haline getirmektedir.

Duygusal etkileme/etkilenmenin daima politikanın anahtar öğelerinden biri olmuş olduğu söylenebilir. Çok sayıda politik teknolojilere konu olmaktadır. Politik olanın anlamı değişmektedir. Karmaşık "affective devletlerin", "duygu rejimleri" haline gelmesi yeni politik pratiklerin bu dönüşümü gerçekleştirmesine izin vermesine bağlı olacaktır. Bu bağlamda Türkiye'nin "Gezi" de yaşadığı siyasal deneyim öğreticidir. Gezinin olayının oluşumunda duygusal etkileme/etkilenme süreci temel dinamiği oluşturmuştur. Ama iktidar bu yeni dinamiğin işlerliğini önlemek için elinden geleni ardına koymamıştır.²⁶

Günümüzün siyasal pratiği içinde hakikat önemli ölçüde itibar kaybına uğramıştır. Bedenlerin karşılaşması sonucu ortaya çıkan duygusal etkileme/etkilenmenin yarattığı karşılıklı eylemde bulunma bizi "Deneyim Çağına" sokuyor. Bu çağ ile hakikat ötesi (post-truth) birbirine dayanır hale gelmiştir. Günümüzün yaşamında, politika, iletişim ve eğlence

26 Ignas Kalpokas: "Enabling Post-Truth: Mediatization and Affect", Ignas Kalpokas: A Political Theory of Post-Truth, Palgrave Pivot, January.2019.

birbirinden ayrılmaz hale gelmiştir ve hepsi medyanın iç mantığı altında toplanmıştır ve deneyim bazlı hakikat ötesi çevre için çok geçirgen hale gelmiştir. Hakikat ötesinin yaygın hale geldiği bu siyaset ortamında rasyonel söylemler artık işlevsel değildir. Bunun yerine kendi gerçeğini, dikkatleri üzerine çekecek biçimde özenle inşa eden hakikat ötesi söylemler geçmektedir. Bu siyasetin gittikçe artan mediyatizasyonu paralelinde gerçekleşmektedir. Ekran post sosyalin gelişmesinin bir aracı olmaktadır. Bu süreç içinde hakikat ötesi tek taraftan değil, iki taraflı olarak inşa edilmektedir. Hakikat ötesini ileten ve muhatabı olan dinleyicisini birlikte üretmektedirler.²⁷

Temsili demokrasilerde siyasal süreçlerin çıkar dağılımında adil olunmasını sağlamaya yönelmekten uzaklaşarak, duygusal etkileme/etkilenmenin sonuçlarına razı olunmaya başlandığında demokrasi pratiği önemli ölçüde değişmiştir²⁸. Demokrasi kuramı müzakereci (deliberative) bir nitelik kazanmıştır. Bu süreçte “tutku” ve duygusal etkileme/etkilenme siyasal kanıların ve kimliklerin oluşumunda kritik bir önem kazanmıştır. Siyasal müzakere tutkusuz özneler arasında bir açıklamalar değişimi halinde gerçekleşmez, ne de rasyonel bir anlayışla temellendirilmiş bir siyasal ikna sürecidir. Politik özneler somutlaşmış varlıklardır kaçınılmaz olarak “affective”dirler. Politik görüşler duygusal etkileme/etkilenmeyle değişmekte ve siyasal kimliklerinin bir kritik parçası haline gelmektedir. Bir gruba ait bir kişinin perspektifini kavrayabilmek için, onun tutkusunu, alışkanlığını, tat almasını hesaba katarak, siyasal argümanlar, olumsal ve bağlamsal olarak ifade edilmiş olmalıdır. Bir kişinin kimliğini tadil edebilmek için ona konuşmayla dokunabilmek gerekir. Bir kişiyi bir siyasal eyleme sokabilmek için onunla kurulacak ilişkide izlenebilecek en iyi strateji onun tutkuları üzerinde çalışmak olacaktır. Bir toplumun üyelerini bir eyleme yönlendirecek şey rasyonel bir yorum değil duygusal etkileme/etkilenme olacaktır. Siyasal kimlikler en temel düzeyde tanımlanmak istenirse “affect”lerin bir kümelenmesi olduğu söylenebilir.

5. Temsili Olmayan Kuramlar ve Duygusal Etki Faktörünün Önem Kazanması Planlama Anlayışımızı ve Pratiğimizi Nasıl Değiştiriyor?

Bu yazının girişinde planlama pratiğinin ve planlama düşüncesinin nasıl bir gelişme gösterdiğini görmüştük. 1980’li yıllara kadar Webergil araçsal rasyonalist bir planlama anlayışı hakimdi. Bu planlama anlayışında dışarıdan konulmuş bir hedefe ulaşmak için temsili kuramlara göre geliştirilmiş nesnel bilimsel bilgiler kullanılarak saptanmış araçlar kullanılarak elitist plancılar tarafından hazırlanmış planların uygulanması söz konusuydu.

1980 sorasında yapılanmacı, özneller arası odayaşmaya dayalı bilimsel bilgi alanının gelişmeye bağlanmasıyla, karşılıklı öğrenmeye dayalı, kolaboratif, müzkareci bir planlama anlayışı gelişti. Bu planlama da amaçlar ve araçlar birlikte kararlaştırılıyordu. Bu konuda

27 Mair Jonathan:” Post-Truth Antropology”,*Antropology Today*, Vol.93, No.3,2017.: pp.3-4.

28 Gustava Hessman Dalaqua:” The Power of Affects in Democratic Politics”,*Public Seminar*, University of Sao Paola, 8 Jan.2018.

oydaşma sağlandığında iletişimsel bir rasyonelliğin gerçekleştiği varsayılıyordu. Bu planlama meşruiyetini herkesin katılımına açık bulunmasından alıyordu. Bir anlamda planlama teknokratik bir faaliyet olmaktan çıkarak bir demokrasi projesi haline gelmişti.

Her iki halde de planlamanın müdahale etmek istediği toplumdur. Toplum adına bir otoritenin verdiği/uyguladığı nesnel ya da intersubjektif bilimsel bilgiye dayanan kararlarla, toplumun işleyişinin ya da dönüşümünün, akılcı (araçsal ya da iletişimsel) bir yolu saptanıyor ve uygulamaya konuluyordu.

Böyle bir planlama pratiğinin ve kavramsallaştırılmasının hakim olduğu bir ortama yeni temsili olmayan bir bilimsel bilgi türünün girmesinin ne tür bir planlama anlayışının gelişmesine yol açacağını sorgulayalım. Bu sorgulama için Deleuze felsefesinin ontolojik kabulleri ve epistemolojik bakış açısının ve zaman anlayışının nasıl bir planlama pratiğine yol açabileceğini irdeleyelim.

Deleuze Felsefesinin Ontolojik Kabulleri

Temsili olmayan bir kuramsal bilgi alanının gelişmesi planlama alanına getireceği anlayış değişikliğini tartışabilmek için bu kuramların gerisindeki ontolojik kabulleri netleştirip bu kabullerin her birinin planlama anlayışı bakımından sonuçları üzerinde duracağım. Temel ontolojik kabul değişikliği yaşamın esas ilgi alanı olarak seçilmesiyle başlıyor. Deleuze'nin felsefesi bir yaşam felsefesi. Bu yaşam oluşan bir şey. Toplumda olan her şey yaşayarak ortaya çıkıyor (emergent). Ontolojik kabulde toplum gibi yapısal özellikleri olan bir varlığın bırakılarak, bunun yerine böyle bir yapının yarattığı sürecin performansı olan yaşamdan başlanması tabii ki çok önemli bir değişikliktir. Bu planlama konusunu değiştirmektedir.

Bu ontolojik kabulün sonucu, yaşam konusunda yapılacak konuşmaların/müdahalenin dilinin büyük ölçüde performatif olması gerekmektedir. Bu yapılan/yapılacak eylemi tamamlayıcı iletişim ya da konuşma kapasitesidir. Örneğin bu amaçla kurulan cümlelerde, söz verilir, iddiada bulunulur, yargı bildirilir, bir kimlik tanımı yapılmış olur. Performative bir sözde/ müdahalede, bir gerçeklik belirlenmez, yapılacak ya da yapılacağı atf yapan bir şey söylenir. Onun için doğru ya da yanlışlığı değil gerçekleşip ya da gerçekleşmemesi söz konusu olacaktır.

Yaşam bir maddi varlık değildir, bir süreç ve bu sürecin yarattığı performanstır/ öyküdür. Deleuze'ün felsefesinin yaşamı, insanların gündelik yaşamıdır. Yaşamın oluşumu, toplumdaki insanların deneyimleri sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Ontolojik kabullerin ikinci önemli ögesi oluşum ve farklılık yaratılmasıdır. Bu oluşum sonrasında değişen, dönüşen, farklılık yaratan yaşam bir ortaya çıkmıştır (emergent). Bu yaşam bilince dayanarak müdahale edilebilen/planlanan bir şey değildir. Deleuze'ün kuramında yaşam tümü tahayyül edilerek (tasarlanarak) ya da toplumdaki bir öznenin öznel değerlendirmesine konu olması sonucu müdahale edilebilen bir şey değildir. Bu oluşum sonucuna razı olunacak olandır. İlk bakışta bu ontolojik kabul içinde planlamanın işlevsiz kalacağı söylenebilecektir. Planlama için düşünebilecek bir dolaylı işlev oluşumun koşullarını, atmosferini iyileştirmek olabilecektir.

Yaşamın Dinamiği Konusundaki Kabuller

Temsili olmayan kuramın temel ontolojik kabulün çıkış noktası sürekli oluşum halindeki bir yaşam olunca, bu ontolojik kabulü tamamlamak için sürekli oluşumu sağlayan temel dinamikler üzerinde durmak gerekir. Bu dinamiği iki grup içinde toplayabiliriz. Bunlardan birincisi Deleuze'ün yaşam deneyimi içinde/için getirilen yenilik mekanizmalarıdır. Bunları kısaca hatırlayalım. Bunlar, düşünce güçleri, makineler, arzu, ideoloji ve simulakradır. Burada söz konusu olan yaşamda oluş ve farklılığı yaratacak düşünme güçleridir. Deleuze bunları felsefe, sanat ve bilim kategorileri altında toplamaktadır. Felsefe daha önce ayrıntılı olarak üzerinde durduğumuz üzere ilgili içkinlik düzeyinde ürettiği yeni kavramlarla, farklılık yaratma ve yaşamın kaosunu biçimlendirmede adımlar atmaktadır. Sanat ise yeni algılar ve duygular yoluyla düşünmede farklılık sağlamaktadır. Bilim ise dünyayı gözlemlenebilir ilişkiler haline getirmeyi sağlamaktadır. Deleuze'de günlük yaşam deneyimindeki dönüşmenin düşünce güçleri dışındaki kaynağı daha önce ayrıntılı olarak gördüğümüz üzere makineler arzu, ideoloji ve simulakradır. Makine insanın kapasitesini geliştiren, yaşamı dönüştürür. Deleuze'nin makinesi bağlantılarından başka bir şey değildir. Herhangi bir şey tarafından yapılmış değildir, herhangi bir şey değildir ve sınırlı bir kimliği yoktur. Makine özgül ve uzlaşımlar anlamında kullanılmaktadır. Yaşam beyinle makinaya özgü ilişkiler kurulmasıyla gerçekleşmektedir. Deleuze'ün dinamiği içinde arzu bir çıkış noktası oluşturur. Arzu bir oluş ve imgeler oluşturma gücüdür. Arzu eksiklik duyduğumuz bir şeyden başlamaz. Arzu bağlantılardan başlar. Yaşam kendisini sürdürmeye ve zenginleştirmeye çalışırken diğer arzularla ilişki kurarak yapar. İnsanlar yeni bağlantılarıyla arzulayan makineler haline geleceklerdir. Deleuze insanların yaşam deneyiminde temsili kuramlarla elde edilen bilgiye dayanmak yerine simulakra'ya dayanmayı önermektedir. Deleuze için simulakra gerçektir. Yaşamın güçlenmesi, çeşitlenme güçlerini ve duygulanma güçlerini artırarak ve olduğu şeyden başka bir biçime bürünmesiyle olur. Henüz olmadığı şeyi tahayyül etmeyi ve yansıtmayı gerektirir. Bu da tasarım/planlama için bir alan açılması demektir.

Oluşum ve farklılığı üreten ikinci dinamik türü yaşamda karşılaşılan (encounter) bedenlerin duygusal etkileme /etkilenme (affects) olayınca yaratılmaktadır. Bu olayın bir iç bütünlüğü bulunmaktadır. Beden denildiğinde beyin/zihini de içeren bir bütünlük anlaşılmalıdır. Bu etkileme ve etkilenme sadece insan bedenleri arasında değildir aynı zaman insan olmayanları (diğer canlılar ve nesnelere) da kapsamaktadır. Bu olay öznel ve nesnel çapraz kesmektedir. Duygudan kaynaklanan anlık, küçük eylemler halindedir. Bu duygusal etkiler/etkilenmeler çok çeşitlidir. Bu etkilenmeler birey aşırıdır. Bir tek kişide odaklanmış değildir. Öznel olan deneyimine teslim olmaz. Deleuze'in ontolojisindeki bu dinamikte kararlı ve belirli bir amaç için hizmet eden aşkın bir varlık (plancı) söz konusu değildir. Sadece oluşum ve farklılık vardır. Deleuze ontolojisinin bu ikinci dinamiğinde temelde bir oluşa razı olma söz konusudur. Dolayısıyla doğrudan bir planlama söz konusu olmayacaktır.

Deleuze'ün bu ikinci dinamiğinin duygular üzerinden kurulmasının planlama bakımından getirdiği özellikler vardır. Temsili kuramlara dayandırılmış sosyal kuramlarda bireyler arasındaki çatışma ve yarışma çıkarlar üzerinden gerçekleştirilmektedir. Oysa

burada söz konusu olan duyguların yönlendirmesi ve karşılıklı etkileşmesi söz konusudur. Duygular çok geniş bir alana yayılmakta, anlık eylemler yaratmaktadır. Daha önce de üzerinde durduğumuz üzere bu dinamiğin şimdikinden daha iyi oluş, aidiyet ve gelecek yaratacağı konusunda yaratılabilecek bir inancın hiçbir dayanağı yoktur. Bu durumda olumsuz gelişmeler konusunda ne yapılabileceği sorusu ortaya çıkmaktadır. Bu sorunun yanıtı bize planlama gereksinmesinin varlığını göstermiş olacaktır.

Plancının yapabilecekleri dolaylı ve sınırlı olacaktır. Bunlardan birincisi oluşum sürecini hızlandıran etkileme/etkilenme atmosferini oluşturma üzerinde durularak güçlendirilebilir.²⁹ Atmosfer temelde ilişkişeldir. Bir yerde/mekanda gündelik yaşam deneyimi içinde, bir kişi çok sayıda atmosferle karşılaşmaktadır. Bunları bedenler, nesnelere arasında yeniden kurulan ilişkiler ve hareketler boyunca, birleştirir ya da kopartır, boşaltır ya da sönmüştür. Atmosferler bir yandan ilham alınan ilişkilerle fiziki çevreler ve insan ilişkileri arasında ortayı oluşturur. Öte yandan bireysel değil ortak etkilemeler/etkilenme örüntülerinin gelişmesi söz konusu olunca, insanlar, yer, materyal ve sosyal oluşum için deneyimsel düşünce yolu açılmış olmaktadır. Bu ortamdaki oluş sadece bireyin bedenine indirgenemez. Duygusal etkileme/etkilenme atmosferi dinamik mekansal örüntülerdir, ilişkişel yer karşılaşmalarının ortaya çıkardığı kolektif duygusal etkiler/etkilenmeler tarafından yaratılmaktadır. Bir eylem potansiyelini ve dönüştürme potansiyelini içermektedir.

Deleuze'nin ontolojisini oluşum üzerinden okumak yerine dünyaya hakim olan organize etme biçiminden uzaklaşma olarak okumak da aydınlatıcı olacaktır. Bu durumda planlama kendisine ancak tüm minör oluşumlara, yaşamın deneyimlemesinin alışılmış kategorilerinin dışındaki arayıcı deneyimlere girmeye yönelecektir.

Epistemolojik Öneriler

Deleuze'ün yaşam felsefesinde ontolojik kabüllerinin planlamaya ne tür alanlar bıraktığını gördük. Bu alanlarda faaliyette bulunurken kullanılacak bilimsel bilginin niteliğinin ne olacağı (epistemoloji) konusunda neler söylediği üzerinde durmamız gerekiyor. Deleuze temsili ve yapılanmacı kuramların düşünce biçimini reddediyor. Her zaman, her yerde geçerli, tarafsız, nesnel, sağduyunun uzantısı olabilen, üzerinde odayaşmanın varlığına dayandırılan, geleneksel bilimsel bilginin/düşüncenin geçerliliğini kabul etmiyor. Deleuze çözümlerden çok sorunlar üzerinde duran bir düşünmeyi tercih etmektedir. Felsefenin amacının tek doğru bir yoruma ulaşmaktan çok gerçeğin problematik niteliğini yoklama olduğunu düşünmektedir.

Deleuze kendi felsefesinin epistemolojik pozisyonunun aşkın ampirisizm olarak niteliyor. Ontolojisinde tüm yaşamı bir oluş ve etkileşime dayandırdığı için epistemolojisi de deneyime bağlı hale gelmektedir. Deleuze'nin yaşamı ya da oluşu düşünmek için deneyime dayanması onun felsefesinin “ampirik” olarak adlandırılmasına neden olmaktadır. Ama bu ampirik oluşun aşkınlıkla nitelendirilmesine de dikkatli bir açıklama getirmek gerekiyor.

29 Bu konuda bkz: Michael Buser: age, s.227-243.

Deleuze bu deneyimin ona bir kuruluş verecek bir dışsallık olarak tanrı, varlık ve hakikat ile, insana, özneye, kültüre ve dile dayandırılmamağını kabul etmektedir. Felsefesini aşkın ampirizm yapan da deneyim dışında bir temele, bir kuruluşa dayandırılmamış olmasıdır. Deleuze'ün bu aşkın ampirizmini ilginç yapan bir özelliği de edebiyatla genişletilmiş olmasıdır. Bu yaşanmış olanın yaşanabilecek olanlarla genişletilmiş olmasıdır. Bu yaklaşım da kurmaca ve imgelem tam da yaşamın üretiminin bir parçasıdır. Aşkın ampirizmin genişletilmesine uygundur. Bu yaklaşım ontolojik kabullerde arzu makinelerine verilen rolle tutarlıdır denilebilir. Böyle bir epistemolojik pozisyonun planlamaya bir alan açması söz konusu olabilecektir.

Yenilikle Üretilen Zaman

Planlama geleceğe dönük kararlardan oluştuğu için, bu planın nasıl bir zaman anlayışına sahip olunarak yapıldığı hazırlandığı özel bir önem kazanmaktadır. Zaman anlayışı değişince hazırlanan planların niteliği de değişecektir. Bizim gelenekselleşmiş planlama pratiklerimiz içinde doğrusal ve homojen olarak akıp giden bir takvim zamanı anlayışı hakimdir. Planlamada öngörülen faaliyetlerin bu akıp giden zaman çizgisinin içinde gerçekleştirileceği kabul edilmektedir.

Deleuze'ün yaşam felsefesinde, daha önce üzerinde durduğumuz üzere görel ve üretilen bir zaman anlayışı bulunmaktadır. Yeni olan zaman içinde gerçekleşmez, zaman yeniliğin kendisidir. Planlanan faaliyetlerce/yeniliklerce üretilecektir. Bu faaliyetlerin sıralanması zaman algısını yaratırken, gerçekleşmenin temposuda akış hızını farklılaştıracaktır. Bu halde akış hızının homojenliği varsayımı artık yapılamayacaktır. Deleuze'ün projesinin merkezinde zaman-ime bulunmektedir. Yaşananlar onun farkedilmesini sağlayacaktır.

Deleuze'nin yaşama ilişkin felsefesinin oluşum odaklı ontolojik kabulleri içinde ister gündelik yaşam deneyimine, ister bedenlerin duygusal etkileme/etkilenmesine dayandırılan oluşum dinamikleri içinde çok sayıda aktör tarafından küçük değişiklikler yaratılmaktadır. Değişme zaman içinde birikerek büyümektedir. Bu da zaman akışının büyük dalgalanmalar yaratmamasını sağlamaktadır.

Temsili Olmayan Kuramlar Bizi Nasıl Bir Planlama Pratiğine Getiriyor

Temsili olmayan kuramlar alanındaki gelişmelerin **yaşamımıza getirdiği** en önemli katkının **yenilikçilik alanını genişletmek** olduğu söylenebilir. Bu genişletmeyi ontolojik kabullerdeki dinamiğine ilişkin varsayımlarıyla sağlamaktadır. Bu genişletmeyi var olan dünyanın ekonomik çıkarlarla ve bilim ve teknoloji dünyasının mantığıyla sınırlanmış dünyanın dışına çıkarak, algılar ve sanat, duygular, "affect" alanına yönelerek yapmaktadır.

İkinci değişiklik yaşamda yeniliğin yaygınlaşmasına katkısı olan **aktörlerin (agency) sayısının genişletilmesi** olmuştur. Toplumdaki tüm bedenlerinin/bireylerinin yaşamın oluşumuna bağımsız olarak katkı yaptığı kabul edilmektedir. Aktörlerin tüm toplumu içerir hale gelmesinin beraberinde bir demokratik meşruiyeti de gerçekleştirildiği söylenebilir.

Temsili olmayan kuramların gündelik yaşam deneyimine ve bireylerin karşılıklı etkileşimine dayandırılan oluşum süreçleri kendiliğinden ortaya çıkmıştır (emergent).

İlk bakışta, bu “ortaya çıkış” planlamanın karşıtı olarak görülerek planlamaya gerek bırakmadığı düşünülebilir. Bu düşünce yanıltıcıdır. Bu yanılgıyı fark edebilmek için politik düşüncede anarşi alanıyla planlama ilişkisine bakabiliriz. Anarşik bir siyasal sistem bir oluşumu öngörmektedir. Ama anarşik düşünce planlamanın gelişmesine önemli katkılarda bulunmuştur. Kent planlama alanı bunun örnekleriyle doludur. Oluşum süreci sonunda ulaşılan sonuç sorunlar taşıyorsa bundan kaçınmak için **planlı müdahaleye gerek duyulmaktadır**.³⁰ Daha öncede üzerinde durduğumuz üzere, temsili olmayan kuramlar çerçevesinde yaşanan oluşum süreci sonunda ulaşılan noktanın olumlu olabileceği gibi olumsuz olabileceği de kabul edilince dolaylı yollarla da olsa müdahale edilmek gereği bulunmaktadır.

Temsili olmayan kuramlarda ele alınan gündelik yaşam deneyimleri ve duygusal etkileme ve etkilenme yoluyla yaratılan dinamiklerde, çok sayıda aktörün yarattığı eylemler, sırasında yaratılan **ortak “affect”ler** ve bu eylemlerin yarattığı değişikliklerin görelisi olarak küçüklüğü sitemin **büyük çalkantılar geçirmeden değişme yaşamasına** olanak vermektedir.

Temsili olmayan kuramların ele aldığı yaşam oluşumları içinde verilen kararlar **“sezgi” (intiution) yoluyla verilen kararlar** olmaktadır.³¹ Bu kararlar duygusal/affective yargularla yüklü, yaşam deneyimi birikimlerine, büyük resim ve örüntü algılamalarına dayalı, sistematik temellendirmelere dayanmayan, içten gelen sese kulak veren bir yaklaşım izlenmektedir. Yaşam deneyiminde sezgiye dayalı eylemler yapanların anlama, öğrenme ve uyum yapma konusunda kendilerine güvenlerinin yüksek olduğu söylenebilir.

Temsili olmayan kuramların ön gördükleri yaşam/eylem dinamiklerinin **Kahneman’ın hızlı karar verme kanalı içinde kaldığı**, insanın yaşam ve enerji kullanma gerçeğince şekillendirildiği söylenebilir.³² Kahneman’ın yaklaşımında nasıl bir yavaş kanala gereksinme kalıyorsa, temsili olmayan kuramlar alanının gelişmesi de refleksif ve uzun erime yönelmiş düşünce alanına ihtiyacı ortadan kaldırmamaktadır. Bu yaşamda karşılaşılan olumsuzlukları/riskleri karşılamak için daha önce de üzerinde durduğumuz üzere planlamaya gerek duyulmaktadır. Bu da genişletildiğini söylediğimiz aktörler grubu içinde özel bir **plancılar grubunun varlığına** ihtiyaç duyulacağını da belirtmek gerekir.

Demek ki insanın yaşam deneyimine dayandırılan temsili olmayan kuramlar alanı içinde bedenlerin spontan eylemlerinin yaratacağı olumsuz gelişmelerin doğmasını önlemek için yaşama uzun erimli sonuçları olması beklenen bazı müdahaleleri/planlamaları yapmak gerekecektir. Bu bölüme kadar ele alışımızda üzerinde durduğumuz **“affective atmosfer”** yaratımı, **“affective eğitim”** gibi uzun erimli müdahale olanakları vermektedir. Buna **“affective direnç”, “affective düzenleme”** vb.leri eklenebilir.

30 Bu konuda bkzn:Nathan Broaddus:Anarchy, Authority, Autonomy, The Birth, Death, and Rebirth of Planning, academia,edu, 12, Dec.2014.

31 Bu konuda bkzn: “Intuition in Decision Making: Intiution: Myth or a Decision Making Tool”,*Management Learning*, Vol.36,No.3, pp353-370.

32 Bu konuda bkzn:Daniel Kahneman: *Thinking Fast and Slow*,Allen Lane (Penguin Books), London,2011.

6. Temsili Olmayan Kuramlar ve Duygusal Etki Faktörünün Önem Kazanması Kenti ve Mekansal Olanı Kavrayışımızı Nasıl Değiştiriyor?

Ash Amin ve Nigel Thrift *Seeing Like a City* kitabında kenti, Deleuze yaşam felsefesi kapsamı içinde temsili olmayan kuram çerçevesinde ele alıyorlar.³³Bu kitaplarında kenti zorlamaların mekanı; yaratıcılık merkezi, yarışma üstünlüğü ve insan başarısının yeri, demokrasi ve devrim alanı, dünya ilişkileri ve yaşam standardını oluşturma yeri olarak tanımlamaktadırlar. Kentli olanı dünyanın her yerinde gördükleri için. Brenner'in "gezegensel kentleşme" (planetary urbanization) yaklaşımına³⁴ katılırken kentlerarası ağlar ve politik ekonomi ve global jeopolitik bakımdan etkili olan ittifaklar üzerinde durmaktadırlar.

Böyle baktıkları kenti Deleuze'nin daha önce üzerinde durduğunu makine kavramını ve canlılık (vitality) kavramını merkeze alarak ele almaktadırlar. Bu makine kaliteleri değişik yerlerde sürekli yeni kamu formları oluşturmaktadır. Kenti çok çeşitlilik üreten combinatorial bir makine olarak düşünmektedirler. Bu makinenin gücü, haber ve bilgi toplamayı sağlayan, dolaşıma ve bağlantı kurmaya olanak veren, insan olanlarıyla olmayanları bağlayan ve sonuçları ve rezonansları çoğaltan sosyo-teknik altyapı siteminden gelmektedir. Amin ve Thrift bu alt yapının "Antropocene"nin başlatıcısı olduğunu düşünmektedirler. Antropocene çağına girilmesiyle insanlar dünyadaki yolcu durumundan çıkarak uçağın direksiyonuna geçip, sonuçlarını bilmeden dünyanın gidişatını tahmin edilemeyen şekilde değiştirirerek, tehlikelere açık hale getirmektedirler.

Eğer kentlerin ortak iyinin oluşması için çalışması isteniyorsa bu makine özel bir şekilde yönetilmelidir. Bu yönetimde alt yapı genel gezegensel iyileştirme projesini gerçekleştirmeye yönelmelidir. Amin ve Thrift Böyle bir yönelimin gerekliliği için dört neden sıralamaktadırlar.

- İlk olarak bu makinenin değişik sayıda sosyo-teknik sistemlerin biraraya getirilmesi (assemblage) sonucu oluştuğunu anlamalıyız. Onun eylemleri kombinyonel ve ayrıkotu (rhizomatic) benzeri olacaktır. Bunun sonuçları ve izleyeceği yol bilinebilir değildir, bunların karşılıklı etkileşimli karakteri, özyineli (recursive), tekrarlayıcı (iterative), ortaya çıkan (emergent) sonuçlar doğurmaktadır.
- Biz anlamalıyız ki kent bir araya gelişleri (assemblage) olan bir siyasal makinedir.³⁵ Onların altyapıları bir siyaset biçimidir. Sosyo-teknikal sistemlerin kendi politik ekonomileri bulunmaktadır. Bu nedenle kamu malları ve servislerinin mekansal dağılımı kararlı bir şekilde eşitsiz olmaktadır.
- Kent makinesi, geleneksel yönetim biçimlerinden tamamen bağımsız değildir. Bir kamusal mal olarak, kent hizmetlerinin tanımı ve mekansal dağılımı, bürokrasinin kararlarından ya da fikir önderlerinin beklentilerinden nasıl

33 Ash Amin & Nigel Thrift: *Seeing Like a City*, Polity, Malden, MA, 2017

34 Neil Brenner: *Implosions/Explosions: Towards a Study of Planetary Urbanizations*, Jovis, Berlin, 2014.

35 Bu konuda bkzn: Ignacio Farias, Thomas Bender: *Urban Assemblages, How Actor- Network Theory Changes Urban Studies*, Routledge, London, New York, 2011.

etkilenir? Komünitelerin ve kamusal olanın, kentin ortak olanlarını ve onlara erişebilirlik hakkını ve nasıl anlar? Nasıl enformel ya da emprovize yönetim tertipleri mükemmel olmayan pazar ve bürokrasi arasında güçlü ve etkili olarak yer alacaktır? Eğer yönetim kalacaksa “panoptical” olmamalı, stratejik, işbirliğine ve katılıma açık olmalıdır.

- Aynı zamanda anlaşılmalıdır ki bu birleşimsel çoksesli (polyphonic) makine kendi yaşamını yaşamakta ve insan bilişsel düşüncesinin ötesine giderek, yeni yerleşmelerle ve onların yarattığı ayak izleriyle dünya düzeyinde kırılma potansiyelleri oluşturmaktadır.

Kentlerin Whitehead’ın tanımladığı anlamda değişen formlarıyla düşündüğünü, değişmeleriyle sorunlara yanıt verdiğini söylemektedirler. Formlar gündelik karşılıklı ilişki kurma anlamlarıyla ilişkilidir, ama örüntüler, tekrarlar ve düzenliliklerle farklılaşırlar. Form kırılındır, ama onunla olduğumuz ve çalıştığımız kısmi bir düzen sağlarlar. Form politikaları ilk bakışta parlak bir satış nedeni gibi sunulsa da, onu tanımlamakta kullanılan dilin sınırlılıkları ve kayıp kazanç hesapları yapmaktaki elverişsizlikleri yüzünden bir reform kavramı niteliği kazanamamakta, deneysel bir sanat/bilim konusu olmaktadır. Formlarla uğraşmak için altyapılara başvurulmak zorunda olunmasının getirdiği sorunlar vardır. Bu altyapılar yaygın ve birbiriyle, kademelenmiş ağlar halinde ilişki kurmaktadır. Bu bütün sürekli olarak parçalarını aşar. Bu özellikleri alan üstünden düşünmeye alışmış politika yapıcılarını zaman zaman tatminsizlikle karşı karşıya bırakacaktır.

Kentler güçleri nesnelere az ya da çok etkili biçimde, kısmen niyetler ve tasarım, kısmen de bir altyapı biçimindeki “agency”ler tarafından biraraya getirilmesinden doğan melezlerdir. Tarihten biliyoruz ki beledi atılımlarla altyapılarını geliştiren kentler yaşayanlarına refah getirmiştir. Bu nedenle kentlerinin büyümesi için kapasitesi yüksek altyapı tasarımına ve adil mekansal dağılımına başvurulması gerektiği düşünülmektedir.

Amin ve Thrift’in temel argümanı, altyapı işlerinin, liderlik kapasitesine sahip, çoklu naturalizme açık ve çok perspektifli olabilen, altyapıya öncelik verilmesini politize eden, etkiyi nedene dönüştüren bir yönetime ihtiyacı olduğudur. Kent makinesi yeni bürokratik süreçlerin, bir tür bürokratik ütopiyaların geliştirilmesinin kaynağı olabilir. Bir kentin altyapı çeşitliliğinin o kentte karşılaşılan bedenlerin yapabilirlik olanağını genişletecek ve özgürlüğünü genişletecektir.

Temsili olmayan kuramlara geçişi sadece entelektüel düzeyde bir geçiş olarak düşünmek yanıltıcı olur, gerçekte bu geçişin gerisinde kentte yaşanan önemli bir dönüşüm bulunmaktadır. Olup biteni kavrayabilmek için bu büyük dönüşüme ad koymak gerekir. Kanımca geçmişte kentlerin sürekli olarak merkezini güçlendiren, kent ve kır karşıtlığının geçerliliğini koruduğu dolayısıyla sınırları ve formu belli, kent alanı üzerinde tek hakim bir merkezi bulunan bir rant yüzeyine sahip bir kent anlayışı bulunuyordu. Bu kent mekanı, sürekliliğe sahip olarak temsil edilmektedir. Kent büyüdükçe bu mekanda formunun özelliğini koruyarak mekanda yayılmaktadır.

Günümüz dünyasında artık kentler farklı bir ontolojiye sahip olmaktadır. Günümüz

kentleri artık sınırları belli olmayan, kent kır karşıtlığının anlamını yitirdiği ve sürekli merkezini yitiren bir nesne halindedir. Bu yeni kent mekanı bir aktör-ağ teorisi çerçevesinde temsil edilmektedirler. Amin ve Thrift'in sosyo-teknikal altyapılarının oluşturduğu ağ üzerindeki düğüm noktaları insanların ve insan olmayan nesnelerin birara gelerek oluşturduğu kümelenmelerden oluşmaktadır. Bu kümeler bir biraraya getirme (assemblages) birbirinin tekrarı değildir, coğrafik uzmanlaşmaya açıktır. Çünkü "assemblages" bir bütünlük ya da totalite oluşturmazlar. Bunlar oluşurken kendi özelliğini yaratırlar.

Geçmişin tek merkezli kenti, merkezi yerel olurken, çok merkezli hale gelerek parçalanmakta ve bu parçalanmış bütünlük yeni ve yoğun bir ağ ilişkilerine girmektedir. Ağın gözenekleri dışa doğru gittikçe genişlemektedir. Artık geçmişin mekansal nesnesi olan kent, bir ağ nesnesi olan kente dönüşmektedir.

Kente temsili olmayan kuramsal çerçeve içinde bakış salt sosyo-teknikal altyapı politikalarını ön plana getirmemektedir. Kentte olayların deneyimsel karakterinin bulunduğu kabul edilmesine karşın yeterince araştırılmamış olması ilginçtir. Planlanmış kent olaylarının, deneysel boyutu üzerinde dururken, kent plancıları/müdahele edenleri, kentlilerin tasarruf ettikleri kısa ömürlü materyalin tasarımına, bilmek ve eylemde bulunmak yoluyla oyuna katılmalarını teşvik etmektedirler.³⁶

Bu ise kenti sosyal olarak inşa edilen bir şey olmaktan çok icra edilen bir şeydir. Bu tek bütün bir şey değil, çoklu nesnelere oluşan bir şeydi. Çoklu olarak icra edilecek bir şeydir. Biraraya getirilenler bir bütün oluşturarak, biraraya getirilenleri belirlememektedir. Çoklu nesnelere icra edilmesiyle bir oluşum gerçekleşmektedir. Bunun kabul edilmesi yapısallığın aşılması demek olmaktadır.

Tabii temsili olmayan kuramlar aracılığıyla kente yeniden bakıldığında duygusallık (affect) boyutunun nasıl yeni gelişmelere yol açtığı üzerinde ayrıca durmamız gerekiyor. Thrift 2007 yılındaki kitabında kenti "affect" in girdabı olarak tanımlamakta ve duygusallığın kentin hayati ögesi olarak her yerindeki yaygınlığını dile getirdikten sonra şimdiye kadar kentlerin duygusal kayıtlarının tutulmadığına dikkati çekmektedir. Kentlerin "affect"lerinin izlerini bulmak için romanların sayfalarına, şiirlerin satırlarına başvurulmasını önermektedir. Kuramsal olarak temellendirilmemiş olsa da geçmişte de yapılan çalışmalarda duygusal boyut bir şekilde yer almıştır.³⁷ Bu bakımdan kentsel tasarımın dilinde kullanılan, dost mekanlar, tehdit oluşturan binalar, mutlu sokaklar vb. sözcükler bu boyutun yansıması olarak durmaktadır.

Duygusal boyutun kentlilerin yaşam deneyimindeki bilinçli ve bilincinde olmadıkları etkilerinin hesaba katılması, yerleşme alanlarının kimlik oluşumunu daha iyi kavramamızı kolaylaştıracaktır. Bu konuda üretim alanından yola çıkarak bir çözümleme yapmaya çalışalım. Genelde biz ekonomik üretimi tarım, sanayi ve hizmetler diye üçe ayırıyoruz.

36 M.Ernwein, Laurent Matthey: "Events in the Affective City: Affect, Attention and Alignment in Two Ordinary Urban Events", Environment and Planning A: Economy and Space, Sage Journals, Feb.22, 2018.

37 Cury Chandler: "City Space and Emotion: Affect as Urban Infrastructure" Jan.25,2016.

Tarım alanında coğrafik işaret diye bir kurumsallaşmamız var. Burada tarımsal ürünün belli bir coğrafyada üretilmesinin sağladığı tat üstünlüğünü korumak istiyoruz. Bu bir yere bağlı bir affect regülasyonu yapmış oluyor. Sanayi konusunda ise üretim alanında standartlaşma eğilimi hâkim oluyor. Üretim makineleştiği için yere bağlı değil. Kolayca ithal ve ihraç edilebiliyor. Hizmetler ise ithal ya da ihraç edilebilen bir şey değil. Ancak üretildiği, tüketildiği yerlerde tüketilebiliyor. Bunların bir yerde üretilmeye başlaması o yerde yaşayanların üretim kapasitelerini ve tüketim olanaklarını genişletiyor, özgürlük alanını artırıyor. Hizmetler kapasitesinin artırılması ve çeşitlenmesi, kentin duygulara duyarlılığının artırılması ve yer oluşturma kapasitesinin güçlenmesi demek oluyor.

7. Son Verirken

Temsili olmayan kuramlar alanında yaşanan gelişmeler ve bu gelişmelerin planlama anlayışımızda ve kente bakışımızda yarattığı değişimleri irdeleme yolculuğumuzun sonuna ulaşmış olduk. Bu yazıyı benim bu yeni gelişen alanı öğrenmeme yardımcı olması için yazdım. Böylelikle bu yeni alanı öğrenme sürecim başlamış oldu. Aslında bu tek başına bir macera olarak yaşandığında, doyurucu ve etkili olamaz. Bunun doyurucu ve etkili olabilmesi için Türkiye’de meslek camiamız içinde karşılıklı etkileşim içinde bir oluşum içinde yaşanması gerekiyor. Bu nedenle bu yazıyı bir yeni düşünce/yaşam macerasına çağrı yazısı olarak değerlendirmenizi öneriyorum.

Inequality, Economic Policies, Work and Poverty: The Latin American Protracted Malady

Alicia Puyana Mutis*

Abstract

For centuries, inequality has worried philosophers, economists, politicians, governments. The evidence that at least since the mid 1970s inequality has increased reinstated the debate about its roots, effects and policies to treat it. By focusing in income rather in wealth concentration economic theory obscured the roots of many forms of inequality, let it be income, wage, education, health inequality and hid the primary distribution of income. By doing so, economics presents the effects as causes of inequality and acts on the former leaving the latter intact. This paper presents some of the theoretical elements that have shaped the analysis of inequality since mid 20. century and have supported the economic policies to address inequality. It ends with a review of long term inequality in Latin America.

Key Words: *Income Inequality, Wealth, Poverty, Work, Economic Policies, Economics, Latin America*

JEL Codes: *D63, D31, I32, E6, N16*

Eşitsizlik, Ekonomi Politikaları, Çalışma ve Yoksulluk: Latin Amerika'nın Uzun Süren İleti

Özet

Eşitsizlik, yüzyıllar boyunca felsefecileri, iktisatçıları, politikacıları ve hükümetleri endişelendiren bir konu olmuştur. 1970'lerin ortalarından beri süregelen ve eşitsizliğin arttığına dair elde edilen bulgularla birlikte kökenleri, etkileri ve politikaları üzerine yapılan tartışmalar yeniden gündeme gelmiştir. Servet yoğun ekonomik teoriler yerine gelir eşitsizliğine odaklanılması, eşitsizliğin gelir, ücret, eğitim, sağlık gibi birçok çeşidinin ve gelirin birincil dağılımının göz ardı edilmesine sebep olmuştur. Böyle yaparak, iktisat, etkileri eşitsizliğin nedenleri olarak sunmakta ve etkiler üzerine uğraşırken nedenleri oldukları gibi bırakmaktadır. Bu çalışma, 20. yüzyıldan itibaren eşitsizliğin analizini şekillendirmiş teorik elementleri ve eşitsizliği konu alan ekonomik politikaları desteklemektedir. Çalışma, Latin Amerika'daki uzun dönemli eşitsizliği inceleyerek bitmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Gelir Eşitsizliği, Servet, Yoksulluk, Çalışma, Ekonomi Politikaları, Latin Amerika*

JEL Kodları: *D63, D31, I32, E6, N16*

* Prof. Dr., Latin American School of Social Sciences, apuyana@flacso.edu.mx

1. Introduction

Until recently, mainstream economic theory reduced inequality to a pattern of income distribution and hid the concentration of capital, one of the main sources of income gaps. The practical effects of analyzing only income concentration is to obscure the evolution of compensation to labor and to capital which is the central topic of political economy. The diverging paths of compensation to labor and capital reflects the ways of how interest groups use formal and informal channels to gain approval for policies favoring their interests.

The 2008 crisis reiterated that, in the framework of current theories and the policies they inspired, the market does not optimize the location of resources or deliver an equitable distribution of growth. It sheds new light on the relationship between the concentration of wealth and political power that Smith talks about when he says “wealth, like Hobbes said, is power” (Smith, 1776: Book 1, Chap. V pg. 1) that is: the power to purchase and control labor and everything that labor produces and exchanges in the market. From there it is important to dissect the economic analysis of inequality and expose its theoretical and ideological assumptions that rationalize and legitimize the past and future trajectory of inequality, the functional distribution of income, and the levels of inequality that society accepts as legitimate.

This paper discusses the root elements of income gaps and their effects, the concentration of physical, financial, industrial, and intellectual capital in addition to real estate, as well as gender inequality and inequality within distinct religious, language, and gender groups. This understanding of inequality allows the examination of the theoretical and political treatment of income concentration and the trajectory of compensation to capital and labor.

2. Labor, The Creator of Income and Wealth

Inequality and poverty have been classic themes in Economics and its most renowned authors have formulated explanations for their origins and effects on growth. For Smith

and Ricardo these problems affect individuals both morally and socially. Inequality and poverty make it impossible to satisfy, not only basic necessities for maintaining and reproducing life, but also the silk shirt, the pair of shoes, without which people feel publicly embarrassed or humiliated, since society establishes these extras as norms and indications of good conduct and integrity (Smith, 1776). In this regard, Ricardo adds that income depends on the means of subsistence and social habits and customs, so that no society develops harmoniously if the majority of its members live in poverty and misery, because there's no basis for mutual respect and trust, indispensable for the functioning of society and the economy, as Humboldt (1812) noted about México.

For classic economists, labor is a unit of reference. As a source of income and wealth, labor is used to deduce the classic definition of whether a person is rich or poor, depending on the amount of labor they need to offer or can buy, under the principle that wage levels are a social arrangement resulting from the bargaining ability between capital and labor. It's a continuous process of unequal haggling between numerous workers and a handful of capitalists (Smith, 1776: Book 1, Chap. V). In Smith's words, while laws prohibit workers from uniting and demanding better wages, nothing impedes capitalists from coming together to devalue labor, exacerbating inequality and the imbalance of power. Profits and rents are wrested from labor's worth in a system that for Smith is legitimate, in which capital is private property and workers do not possess the entire value of what they produce. Smith and Ricardo understood that the motor of the system is capital accumulation and investment of surplus capital, which makes "unequal productivity" acceptable. Despite condemning poverty and extreme inequality and accepting that capitalism creates inequality, they consider legitimate a distribution that favors capital while still meeting socially acceptable standards for all. They defended the idea that economic growth will ease extreme poverty and create a more benevolent society, preserving social order and property rights. For these authors, social order depends on the shared morals that are in turn used to organize the markets. However, due to the disruptive danger of competition, a State is required to integrate into society a set of parameters defining a shared social and moral order.

Smith and Ricardo distanced themselves from Marx's concept of exploitation that he developed while confronting the evidence of the impoverishment of the working class as a consequence of the industrial revolution. Marx (1887) rejected the classic value theory, and focused on capitalism's dynamic of exploiting the labor force and appropriating added value. In his proposal, inequality is rooted in the system of capital, whose driving force is the fight for the appropriation of the value created by workers. In this sense, capitalists will try to *relatively* reduce the standard of living of the working class in order to increase their earnings, even if this dynamic might stalemate the system.

In response to Marx, economists inspired by Smith reconfigured the "natural law" of labor compensation and leave to the market to determine its value, that is to say, labor's contribution to production.¹ This idea gradually came to dominate the orthodox thinking

1 The theoretical setback of this movement was never compensated for, neither its confused notion of

of the 20th century. For this was fundamental accepting capital as a “thing” instead of a relationship. Marshall called capital a “factor of production,” that should be compensated according to its marginal productivity a move which constitutes a double remuneration to the capitalist class: for the capital it owns and as entrepreneurs. Therefore, accumulated physical capital won participation in the production function and these arguments justified the fair compensation of the entrepreneurial sector in spite of growing inequality.

Keynes (1983), unorthodox in many ways, focused on the effect of inequality on effective demand in an economic system, where the markets cannot automatically achieve a full employment equilibrium and the State might need to step in to avoid economic stagnation.² After the 1950s, the translation of his ideas into the neoclassical synthesis put price flexibility center stage. Samuelson (1947) proposed that with competitive markets and flexible wages there would never be loss of output or “involuntary unemployment,” - meaning that economic crises would disappear and that any attempt to increase the level income would only create further unemployment. It turned out that the models of general equilibrium and automatic adjustment inspired by Samuelson dominated economic thinking in the second half of the 20th century and they established themselves as the sole scientific economic models of the time. The epitome of this rationalization is Lucas and Sargent’s (1979) challenge to the Phillips Curve, and their rejection of restraining the market.

3. Inequality of the Masses, the Welfare State and the Developing Countries.

Regardless of the aforementioned, worrying over poverty and inequality within large social strata is relatively new in the history of economic thought and political action. It is a query that fades in and out of the spotlight depending on the economic cycle, the political atmosphere and the dominant paradigms. It became a concern in the developed world when, after India’s independence and that of various African and Caribbean countries in which colonial powers had not noticed the poverty of the masses nor the gap between the rich and poor, these new countries become increasingly important as markets. The need to combat poverty and inequality resulted vital in creating global stability, avoiding new wars, and fighting socialism, in the context of the Cold War. (Galbraith, 1974). During the 1970s, emerging alongside Rostow’s Manifesto (1960), there were modernization proposals, the World Bank’s programs to cover basic needs, and Kennedy’s Alliance for Progress, among others. To reduce inequality across and within nations, there was at times an explicit objective, but definitely an implicit one in the majority of the programs. Alongside the

value that oscillates between subjectivism and a theory of costs, nor the error of not distinguishing between labor and the labor force, or the objectification of capital (confused with means of production). On this last point, the Keynesian tradition raised great debate (Cambridge versus Cambridge), when Piero Sraffa proposed the theory of the consequent value.

2 Even though it was outside of the central theme of his work, Keynes was worried about inequality and its political effects, as is demonstrated in *The Economic Consequences of the Peace*, a concise presentation of his thinking.

strengthening of the welfare state in developed countries, civil rights and the notions of economic and social equality were extended to citizens in developing nations, as such Latin American countries embarked on import substitution. This expansion of rights seemed an essential element for the modernization enhanced by industrialization and urbanization. Also, newly independent countries required the institutionalization of these rights for their nation building efforts. In both, the real or rhetorical solution for inequality was imperative. And even in Europe the defense of the ideal of democracy and liberty based on fully functioning free markets was considered necessary in order to avoid war and confront socialism. However, to the peripheral countries, a devaluated version of the welfare State, poorly imbedded in their social policies, turned out to be their reality.

At the end of the seventies, three factors encouraged the abandonment of the welfare state at the global level. The inflation created by the accelerated growth of the postwar global economy, the dwindling supply of cheap natural resources, and the debt crisis at the beginning of the eighties. Behind these factors was a loss of capital gains in the central countries that demanded new, profitable economic arrangements. This scenario brought the retreat of Keynes and the structuralist economic arguments about economic management and the role of the State, and opened the way to the advancement of neoliberal ideas and the establishment of a new guiding axis for capital accumulation at the global scale due to the liberalization of capital, labor and goods markets. In this setting, economic policy-making was centered around reducing inflation, expanding the argument for austerity adjustments. As a result, Friedman's concept of a non-accelerating inflation rate of unemployment (NAIRU) enhanced labor flexibility and the treatment of wages only as costs, and not as a component of demand (Friedman, 1976). These theoretical insights constituted the basis of the Washington Consensus and supported the structural reforms and the liberalization of the economy that led to the instrumentation of the neoliberal economic model. The reforms exacerbated inequality and many developing countries were drown in the Lost Decade (Ocampo et al., 2003).

The devastating effects of the adjustment programs and structural reforms applied to solve the debt crisis and to establish the neoliberal economic model, led to inequality and stratification becoming part of the international political agenda under initiatives of multilateral organizations. In 1987, under the leadership of the United Nations, the report "Adjustment with a Human Face" presented measures to alleviate the impact of adjustments in the lives of the poorest (Cornia and Stewart, 1987). More than on inequality, attention was placed on poverty with programs of conditioned cash transfers and focused on combating extreme poverty, measured by the income baseline of one dollar per capita. This strategy simultaneously satisfied various, somehow disparate requirements, such as the reduction of transfer costs, maintaining the fiscal objectives of keeping taxes low and having a deficit close to zero, and maintaining the rate of profit. In the liberal credo the state is the guarantor of distributive justice, on the basis of humanity shared by all human beings and individual merits. Further more, liberalism states that no one must endure disrespect or limitations to their social performance solely because of their poverty. Hence, the need

to move from the equal distribution of respect to the meritocratic distribution of resources, provided that it does not perpetuate inequality. However, because of the causality between poverty (lack of resources) and inequality (lack of opportunities), programs that focus on the eradication of poverty, while ignoring the concentration of income, suffer from a morally narrow conception of equity, as highlighted by Sen (Sen, 1993).

4. The Great Moderation and Its Crisis

During the Great Moderation (the period from the end of the seventies until the 2008 crisis) mainstream macroeconomic policy created toned-down growth, with price stability and tepid jobs creation. In this scenario, price stability replaced employment and income policies on the agenda and subjected the economy and society to the expansion of globalized financial capital.

The rise of inequality in the last quarter of the century reinserted poverty and inequality into the political debate indicating as the first worrisome signs: the regional disparity within globalized society, the commitment to human rights, the possibility that inequality would encourage terrorism and general unrest; and finally, and most relevant, the intensification of the income gap in developed countries where the disintegration of the welfare state created concerns almost to the level of the developing world (Grusky and Kanbur, 2006; Piketty, 2014; Milanovic, 2016).³

The recognition of the multifaceted nature of poverty and inequality and the need to measure it with more complex methods acknowledged this reality (Grusky and Kanbur, 2006). This also encouraged global initiatives like the projects *Millennium Development Goals* and the *2030 Agenda for Sustainable Development* that by proposing to chip away at poverty using trickle-down methods, require growth rates that are environmentally unsustainable and unachievable without distributive policies (NEF, 2010). Trickle down was fully embraced to legitimize structural reforms and the liberalization of trade regimes in Latin America in the 80's and 90's (Puchet et al., 2018; Bértola, 2018; Bértola and Ocampo, 2012).

Even though growth alleviates poverty, it also affects inequality (Chen and Ravallion, 2013) as growth is not neutral in regards to distribution. In effect, technological progress is unevenly divided among sectors, generating distributive inequalities.⁴ If technology is scale-neutral, this is not the case of these policies favoring the substitution of labor for capital, such as currency revaluation, subsidized interest rates, or tax exemptions. Those are policies that, generally speaking, cause the substitution of labor for capital and the transfer of income from wages to profits and from low to high wages (Fitoussi and Rosanvallon, 1997; ILO, 2012; Palma, 2011; Plunkett, 2011; Piketty, 2014). All in all, these rules allowed the intensification of global inequality, as recognized by neoclassical authors

3 This work includes an exhaustive biography of empirical research on inequality, distinguishing between central and peripheral countries.

4 This point is debatable (Hanlon, 2011).

(Atkinson, 2013; Friedman, 2012).⁵ Even the World Bank (2014; 2016) accepted the fact that achievements in reducing poverty and inequality have been meagre, although they don't discuss the reasons for this evident paradox of their paradigm. The Bank calculated that by the year 2000 10% of the world's population controlled 85% of the global wealth, data that pales in comparison to that of Credit Suisse (2016) which indicated that while, in 2015, the richest 1% of the world owned half of the world's wealth, half of the world's adults hold only 1% of total wealth. In fact, the same year, 87.7% of the world's assets were owned by the richest 10% of the global population. According to Milanovic (2017), Gini's concentration of capital income in all rich countries is astonishingly high, between 0.85 and 0.95, almost double the Gini of labor income.

The concentration of income is similar: while the poorest 20% receive 1.4% of total income, the richest 20% obtain 82.7% (Credit Suisse, 2016) and if half of the world's poor receives 7% of total income, the world's richest 9% retains half of global income. Eyzaguirre (2013), commenting on recent discoveries in this area, says that the global Gini is above 0.7, a historically high level. These results are consistent with the growing income inequality in the United States (Domhoff, 2013) and the United Kingdom (Plunkett, 2011). The only geographical area where a reduction of inequality has been detected is in Latin America, which continues as the upmost unequal region on the planet (Lindenboim, Kennedy and Graña, 2011; Lustig, 2012; Bértola, 2018; OECD, 2015). Nevertheless, in recent years this trajectory has stagnated (Cord et al, 2017; World Bank, 2014).

The 2008 crisis exposed that during the years of the Great Moderation⁶, regardless of economic growth, trade expansion or productivity improvements, inequality had been dramatically on the rise and that the market was not the best indicator for locating productive factors. Markets failed to guarantee an equitable distribution of growth benefits during boom years nor costs during times of crisis. The financial crisis has intensified wealth inequality at the top of the distribution, at least in the United States, the United Kingdom, the Netherlands and Italy, where information is available. In the United States, 1% of citizens appropriated 93% of additional income created in 2010, in comparison to 2009, and the average income of a full-time job is less than it was four decades ago (OECD, 2015; Milanovic, 2017).

Within this framework, the problem of global inequality has resurfaced, led by developed countries and multilateral organizations: The Organization for Economic Cooperation and Development (OECD), the World Bank, the International Monetary Fund (IMF), the Inter-American Development Bank (IDB), International Labor Organization (ILO) and the Economic Commission for Latin America and the Caribbean (ECLAC), among others. The increasing inequality in the developed world, which finances research agendas, has led to the issue being classified as globally urgent and explains the favorable reception of

5 To justify a reduction in inequality, gadgets are used such as shortening the research period. Milanovic (2006; 2016) has made important efforts to produce reliable data on global inequality, always advocating neoliberal structural reforms.

6 The period from mid 1980s to 2007, characterized by high economic growth and relative stability

Piketty's *Capital* (Piketty, 2014) and the awarding of the 2015 Nobel Prize in Economics to Angus Deaton for his work on poverty.

5. What Goes Unrecognized

We can find commonalities in the research on inequality of the multilateral organizations, especially the OECD (2011).

First, the acceptance of the emergence of inequality as a central issue and little certainty about what causes it, which policies would avoid making it worse, and what actions should be taken to reduce it, in agreement with Lucas (2004, p2):

Of the tendencies that are harmful to sound economics, the most seductive, and in my opinion the most poisonous, is to focus on questions of distribution. The potential for improving the lives of poor people by finding different ways of distributing current production is nothing compared to the apparently limitless potential of increasing production.

The World Bank's manual on poverty and inequality, for professionals and bureaucrats, states that the research doesn't prove causality, which makes it impossible to design policies to deal with the causes of these two issues. Nevertheless, the Bank insists on two solutions: labor market flexibility and education, to which it subordinates its national and international conditional transfer programs. The WB, the OECD and IMF place the blame for the 2008 crisis with financial de-regulation and tepid control (FMI, 2010) and, along with the ILO, call for action on the structural causes of the crisis: the increase in income inequality.

(...) in advanced countries, the short-term impacts of the crisis on average incomes must be considered within the context of a long-term decline in the participation of wage earners in GDP before the crisis and a prolonged period of wage moderation (ILO, 2012: 3)

These reports don't fully contemplate the new organization of capital -- into networks and financial funds -- nor do they examine financial deregulation, the fall of real wages, and the contraction of the welfare state and its compensation through the progressive indebtedness of the majority of the population (Madi, 2016). This process, while concealing the impoverishment of families, increased social imbalances: the lower the household income, the greater their indebtedness. Thus this scenario tossed out the basis for the financial crisis.

Economic policies to manage the 2008 crisis differ according to diagnosis. Some emphasize the political causes and effects of economic downturns, others points to institutional factors or low growth. The IMF and OECD insist on austerity and economic liberalization, and accept changes to the financial system and a push for aggregate demand increasing wages, formalizing employment, and improving collective bargaining, because labor organization affects productivity and wages. These so called labor market rigidities

help to smooth the crisis by shortening the phase of downturn within the cycle (Piketty, 2014; Milanovic, 2016).

Multilateral organizations (FMI, 2013) introduced anti-poverty programs, along with those of economic liberalization, fiscal discipline, financial deepening and open trade, because even though they tend to increase inequality, they can accelerate growth and reduce poverty in the long run. These recommendations deepened policies put into place in the last three decades and assume meritocratic societies that can guarantee all individuals and nations can succeed according to their own individual effort. However, to mitigate inequality, even the WB and CEPAL suggested stimulating labor-intensive growth and complementing investment in human capital with a reformulation of the structural bases of economic expansion. (CEPAL, 2012; Galor, 2005; 2011). In our opinion, it is necessary to reverse the deregulation of the labor market and the resulting loss of unionization, the regressive tax system, and the lag in minimum wages in the face of inflation. In addition, it is necessary to create measures to compensate for the effects of China and Indian as competing players in international markets and the oligopolization of the global economy. It's necessary to respond to the general anti-poverty and anti-labor attitude. Mexican manufactures with Chinese and Indian lower costs and low and medium technology exports both in the USA and in domestic markets (Romero, 2016).

Second, inequality and poverty studies suffer more from an ideological rather than epistemological problem: defining inequality (and poverty) by the indicators used to measure it and assess its effects. Determining impacts by causes is circular reasoning that weighs the effects of inequality, conceals its causes and leads to a potentially infinite chain of cause and effect. Income inequality stems from the wage inequality related to the type of work performed and the labor category of the worker. These factors emerge from poor education, low school performance, malnutrition, and poor health, all leading to low productivity and low salary jobs. The poor cannot be entrepreneurs, because they do not have access to credit because they are poor, so their main or in many cases only income, is wages. That line of causality results in the so-called poverty and inequality "traps" out of which deserving individuals can escape but not entire social groups or classes. The existence of these traps is the effect of poverty being limited to the endowment and individual flow of monetary resources, the only way to obtain the necessary goods for life. Thus, all public, state and collective forms of non-monetary provision of assets are devalued.

A third argument is the effect of technological change on job creation. New technologies shift work, first in regards to the least qualified and then for others with higher qualifications. The effect is a reduction in the income elasticity of the job creation and the fall in the wage bill affecting mainly lower income groups. To this, there can be added two observations. The idea that technological development is the main cause of inequality is to imply that this is a technical problem far outside of policy and human decision-making and denies inequality's political and social roots, which in their most extreme forms in Latin America could be considered a "social ill." If technological advance is necessary for society's progress, economic inequality becomes an innate problem, unexpected collateral damage resulting

from a necessary process. It is indispensable then to consider the nature of subsidies for labor-saving technologies that reduce the cost of production and alter the relative prices of capital and labor and hence, the production function (Hémous and Olsen, 2014). The displacement of labor by capital would not occur if increased output at a faster rate rather than productivity growth was encouraged and wages were linked to productivity. Secondly, the increase in inequality and poverty has to do with the productive process itself, with the production function resulting from the relative prices of capital and labor, dislocated by policies that favor the former and discriminate against the latter and with the abandonment of the objective of full employment in the interest of inflation control. Through labor reforms labor's bargaining power has been undermined and wages have been decoupled from productivity and final demand. The liberalization of capital accounts increased the mobility of capital in relation to labor and its relative profitability. These factors have frozen wages and increased the participation of capital in the functional distribution of income to a degree not seen since the 1930s. Finally, the permanent specialization in commodities, has been signaled as the mayor explanation of the deceleration of Latin America Economies which seems to be locked in the medium income trap, the stagnation or decline of manufactures in GDP, employment, technological dependence and stale poverty and inequality (Bértola and Ocampo, 2012; Puchet et al., 2018).

6. The Debate over the Connection Between Inequality and Economic Growth:

The controversy is lively and inconclusive, like all things in economics, and centers around the direction of causality, meaning the impact of growth on inequality and vice versa. The evidence doesn't settle the debate. Here are a few of the debate's basic elements.

6.1. The Kuznets Curve

Kuznets contributed significantly to the debate when, through studying industrialized countries he confirmed that in the first stages of development inequality reaches its maximum and from there begins to drop. He explained his limited empirical discovery as the transferal of the agricultural and rural workforce to factories and cities, generally more unequal in the first stages of industrialization. In later stages, with the integration of migrants into urban industry and modern employment, inequality diminishes. Kuznets, as well as other research of the time, highlights an idealization of the modernization theories in regards to the path of industrialized countries. His "inverted U", the graphic representation of the trajectory of growth and inequality, supported economic policies that concentrated on growth as the mechanism for reducing inequality, despite the fact that Kuznets himself confirmed that his theory, widely accepted among academics and policy makers, was based on 5% data and 95% speculation, even wishful thinking, (quoted in Lee, 2012). This generalization of a specific case, without instruments of control, let loose an extensive empirical controversy about the rationality of these efforts of aggregation (Sumner, 2012) and made evident the political intention of the inverted U theoretical argument: to offer

the developing countries an optimistic perspective on capitalism (Piketty, 2014).

More recent work offers contradictory results. On one side, they confirm the inverted U (Roubini, 2011) and treat the intensification of inequality as a necessary effect of economic expansion, a position that supports the Chinese and Indian experiences as demonstrating that accelerated growth reduces poverty and increases inequality. Forbes (2000), breaks down the relationship, isolating growth's effects on inequality and proposing that causality has been poorly assigned, that the negative impacts aren't direct.

Numerous authors question the existence of the curve.⁷ In establishing the growing inequality within developed countries they negate the "egalitarian" stretch by demonstrating a recurrent rise in equality. Controlling for the inequality-growth relationship among groups of countries at different income levels, the divergence grows. The impossibility of consensus is blamed at times on the quality of information, at times on the econometric techniques used, the temporal horizons examined, or the lack of integrated theoretical frameworks. Now, the inverted U has mutated into an elephant, whose trunk rises and then descends to the ground (Milanovic, 2016) and it's been confirmed that the Kuznets Curve, a discovery limited to a handful of cases, is not a law nor a established empirical norm and therefore should not be thought of as one (Riggs et al., 2012).

6.2. The effects of inequality on growth

It is often repeated, in arguing for a direct relationship between inequality and growth, that the cornering of the market by higher income groups increases savings and with that, investment and growth (Lee, 2012). This reasoning, dear to the neoclassical focus, confuses the *ex post* accounting identity of savings and investment with an *ex ante* economic mechanism, ignoring Marx's critiques (1981) of the English classics, and Keynes's (1983) of the marginalists, according to which Say's Law didn't hold up, neither logically nor empirically.

Recently, research has been re-initiated about the hoarding of resources without productive investment as a characteristic of the current era. Financialization is the result of the deregulation reforms of the past decades (Stiglitz, 2012; Stockhammer, 2012).

The destiny of savings to be applied unproductively impedes our ability to equate savings and investment; the largest profits (source of savings) don't increase investment but do increase inequality, as is indicated by the economic stagnation of the OECD countries. Income concentration has been recognized as the main problem along with globalization, deindustrilization, and the reorganization of production on a global scale (CEPAL, 2012).

The negative impacts of inequality on growth stem from causal mechanisms, accepting -but not without debate- that; a) it limits aggregate demand, at the very least the spending habits of the rich and their reluctance to invest (Murillo, 2008; OIT, 2012; Roubini, 2011); b) it promotes underinvestment in human capital, as the poorest citizens don't

⁷ Puchet and Puyana (2018), which provide an ample and fresh bibliography on inequality in the region, both from a historical and actual perspectives

have the resources to invest in assets with future payoffs (Atkinson, 2013); c) it induces underinvestment in productive projects in the presence of imperfect capital markets; d) it encourages redistribution, affecting capital gains and, in reducing investment, restricts innovation and technological adaptation (Sachs, 2003); e) it pushes tax hikes and an increase in public debt in order to attend to unmet basic needs (Sachs, 2003); f) faced with dropping wages, it encourages entering into excessive debt to maintain consumption and health levels.

It's assumed that some mechanisms create vicious circles of inequality and poverty (Sachs, 2003) and increased uncertainty about the value of scarce assets diminishes investment and growth, impeding the procurement of the resources needed to overcome poverty and inequality. This somewhat tautological idea confuses inequality with its effects, and turns out "big push" policy recommendations, not applied to industrialization, but to health or education, to accumulate human capital and rescue the economy from an equilibrium of poor performance (Atkinson, 2013; Lee, 2012; Roubini and Mihm, 2010). The insistence on investing in human capital was transformed into a mantra which avoids the problem of the occupation of qualified factors, the sectoral orientation of the economy and its insertion in international trade, as well as long-term financial problems.

To explain the empirical divergences several integrated methods have been developed that signal a positive effect of inequality on growth, in the short term, prioritizing economic factors such as increased savings and incentives for innovation. They warn that, in the long term, inequality has negative effects because sociopolitical factors like education and those related to the concentration of power dominate (Oechslin et al., 2009). This integrated explanation highlights the diverse effects of inequality depending on the time period and causalities considered.

7. On the stubbornness of Latin American Inequality.

A new strand of historical studies have shed light on the state of today's income and wealth concentration in Latin America, a topic relatively new in economic history and economics analysis. These studies suggest social and economic segregation in Latin America is a permanent phenomenon, drawing on history and demonstrating marginal changes as an important conclusion in contextualizing the fall in inequality in the last decade, as recorded by short term analysis. With a longer time perspective and different measures, the reality looks rather different.

In effect, in the early 19th century, the concentration of wealth and social discrimination in the Latin American Spanish colonies was of a magnitude not found in any British dominions (Humboldt, 1812: 276). It made respect, trust, sociability, and the reasoned dialogue between social classes impossible, all things indispensable to the functioning of society and the economy (ibidem). The Spanish Conquest introduced into the existing inequity, the modern types of segregation of early capitalism, see table 1.

Table 1: New Spain 1790

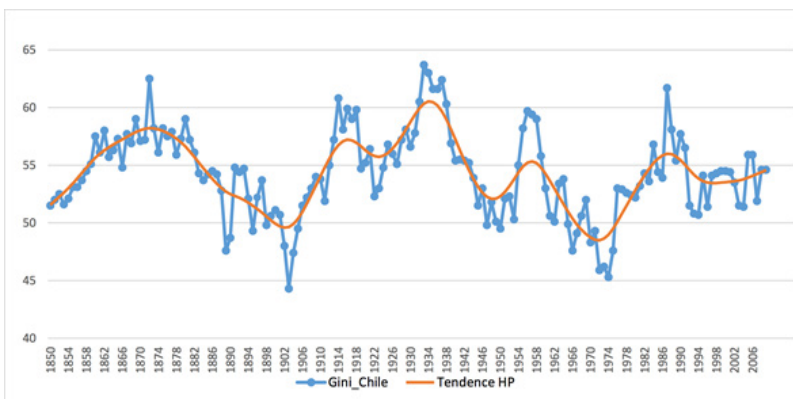
	Percentage of population	Average Annual income in Mexican Pesos		
		Per family	Per capita	In relation to the Media
Spanish upper class	10	1.543	309	6,12
Mestizo middle class	18	300	60	1,14
Indigenous peasant	72	61	12,2	0,24
TOTAL*	100	252	50,4	1

Source: Milanovic et al., (2007)

For Humboldt and for many others, two centuries later (Bertola and Ocampo, 2012; Milanovic, 2010; Deininger et al., 2000), land ownership still is a key element of contemporary exclusion. They note that the concentration of land and capital, inherited from the Spanish colonial era, rather than that of income, slows growth and discourages capital investment, and may even cancel the growth effects of investment on education. This conclusion is alarming considering, first, the concentration of land in Latin America, which with Gini of 81.5 in 1990 is the largest in the world and by far exceeds the 51,6 Gini Index of income concentration. Secondly, eight of the ten countries of the world with the highest concentration of land ownership are Latin American, and the Gini of land concentration in these 8 countries is 87, a value 6 points higher than the Latin American average, and 17 points above world average, and thirdly, that land ownership is a source of political power with the strength to influence an entire range of public policies.

A formidable effort has been deployed to unveil and explain, for some Latin American countries, the path of inequality since independence to the current era. We can observe, how, from 1850 to 2009, inequality evolved around a GINI index of 54, as illustrated in figure 1.

Figure 1: Chile, Index of Income Concentration. 1850-2009

Source: Figure own elaboration based on Rodríguez Weber (2014), table No.A.E1.

The Chilean example is important since in the decades from 1950 to 1970 Chile was one of the most equal nations in Latin America, and turned out to be one of the most unequal after 1974. The path of the Chilean Gini Index demonstrates that inequality has a non-linear tendency. In effect, in the long 156-year period illustrated in Graph No 1 we find five periods of approximately 30 years each: (1) 1852-1882 in which inequality tends to increase; (2) 1883-1910 (minimum inequality in 1903); (3) 1911-1941 (maximum inequality in 1933); (4) 1942-1974 inequality decreases, minimum Gini 45 in 1974; (5) 1975-2009 inequality remains on average equal to 54 (with a maximum in 1987, Gini= 62). It emerges that after a continued decline from 1942, inequality in 2009 was 10 points above the minimum level of 1974. The increase in inequality since 1974, up to 1987, is amongst the highest ever recorded (Scott, 1997). As elsewhere in Latin America, the transition to the liberal economic model implied a worsening of inequality and poverty, in many cases this economic transition was founded on a political transition to undemocratic regimes (Bulmer-Thomas, 1996). The author adds that the curtailing of human rights and political freedoms was accepted as the way to discipline labor. Up to a point the Chilean experiences repeat in other Latin American countries (Bertola, 2017; Prados de la Escosura, 2016). For a shorter period, 1960-2016, we find a similar trajectory in 13 Latin American countries with the inequality index revolving around the level registered in 1960, Table 2. In Mexico the value of the inequality index revolved around a 50% (Cortés, 2017),

**Table 2: Gini Index of income concentration in Latin American Countries.
1960-2016**

	Value					Country averages		
	1960	1970	2000	2014	2016 [^]	1960-2000	2000-2016	1960-2016
Argentina		36.1	50.4	42.7	38.6	43.3	43.9	42.0
Bolivia*		53	59.1	48.4	43.5	56.1	50.3	51.0
Brazil**	54	57.6	58.5	51.5	44.9	56.7	51.6	53.3
Chile		45.6	55.2	50.5	45.9	50.4	50.5	49.3
Colombia***	62	52	57.2	53.5	48.9	57.1	53.2	54.7
Costa Rica***	50	50	45.8	48.5	45.7	48.6	46.7	48.0
Ecuador		38	56	45.4		47.0	50.7	46.5
Honduras		61.8	54.3	57.2	48.3	58.1	53.3	55.4
Mexico****	53	58	53.6	51	45.9	54.9	50.2	52.3
Panama***		57	55.5	51.9	46.1	56.3	51.2	52.6
Peru	61	55	56.7	44.1	45.4	57.6	48.7	52.4
Uruguay		41.8	44.4	43.4	37.0	43.1	41.6	41.7
Venezuela	42	47.7	44.1	38.8		44.6	41.5	43.2

Source: Own elaboration based on: for 1950-2012 World Bank (2013) =All the Ginis data set”, for and World development Indicators 2016 for 2014 information. *Bolivia de 60 a 85, Morley, S.(2000); ** Brasil 1960 Morley, S.(2000); *** Colombia, Costa Rica y Panamá 1960-70, Morley, S.(2000); ****México 2014: Cortés, 2017. [^] With data from the World Economic Forum, these are Ginis of 2016 or latest.

The distribution of income by deciles reveals how resilient Latin American inequality is. In 2014, the share of the 10th decile is 19 times larger than that of the poorest decile, decil 1 and Latin American countries are more unequal than all the developed countries presented in Table No. 3. Amongst them, Argentina is relatively more equal, since the ratio of the poorest to the richest decile is the smallest of them all. Nevertheless, Argentina's ratio is 2.7 times larger than the German one (see column 4th, Table No 3). Colombia is the most unequal society with a ratio of 10 to 1 of 38.3. Table No. 3 presents the GINI and Palma ratios of 8 Latin American countries and 4 developed countries. The values of both measures of income inequality in 2017, was in 8 Latin American countries, higher than in 4 developed ones⁸. The Palma Ratio, the newest and broadly accepted measure, contrasts the income captured by the 5th and 9th deciles of distribution vs 10% of the richest. This ratio illustrates a fact that the GINI does not capture: that the changes in income concentration tends to happen in the lowest and highest deciles of income while the middle groups, those in the fifth to ninth deciles manage to maintain their share of the pie.

Table 3: Income distribution for some Latin American countries. Deciles. 2017

	Income share by			Ratio		Ratio (Palma) for each country			
	Decil 1 (A)	Decil 10 (B)	Decil 5 to 9 (C)	(B/A)	Palma (B/C)	Argentina	Germany	United States	Denmark
Argentina	1.9	29.4	55.1	15.47	0.53	1.00	1.25	0.94	1.32
Brazil	1	41.9	45.9	41.90	0.91	1.71	2.14	1.61	2.26
Chile	1.9	37.9	48.9	19.95	0.78	1.45	1.82	1.37	1.92
Colombia	1.4	39	48.2	27.86	0.81	1.52	1.90	1.43	2.01
Costa Rica	1.6	37	50.2	23.13	0.74	1.38	1.73	1.30	1.83
Ecuador	1.6	33.8	51.9	21.13	0.65	1.22	1.53	1.15	1.61
Mexico	2.2	34.8	51.2	15.82	0.68	1.27	1.60	1.20	1.68
Peru	1.7	32.3	52.8	19.00	0.61	1.15	1.44	1.08	1.52
Spain	1.9	26.2	56.8	13.79	0.46	0.86	1.08	0.82	1.14
United States	1.7	30.6	54.1	18.00	0.57	1.06	1.33	1.00	1.40
Germany	3.1	24.8	58.2	8.00	0.43	0.80	1.00	0.75	1.06
Denmark	3.7	23.8	59	6.43	0.40	0.76	0.95	0.71	1.00

Source: Own elaboration based on: for 1950-2012 World Bank (2019)

The percentile distribution of income reveals an even more dramatic picture of inequality. We calculated Mexican income distribution at the levels of 1984 to 2016 and applied the Palma ratio and other ratios Palma suggests in his 2011 paper. Table No. 4

⁸ Selected Latin American Countries accounts for %83 of total region's GDP and population and the developed countries selected are some very equal and others are main trade and investment partners

illustrates the results which confirm the Palma conclusions. There appears to be a relative stability of the Palma ratio which revolves around 0.8 with the lowest standard deviation of all the ratios. The 10th decile has both the highest value and standard deviation. Only the Palma ratios and the 100/0.99 have a positive value.

Table 4: Mexico. Income Distribution by percentiles and Palma ratio. 1984-2016.

	1984	1989	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2014	2016	Changes 2016-1984		
	Percentiles															2016-1984 Average Desvest		
1	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1	0.0	0.1	0.01
10	0.2	0.2	0.2	0.2	0.2	0.2	0.2	0.2	0.2	0.2	0.2	0.2	0.2	0.3	0.2	0.0	0.2	0.02
40	0.5	0.5	0.5	0.5	0.5	0.5	0.5	0.5	0.5	0.5	0.5	0.6	0.5	0.6	0.6	0.0	0.5	0.02
10 Richest	37.5	40.3	42.1	41.0	40.0	40.7	42.3	38.8	39.0	38.5	39.2	36.4	37.5	38.0	38.1	0.6	39.3	1.73
(Palma) 51th to 99th	49.4	47.5	46.3	47.0	47.3	47.5	46.3	48.7	48.3	48.3	48.2	50.1	49.1	48.2	49.7	0.3	48.1	1.17
99	5.2	5.1	5.6	5.5	5.3	5.3	5.1	4.9	4.8	5.1	4.9	4.8	4.8	4.7	4.2	-1.0	5.0	0.35
100	9.5	12.0	11.8	9.9	11.2	10.4	10.2	8.9	10.3	9.7	11.0	8.3	9.2	10.4	11.9	2.3	10.3	1.10
	Ratios																	
0.10%/40%*	0.8	0.8	0.9	0.9	0.8	0.9	0.9	0.8	0.8	0.8	0.8	0.7	0.8	0.8	0.8	0.0	0.8	0.06
0.10%/0.01%	3.0	2.8	3.1	3.0	3.1	2.6	3.0	3.2	3.1	3.3	3.0	3.1	3.1	2.7	0.3	-2.7	2.8	0.72
100%/0.01%	130.2	196.3	166.2	132.8	144.0	158.1	153.9	116.2	142.8	133.1	146.7	111.7	101.3	106.8	149.9	19.7	139.3	24.93
0.40%/0.01%	7.4	8.8	6.9	6.8	6.6	7.9	7.3	6.8	7.4	7.5	7.0	7.6	6.0	5.8	7.0	-0.4	7.1	0.74
100%/0.40%	17.6	22.3	24.2	19.5	21.7	20.1	20.9	17.1	19.2	17.8	21.1	14.7	17.0	18.5	21.4	3.7	19.6	2.48
100%/0.99%	1.8	2.3	2.1	1.8	2.1	2.0	2.0	1.8	2.1	1.9	2.3	1.7	1.9	2.2	2.8	1.0	2.1	0.27

Source: Own elaboration base on INEGI Encuesta de Gasto e Ingresos de los Hogares 1984-2016.

*Palma ratio = 10 richest/(Palma) 51th to 99th

For the Mexican case assessment, there are many explanations for the stability of the Palma ratios either divided by deciles or percentiles. For all these scenarios the income participation of the middle class should be clearly stated. The explications for the stability of the Palma ratios are many, confirmed in the case of Mexico, in the division of deciles and percentiles. All deserve clear answers to why the middle classes are able to defend their share of income. Palma results point to political factors such as the capacity of low and high middle classes to cement alliances with the highest income groups and to block any political attempts to deep income distribution. Palma insists that his findings contradict arguments which identify external factors, education gaps and labor saving technologies as the main reasons for the resilience of Latin American inequality. He agrees with several authors that neoliberal reforms, at least in part, are responsible for that (Cobham et al., 2015). A similar negative track between growth and inequality was found in Brazil that was reversed by distributive and employment oriented growth during Lula presidency (Tabosa et al., 2016).

Information on wealth concentration, besides the concentration of land previously mentioned, is not abundant. Nevertheless, some new studies have emerged which allow for some analysis. In 2014, 63 percent of total wealth was concentrated in the richest 10% of the Mexican population, and the top 1% of the very rich accounted for more than the 37 percent. Therefore, the Gini coefficient of wealth is 0.791. The concentration of financial assets is even more unequal, since 80% is owned by the richest 10% (Del Castillo, 2017). Del Castillo found that between 2003 and 2014 Mexican's real wealth increased at 7.9%, per year while the GDP only 2% leading to greater inequity.

The reasons for the persistence of the intense inequality of Latin American are many. Birdsall (2005) points to the destructive character which reverses instead of triggering emulation and savings. Other factors are lower rates of GDP growth, since the 80s, technical progress and globalization (Cord et al, 2017; CEPAL, 2017; Amarante, 2016; Fernández, 2016; Tabosa et al., 2016). CEPAL (2017) summarizes several studies and concludes that the liberal model is the main cause of the changes in the productive structure and the abandonment of active fiscal, sector and employment policies.

Besides all these factors, a powerful catalyst of inequality is the sustained decline of the labor income share in total national rent, a phenomenon linked to the reasons presented above and registered all around the globe. In Latin America the decline was severe, departing from a relatively low level if compared with the USA and Canada and other developed countries, which implies a sustained transference from wages to capital profits (see Table 5).

Table 5: Functional Distribution of income in selected countries. Share of payments to labor as percentage of GDP. 1970-2017

	1970	1980	1990	2000	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2014-1970
Canada	53.2	53.3	53.4	50.1	50.4	49.9	50.7	50.7	50.2	51.5	51.3	50.7	-2.5
United States	58.1	56.8	55.9	57	53.3	53.3	53.3	53.0	53.2	53.6	53.7	53.5	-4.6
Brazil	34.2	34.7	45.4	45.4	41.6	42.2	42.8	43.2	43.5	44.6	44.7	s/n	10.5
Chile	42.7	38.1	33.8	39.8	36.1	37	38.7	38.4	38.3	38.3	s/n	s/n	-4.4
Colombia	39	41.6	37.4	32.8	32.7	31.4	32.2	32.7	33.1	33.5	33.6	33.9	-5.1
Mexico	35.7	36	29.5	29.7	27.6	27	27.1	27.9	27.4	27.3	26.6	26.1	-9.6

Source: Own elaboration based on, for 1970-1990, CEPAL, cepalstat. For years 2000-2017 OECD. Stat.

In Latin America and other countries, the fall of labor income in national rent is an effect of the productivity growth being lower than wage growth, which increases the gains of capital and intensifies the concentration of income and wealth, making it more difficult to reduce both poverty and inequality, Birdsall, N. (2005). This diverging path is caused by the negative and strong relationship between, on the one hand, inequality and the decline of total labor incomes and, on the other hand, the positive link between poverty

and inequality. This relationship is stronger the more intense inequality is (OECD, 2008; Dao et al., 2017; Abeles et al., 2017).

For the drop in income wages to take place, three conditions must be met which are very common in advanced economies: (i) the rate of return to capital must be higher than the rate of income growth; (ii) capital income must be more concentrated and captured by higher income groups; and (iii) the most inequitably distributed source of income must shape the distribution of total income (Milanovic, 2017). The author adds that the third condition is not fatal and can be prevented by sound fiscal policies: higher tax rates on capital income, increased provision of public services, especially health and education, which are inversely related to income and opportunity inequality. In Latin America there is a large margin to change primary distribution of income in favor of labor. Those are actions intended to reduce the capital intensity of the production function by enhancing the provision of public services and integrating policies to reduce inequality into growth strategies (Abeles et al., 2017; Santos de Farias et al., 2017). Another policy option is to stimulate the diversification of production by reversing the drop of manufacturing and agriculture in total GDP and total employment while reducing dualism in both agriculture and manufacturing.

Horizontal Inequality, HI, is a new concept used to measure and explain income inequality. HI refers to inequalities between culturally identified groups or between groups with shared identities stemming from religion, membership to an ethnic or racial group, or other factors that create solidarity, such as regional origin, gender or even professions or work performed; these identities are built, are fluid and change over time, to the pace of the general change in the political, economic and social environment in which they coexist. (Stewart, 2010; 2013). It has been identified as a factor negatively affecting growth and the reduction of inequality and poverty. The HI indicates “inequalities in economic, social or political dimensions, in cultural status among culturally defined groups” (Stewart, 2010). Therefore, HI is complex and multifaceted, and neither its roots nor its manifestations can be reduced to a singular aspect; for example, to income inequality (Stewart, 2002). Solutions, therefore, can not be limited to resource transfers or infrastructure provision, however important these measures may be. For analytical purposes, we can distinguish four areas of horizontal inequality that specify the trajectory and intensity of gaps between groups: (i) political participation; (ii) economic aspects; (iii) social aspects; and (iv) cultural status. In Latin America, indigenous populations suffer in these four areas (Puyana, 2017). Discrimination against indigenous and Afro-American descendants is deeply rooted in the racial discrimination that originated during the Spanish conquest and colonial dominance and was consolidated in the republican era. Despite the progress made since the late 1960-70s, inequality and discrimination prevail.

In Chile, Colombia, Mexico and Peru, the countries that make up 60% of the total Latin American population, we found large differences in main economic and social variables such as income, employment, and access to all social services, such as education, health, sanitation, electricity, social security. The indigenous labor-force works in less productive

activities such as agriculture and personal services. Regions in which the indigenous population represents the largest population percentage demonstrate lower levels of development and basic needs satisfaction. Table 6 illustrates the gaps separating indigenous populations from non-indigenous populations in education.

Table 6: Mexico, Chile, Colombia and Peru. Indigenous Population and non Indigenous Population, by educational levels. 2000-2015

Educational level	MEXICO						CHILE			COLOMBIA			
	2000		2015				2011		2005				
	Indigenous Population	No Indigenous	No Indig./ Indig.	Indigenous	No Indigenous	No Indig./ Indig.	Indigenous Population	No Indigenous	No Indig./ Indig.	Indigenous Population	Afro. D./raizal/ Palenquero	Other	No Indig./ Indig.
Without education	26.30%	7.5%	28.52%	18.97%	6.51%	34.30%	8.5%	6.40%	75.29%	28.7%	12.00%	9.20%	32.06%
Basic	67.30%	70.10%	104.16%	69.10%	60.73%	87.89%	45.70%	35.20%	77.02%	56.50%	62.20%	60.40%	106.90%
Medium and high level	3.40%	13.10%	385.29%	8.36%	19.00%	227.29%	35.40%	39.20%	110.73%	7.70%	2.40%	17.40%	225.97%
Superior	2.0%	8.60%	430.00%	3.57%	13.77%	385.44%	10.40%	19.20%	184.62%	2.60%	8.00%	12.70%	488.46%
Total	6,044,547	78,381,411	1296.73%	7,352,022	105,146,107	1430.17%	1,369,563	15,592,952	1138.53%	1,269,965	4,016,922	32,923,297	2592.46%

Fuente: Puyana Alicia (2017)

So far, and due to the lack of adequate policies of positive discrimination, gaps remain in education, as table 5 reveals, and in all other variables: social, economic and political. The intensity of disparities make it difficult to reduce general inequalities in the absence of positive discrimination measures. As Steward suggests, it's more impossible to reduce both poverty and inequality the larger the discriminated population and the deeper the gaps (Steward, 2013). The lack of effective policies to reduce HI is evident, for instance in the Mexican Central Government Budget. In effect, the proportional share of the resources allocated to indigenous peoples and indigenous regions in the total public expenditure (1.8%) is far lower than the percentage of the indigenous population in terms of total population (23%). The per capita public expenditure allocated to non-indigenous people is between 4 and 18 times that of indigenous people, according to the identification criteria used. Therefore, for per capita expenditure to be leveling it should grow in proportions greater than the proportion of the indigenous population speaking indigenous languages.

8. Concluding Remarks

Latin American inequality is deeply rooted in the colonial period and the changes in income concentration seem to be marginal, temporal and induced by changes in political regimes. Values of different measures indicate that rather than a clear downward tendency the Gini Index revolves around a value of around 50 per cent. After two and half decades of growing income concentration Latin America managed to reverse this path improving the distribution of income. This positive trend became to a stand still with the North Atlantic 2008 crisis and since then income concentration stagnated. The end of the commodity prices boom also contributed to this. So Latin America also suggests that the Kuznets curve is not a fatal trend and in the absence of distributive measures inequality tends to prevail.

The international specialization in commodities and low technology, final consumption manufactured goods has induced an economic model intensive in imported value added which has some important macro economic effects. First, a very weak link between the growth of exports and the rate of expansion of the economy; second, the reduction of the income elasticity of employment, so today the economic sphere needs a faster rate of growth to generate the same amount of jobs than before the structural reforms and the liberalization of international trade policies and, third, the reduction of the pace of the productivity of the total economy. Together all those factors, induced the contraction of the share of labor in the functional distribution of income.

Concentration of wealth is the central element determining the trajectory of income distribution and, more importantly, of the functional distribution of income in which a fast deterioration of the labor retribution has intensified since the instrumentation of structural reforms and the liberal economic model initiated in mid 1980s as response to the debt crisis of 1982. The trajectory worsened after the 2008 crisis and from the austerity policies applied to overcome it. Looking to the entire 1982-2016 period, we could suggest that Latin America has maintained austerity policies that contributed to the slowing down of economic growth, employment generation and reduction of real labor incomes, aggravating income concentration and at least keeping up wealth concentration if not increasing it. Fiscal policies aiming at preserving macro economic stability, while reducing income taxes, made it impossible to managed fiscal expenditure to improve income distributions. Up today fiscal policies in the majority of Latin American countries are regressive. One important fact is that despite clear and significant improvements in education, the education bonus has decreased indicating a slowdown in the incomes of highly educated workers.

Horizontal inequality is severe in several ways. Ethnic groups or indigenous population and Afro-American communities suffer from multifactorial discrimination evident in their per capita and household incomes, unemployment rates and lower wages. They have constrained access to good education and health service. Amongst Indian and Afro-descendants, women present even lower economic and social indicators. So it could be suggested that gender discrimination among ethnic groups reflects the general gender discrimination affecting Latin American countries.

Political, more than mere economic factors are the reason Latin American economic and social stratification continue. Powerful economic groups are able to influence the processes of policy definition and instrumentation in their favor and the upper and middle classes have the capacity to forge alliances with the richest segments of the society and have thus far been able to preserve their privileged statuses.

Bibliografía

- Abeles, M., Arakaki A. and Villafañe S. (2017). "Distribución funcional del ingreso en América Latina desde una perspectiva sectorial", *Series de la CEPAL: Estudios y Perspectivas*, (53). Available at: <http://repositorio.cepal.org/handle/11362/41786>.

- Amarante, V. (2016), "Income Inequality in Latin America: A Factor Component Analysis". *Review of Income and Wealth*, (62), p. S4–S21. Available at: <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/roiw.12236/abstract>.
- Atkinson, A. (2013, April 29). "Unequal Growth, Unequal Recession?" *OECD Observer*, p. 3.
- Bértola, L. and Ocampo, J. A. (2012). *El desarrollo económico de América Latina desde la Independencia*, FCE, México.
- Bértola, L. (2018). "El remolino de la desigualdad en América Latina: las corrientes del pasado, la presión interna y los vientos globales", en Puchet, M. y Puyana, A (2018), *América Latina en la Larga Historia de la Desigualdad*, FLACSO, México, in printing.
- Birdsdall, N. (2005). "The World is not Flat: Inequality and Injustice in our Global Economy", *Novena conferencia annual de WIDER*.
- Bulmer-Thomas, V. (1996). *The New Economic Model in Latin America and its Impact on Income Distribution and Poverty*. Institute of Latin American Studies Series. Palgrave Macmillan, London.
- CEPAL. (2010). *La hora de la igualdad. Brechas por cerrar, caminos por abrir*, Santiago de Chile: CEPAL.
- CEPAL, (2012). *Cambio estructural para la igualdad. Una visión integrada del desarrollo*, Santiago de Chile.
- CEPAL, (2017). "Panorama Social de América Latina y el Caribe, 2016", Accessible at: http://repositorio.cepal.org/bitstream/handle/11362/41598/1/S1700178_es.pdf
- Chen, S. and Ravallion, M. (2013). "More relatively-poor people in a less absolutely-poor world", *Review of Income and Wealth*, 59(1), p. 1–28.
- Cobham, A. Schlogl, L. and Sumner, A (2015). "*Inequality and the Tails: The Palma Proposition and Ratio Revisited*" Department of Economic & Social Affairs, DESA Working Paper No. 143 http://www.un.org/esa/desa/papers/2015/wp143_2015.pdf
- Cord, L., Barriga-Cabanillas, O., Lucchetti, L., Rodríguez-Castelán, C., Sousa, L. D. and Valderrama, D. (2017). "Inequality Stagnation in Latin America in the Aftermath of the Global Financial Crisis", en *Review of Development Economics*, 21, p. 157–181. Accessible at: <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/rode.12260/full>
- Cornia, G. A.; Jolly, R. and Stewart, F. (1987). *Adjustment with A Human Face*. UNICEF, Clarendon Press, Oxford.
- Cortés, F. (2017) "Desigualdad en el ingreso en México, 1963 a 2014", en Puchet, M. and Puyana, A. Editors (2018) *América Latina en la larga historia de la desigualdad. Una revisión de causas, efectos y políticas* FLACSO, México, in printing.
- Credit Suisse (2016), *Global Wealth Report 2015*, Zurich available at: <https://www.credit-suisse.com/corporate/en/articles/news-and-expertise/the-global-wealth-report-2016-201611.html>
- Dao, M. C., Mitali D., Zsoka K. and Weicheng L. (2017). "Drivers of Declining Labor Share of Income" *IMF Blog*, 12 de abril de 2017. Available at: <https://blogs.imf.org/2017/04/12/drivers-of-declining-labor-share-of-income/>.
- Del Castillo, M. (2017). "La distribución y desigualdad de los activos financieros y no financieros en México". CEPAL, Serie Estudios y Perspectivas, (172), 126, México, D.F. Available at: <http://repositorio.cepal.org/handle/11362/41833>.
- Deiningner, K. and Olinto, P. (2000). "*Asset distribution, inequality, and growth*", World Bank Policy Research Working Paper, No. 2375.
- Domhoff, G. W. (2013). *Wealth, Income, and Power*. University of California, Santa Cruz.

- Eyzaguirre, J. (2013). "Acerca de la desigualdad", en *Estudios Públicos*, (131), p. 215-232.
- Fernández A. A. (2016). "Desigualdad de ingresos en Costa Rica a la luz de las Encuestas Nacional de Ingresos y Gastos de los Hogares 2004 y 2013", *Revista CEPAL*, 119, p. 149-165. Disponible en <http://repositorio.cepal.org/handle/11362/40398>.
- Fitoussi, J.P. and Rosanvallon, P. (1997). *La nueva era de desigualdades*, Manantial, Buenos Aires.
- FMI, (2010). "*Inequality Is Untenable*", Rajan, Raghuram in Finance and Development, September 2010, Accessible at: <http://www.imf.org/external/pubs/ft/fandd/2010/09/ramcharan.htm>
- FMI. (2013, April 20). "El FMI esboza medidas para vigorizar la recuperación mundial", en *Novedades del Fondo Monetario Internacional*, publicado el 20 de abril de 2013 90(4).
- Friedman, B. (2012, May 25). Minding the Gap. The New York Times, p. 4. New York.
- Friedman, M. (1976). "Inflation and Unemployment", Nobel Price Conference, Accessible at: http://www.nobelprize.org/nobel_prizes/economic-sciences/laureates/1976/friedman-lecture.pdf
- Galbraith, J. K. (1974). *The Nature of Mass Poverty*, Penguin Books, London.
- Galor, O. (2005). "From Stagnation to Growth: Unified Growth Theory" In Philippe Aghion, Steven N. Durlauf (2005) *Handbook of Economic Growth*, Elsevier.
- Galor, O. (2011). *Inequality, Human Capital Formation and the Process of Development*. Cambridge, MA.
- Grusky, D. and Kanbur, R. (Eds.). (2006). *Poverty and Inequality*. Stanford, California: Stanford University Press.
- Hanlon, M. (2011). *Inequality and Growth: Understanding the Link through a Simulation*. Seattle.
- Hémous, D., and Olsen, M. (2014). The rise of the machines: Automation, horizontal innovation and income inequality, en *SSRN Electronic Journal*.
- Humboldt, A. V. (1812). "Ensayo político sobre el reino de la Nueva España", Accesible at: https://archive.org/details/bub_gb_D5Fla3_P_h8C.
- ILO, (2012). "*Global Employment Trends 2012*" Available at: <http://www.ilo.org/global/research/global-reports/global-employment-trends/2012/lang--en/index.htm>
- Keynes, J. M. (1983), *Teoría general de la ocupación, el interés y el dinero*, FCE, Mexico.
- Lee, D. (2012). *Occupy This: The Effect of Income Inequality on GDP Per Capita Growth Using Panel Data in the United States from 1963 to 2009*, CMC Senior Theses #311, Claremont McKenna College.
- Lindenboim, J., Kennedy, D. and Graña, J. M. (2011). "Distribución funcional y demanda agregada en Argentina. Sesenta años en perspectiva comparada", Documentos de Trabajo #16, Centro de Estudios sobre Población, Empleo y Desarrollo, Buenos Aires.
- Lucas, Jr. and Sargent, T. J. (1979). "After Keynesian Macroeconomics", in *Federal Reserve Bank of Minneapolis Quarterly Review*, 3(2), p. 1-16.
- Lucas, R. (2004). *The Industrial Revolution: Past and Future. 2003 Annual Report Essay*. Banco de Minneapolis. Disponible en: http://www.minneapolisfed.org/publications_papers/pub_display.cfm?id=3333&
- Lustig, N. (2012). "Desigualdad y pobreza en América Latina", en AAVV (Ed.), *América Latina en los albores del siglo Aspectos Económicos*, 21(1), p. 89–116, FLACSO, México,
- Madi, M. A. (2016). "Global business models and labor challenges", World Economics Association (WEA) Conferences, No. 1, Capital Accumulation, Production and Employment: 15th May to 15th July 2016.
- Marx, K. (1981). *El Capital*, México: Siglo XXI. Milanovic, B. (2016) "La desigualdad mundial

- de la renta: qué es y por qué es importante”, en *Principios*, (5), p. 1-22.
- Marx, K. (1887). *Capital: A Critical Analysis of Capitalist Production*. London: Swan Sonnenschein, first English edition.
- Milanovic, B. (2008). “La Desigualdad de la Distribución de la Renta en América Latina: Situación, Evolución, y Factores Explicativos”, *América Latina Hoy*, 48, p. 15-42.
- Milanovic, B. (2007). “*An even higher global inequality than previously thought*,” MPRA Paper 6676, University Library of Munich, Germany.
- Milanovic, B. (2010). “Four critiques of the redistribution hypothesis: An assessment,” *European Journal of Political Economy*, Elsevier, 26(1), p. 147-154.
- Milanovic, B. (2016). “La desigualdad mundial de la renta: qué es y por qué es importante”, en *Principios*, 5, p. 1-22.
- Milanovic, B. (2017). “*Rising capital share and transmission into higher interpersonal inequality*” *VOX CEPR's Policy Portal*. Accesible at: <http://voxeu.org/article/reducing-inequality-deconcentrating-capital>.
- Milanovic, B., Lindert, P. and Williamson, G. (2007). “*Measuring Ancient Inequality*”, NBER Paper 13550, downloaded from: <http://www.nber.org/papers/w13550>
- Murillo, S. (2008). “Producción de pobreza y construcción de subjetividad”, in *Producción de pobreza y desigualdad en América Latina* (Eds. A. Cimadamore and A. Cattani), Bogotá: CLACSO-Siglo del Hombre Editores, p. 41-78.
- NEF (2010). “*Growth isn't Possible Why We Need a New Economic Direction*”, Accesible at: www.neweconomics.org/2010/01/growth-isnt-possible.
- Ocampo, J. A. and Martin, J. (eds.) (2003). *Globalization and Development: A Latin American and Caribbean Perspective*. Palo Alto: Stanford University Press, ECLAC and World Bank.
- OECD (2008). *Divided We Stand: Why Inequality Keeps Raising*. OECD Publishing.
- OECD (2015). *In It Together: Why Less Inequality Benefits All*, OECD Publishing, Paris. Accesible at: <http://dx.doi.org/10.1787/9789264235120->
- Oechslin, M., Halter, D., and Zweimüller, J. (2009). *Inequality and Growth: The Neglected Time Dimension*. Beiträge zur Jahrestagung des Vereins für Socialpolitik 2010: Ökonomie der Familie. Verein für Socialpolitik / German Economic Association.
- OIT (2012). *Informe mundial sobre salarios 2010-2011. Políticas salariales en tiempos de crisis*. Ginebra.
- Palma, G. (2011). “*Homogeneous middles vs. heterogeneous tails, and the end of the “Inverted-U”: the share of the rich is what it's all about*”. *Cambridge Working Papers in Economics #1111*, Cambridge, UK.
- Piketty, T. (2014), *Capital in the Twenty-First Century*, Harvard University Press, NY.
- Plunkett, J. (2011). *Growth without gain? The faltering living standards of people on low-to-middle incomes*. London.
- Prados de la Escosura, (2016). “Desigualdad y desarrollo humano en América Latina. Una perspectiva de largo plazo” *Conferencia dictada en FLACSO, el 26 de noviembre del 2015*.
- Puchet, M. and Puyana, A. (2018). “La larga historia de la desigualdad latinoamericana” en Puchet, M. and Puyana, A. Editors (2017) *América Latina en la larga historia de la desigualdad. Una revisión de causas, efectos y políticas* FLACSO, México, in printing.
- Puyana, A. (2017). *Desigualdad Horizontal y discriminación étnica en cuatro países latinoamericanos*. *Revista de la Cepal*, Forthcomming.
- Riggs, J.E., Hobbs, J.F., Hobbs, G.R. and Riggs, T.H. (2012). “Kuznets Curves Stratified by Mean per Capita Income, 1969-2007: Implications Regarding Global Economic Development

- and Income Inequality”, en *Modern Economy*, (3), p. 617–625.
- Rodríguez Weber, Javier E. (2014). “La Economía Política de la Desigualdad de Ingreso en Chile, 1850-2009”, Tesis de doctorado en historia económica, Universidad de la República.
- Romero, J. A. (2016). *Los límites del Crecimiento Económico de México*, El Clegios de México, México.
- Rostow, W. (1960). *The Stages of Economic Growth: A non-communist manifesto*, Cambridge University Press.
- Roubini, N. (2010). *Crisis Economics. A Crash Course In the Future of Finance*, New York: Penguin Group.
- Roubini, N. (2011, October 13). La inestabilidad de la desigualdad. Project Syndicate.
- Roubini, N. (2011b, October 17). Los peligrosos efectos de la desigualdad. El Economista.
- Sachs, J. (2003). “The Strategic Significance of Global Inequality”, *ECSP Report*, 3, p. 27–35.
- Samuelson, P. (1947). *Foundations of Economic Analysis*, Harvard University Press, NY.
- Souza W.P.S.F, Annegues A.C. and Rodrigues de Oliveira V. (2017). “Consideraciones sobre la desigualdad de oportunidades: nueva evidencia”, *Revista CEPAL*, 12, p. 111-129. Disponible en <http://repositorio.cepal.org/handle/11362/41150>.
- Scott, V (1997). “*Desigualdad en Chile*”, en Thomas, B. V. (1997), El nuevo modelo económico en América Latina: Su efecto en la distribución del ingreso y en la pobreza, en *Lecturas del Fondo de Cultura Económica*.
- Sen, A. (1993). “*Capability and Well Being*”, en: Nussbaum Martha and Sen, Amartya (1993), *The Quality of Life*, Oxford University Press, Oxford, UK.
- Smith, A. (1776). *La riqueza de las naciones*. En: <http://ceiphistorica.com/wp-content/uploads/2016/04/Smith-Adam-La-Riqueza-de-las-Naciones.pdf>
- Stewart, F. (2013). “Justice, Horizontal Inequality and Policy in Multiethnic Societies”, *conferencia dictada en FLACSO, México, septiembre 17*.
- Stewart, F. (2010). “*Horizontal Inequalities and Conflict. Understanding Group Violence in Multiethnic Societies*”, Conflict, Inequality and Ethnicity Series, Palgrave/Macmillan.
- Stewart, F. (2002). “*Horizontal Inequalities and Conflict. Understanding Group Violence in Multiethnic Societies*”, Conflict, Inequality and Ethnicity Series, Palgrave/Macmillan.
- Stiglitz J., (2012). *The Price of Inequality*, Norton & Company.
- Stockhammer, E. (2012). *Rising Inequality as a Root Cause of the Present Crisis*. Amherst, MA. <https://www.peri.umass.edu/publication/item/464-rising-inequality-as-a-root-cause-of-the-present-crisis>
- Sumner, A. (2012). “From Deprivation to Distribution: Is Global Poverty Becoming A Matter of National Inequality?” IDS WP# 394, Institute of Development Studies.
- Tabosa, S.F.J., Castelar, U.P. and Irffi, G. (2016). “Brasil, 1981-2013: efectos del crecimiento económico y de la desigualdad de los ingresos en la pobreza”, *Revista CEPAL*, 120, p. 163-180.
- World Bank (2014). “*Social Gains in the Balance: A Fiscal Policy Challenge for Latin America and the Caribbean*” LCSP Poverty and Labor Brief 6, Poverty and Gender Unit, Poverty Reduction and Economic Management, Latin America and Caribbean Region, World Bank, Washington, DC. Accessible at: <http://documents.worldbank.org/curated/en/393651468276880855/Social-gains-in-the-balance-a-fiscal-policy-challenge-for-Latin-America-and-the-Caribbean>
- World Bank (2016). “*Poverty and share prosperity. Taking on Inequality*”. Accessible at: <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/25078/9781464809583.pdf>

Türkiye'deki Eğitim Hizmetlerinden Vatandaş Memnuniyetinin Analizi

Belgi Turan*, Ali Berker**, Seyit Mümin Cilasun***

Özet

Bu çalışmada 2004-2015 yıllarına ait Yaşam Memnuniyeti Araştırması kullanılarak eğitim hizmetlerinden vatandaş memnuniyetinin gelişimi ve bu memnuniyetin belirleyicileri incelenmektedir. Bu dönemde eğitim hizmetlerinden memnuniyet %55,09'dan %61,72'e çıkarak %12 oranında artmıştır. Regresyon analizinin bulguları, yaş ile bir işte çalışmanın ve evli olmanın eğitim hizmetlerinden memnuniyeti olumlu yönde etkilediğini göstermektedir. Öte yandan, eğitim düzeyi veya gelir seviyesini yükselmesi durumunda eğitim hizmetlerinden memnuniyet negatif yönde değişmektedir. Son olarak, eğitim hizmetlerinin alt alanlarındaki sorun görme sıklığı arttıkça eğitim hizmetlerinden memnuniyet düşmektedir. Eğitim hizmetlerinden memnuniyeti olumsuz olarak etkileyen en önemli faktörler sırasıyla kayıt işlemlerinin sorunlu olması, eğitimin kalitesinin düşük olması ve öğretmenlerin yaklaşımının sorunlu olmasıdır.

Anahtar Kelimeler: Vatandaş memnuniyeti, Eğitim hizmetleri

JEL Kodları: C35, H41, H52, I28

An Analysis of Citizen Satisfaction With Education Services In Turkey

Abstract

In this paper, we investigate the evolution and determinants of citizen satisfaction with education services in Turkey using Life Satisfaction Surveys for the period between 2004 and 2015. In this period, the overall satisfaction with education services increase from 55.09% to 61.72%. Regression analysis reveals that, while age, being employed and being married are positively associated with satisfaction, education and income are negatively associated. We also find that, the increase in the frequency of reporting problems from sub-categories of educations services decreases overall the satisfaction with education services. Finally, problems related to registration, quality of education and attitudes of teachers are the most important sub-categories that negatively affect the satisfaction with education services.

Key Words: Citizen satisfaction, Education services

JELCodes: C35, H41, H52, I28

* Doç. Dr., TOBB-ETÜ, belgituran@etu.edu.tr

** Doç. Dr., Hacettepe Üniversitesi, aliberker@hacettepe.edu.tr

*** Doç. Dr., TCMB, seyit.cilasun@atilim.edu.tr

1. Giriş

Eğitim hem birey hem de ülke düzeyindeki beşeri sermayenin en önemli parçası olup, temel kalkınma hedeflerinin ve göstergelerinin başında gelmektedir. Bir ülkenin teknolojik gelişmeyi özümseyip kullanabilmesinde, sürdürülebilir büyüme ve kalkınma sağlayabilmesinde eğitim büyük rol oynamaktadır. Eğitim üretkenliği doğrudan artırarak ve sağlık üzerindeki dolaylı pozitif etkisi ile ekonomik büyüme ve kalkınmayı kalıcı hale getirebilir. Ayrıca, kalkınma ve büyüme arttıkça ülkelerdeki eğitim yatırımlarında ve dolayısıyla da eğitim düzeyinde ve kalitesinde artış görülür. Ekonomik kalkınma ve büyümedeki bu iki yönlü rolüyle, yani hem nedeni hem de sonucu olmasından ötürü, eğitim politika yapıcılar için büyük önem arz etmektedir.

Eğitim hizmetlerinin hem bireysel hem de ülke düzeyinde önemli olmasından ve bu eğitim hizmetlerinin kalitesinin ölçülmesinin gerekliliğinden hareketle, bu çalışma Türkiye'de 2004-2015 yılları arasında eğitim hizmetlerinden vatandaş memnuniyetinin değişimini ve bu hizmet memnuniyetinin demografik ve sosyoekonomik belirleyicilerini incelemektedir. Çalışma Türkiye İstatistik Kurumu'nun (TÜİK) Yaşam Memnuniyeti Araştırması'nın 2004-2015 yıllarına ait veriler kullanılarak yapılmıştır.

2004-2015 döneminde eğitim hizmetlerinden ortalama memnuniyet, 100 üzerinden 55,1'den 60,6'ya çıkarak %10 oranında artmıştır. Regresyon analizlerine göre, eğitim hizmetlerinden memnuniyette kadınlar ve erkekler arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark görülmemektedir. Yaş ve eğitim hizmetlerinden memnuniyet arasından ise ters U (çan) şeklinde bir ilişki bulunmaktadır. Buna göre eğitim hizmetlerinden memnuniyet olasılığı yaşla beraber azalmakta, daha sonra artmaktadır. 18-29 yaş grubu referans grubuna göre 30-44 yaş grubundakiler yüzde 9 puan olasılıkla eğitim hizmetlerinden daha az memnundur. Memnuniyet olasılığı en yüksek olanlar ise 65 yaş ve üzeri olan bireyler olup, referans gruba göre yüzde 5 puan olasılıkla daha memnundurlar. Medeni duruma göre bakıldığında, hiç evlenmemiş bireylere nazaran boşanmış kişiler yüzde 9 puan olasılıkla daha az memnundur; evliler ve eşi ölmüş olanlar ise hiç evlenmeyenlere kıyasla yüzde 10 puan olasılıkla eğitim hizmetlerinden daha memnundur. Eğitim arttıkça eğitim hizmetlerinden duyulan

memnuniyet istatistiksel olarak anlamlı şekilde azalmaktadır. Benzer şekilde gelir düzeyi ve eğitim hizmetlerinden memnuniyet arasında da negatif bir ilişki bulunmaktadır. Eğitim hizmetlerinden memnun olma olasılığı düşük gelirli gruba kıyasla yüksek gelirli bireyler için yüzde on bir puan daha düşüktür. İşgücü piyasasındaki konumlarına göre bireylere bakıldığında eğitim hizmetlerinden memnun olma olasılığı en yüksek grup çalışan grup olup, işsizler yüzde 10 puan olasılıkla daha az memnundur. Son olarak hanedeki 6-18 yaş çocuk sayısı arttıkça eğitim hizmetlerinden memnuniyet artmaktadır. Eğitim hizmetleri ile ilgili alanlardaki sorun algısı arttıkça eğitim hizmetlerinden memnuniyet istatistiksel olarak anlamlı şekilde düşmektedir. Eğitim hizmetlerinden memnuniyeti en çok etkileyen faktörler sırasıyla kayıt işlemlerinin sorunlu olması, eğitimin kalitesinin düşük olması ve öğretmenlerin yaklaşımının sorunlu olmasıdır. Eğitim hizmetlerinden memnuniyeti en az etkileyen faktör öğrenci sayısının yüksek olmasıdır.

Makalenin bundan sonraki bölümleri şu şekilde devam etmektedir. İkinci bölümünde Türkiye’de 2004-2015 döneminde meydana gelen reformlar sıralanmıştır. **Üçüncü bölümde** veri ve değişkenler açıklanmıştır. Dördüncü bölümde analiz yöntemi ve sonuçları tartışılmıştır. Beşinci bölümde sonuçlar verilmiştir.

2. İlgili Literatür

Eğitimin ülkenin ekonomik ve sosyal gelişmesi için önemi dikkate alındığında, kamu sektörü çeşitli sebeplerden ötürü eğitim sistemi içinde yer alır. İlk olarak, eğitim ve çalışanın üretkenliği arasındaki pozitif ilişki vardır. Eğitim seviyesinin yükselmesi sonucunda işgücünün üretkenliğinin artması ve dolayısıyla hem bireyin hem de toplumun refahının artması beklenir. *Beşeri sermaye teorisine* göre, eğitim bireye yeni bilgi ve beceriler kazandırarak üretkenliğini artırır (Becker, 1975). Ayrıca, bireylerin üretkenliklerindeki artış yayılma etkisi ile diğer çalışanlara da pozitif dışsallık yaratır ve onların üretkenlikleri ile ücretlerinde artışa sebep olur (Moretti, 2004). Bunun yanında, ücretlerde meydana gelen artış, devlete daha yüksek vergi ödemeleri olarak yansır. Eğitimin kamu politikaları açısından önemli olmasının sebeplerinden bir diğeri de eğitimin vatandaşların hayat kalitesini doğrudan veya dolaylı olarak etkilemesidir. Eğitimin pozitif dışsallığı, yani sadece eğitimi alan bireye değil, çevresindekilere ve toplumun geneline kadar yayılan pozitif etkileri olması, eğitimin önemini arttıran bir husustur. Örneğin, toplumda eğitim düzeyinin yükselmesi demokratik bilinç ve katılımı artırır. (Milligan, Moretti ve Oreopoulos, 2004; Dee, 2004). Ayrıca, eğitim bireylerin suç işleme olasılığını düşürerek, tüm vatandaşların can ve mal güvenliğini olumlu yönde etkiler, asayiş ve adalet hizmetlerine yönelik harcamalarını azaltır. (Lochner ve Moretti, 2004). Eğitim aynı zamanda bireyin sağlığını olumlu yönde etkiler. Eğitim sayesinde artan bilgi ve bilinç bireyin sağlığı için doğru seçimler yapmasını sağlar. Özellikle anne eğitimi ile çocuk sağlığı arasındaki güçlü pozitif ilişki de eğitimin en önemli dışsallıklarından biridir (Currie ve Moretti, 2004; Chou vd., 2007).

Kamu sektörünün eğitime müdahil olmasının gerekçelerinden bir diğeri de vatandaşların krediye eşit düzeyde erişim imkânlarına sahip olmamasıdır. Kamu sektörü eğitim hizmeti sunmadığı, yani eğitim hizmetlerinin sadece özel sektör tarafından sağlandığı durumlarda,

yüksek maliyetler yüzünden eğitime erişim toplumun her katmanında mümkün olmayabilir. Maddi durumu yeterli olmayan aileler çocuklarının eğitim harcamaları için borçlanamaz. Bu durum, temel bir hak olan eğitim hizmetlerinden herkesin eşit ölçüde faydalanmamasına ve ülke potansiyelinin tam olarak gerçekleştirilmesine yol açabilir.

Kamu sektörünün eğitim hizmeti sunmasının ve zorunlu eğitim şartı koymasının sebeplerinden biri de ebeveynlerin kendilerinin ve çocuklarının refahını (faydasını) maksimize etmekte başarılı olmama ihtimalidir. Ebeveynler bilgi eksikliği, kişisel tercih veya maddi imkânsızlık sebepleri ile çocuklarına gerekli eğitimi aldirmamayı seçebilirler. Bunu önlemek amacıyla, kamu sektörü, paternal bir yaklaşım ile hem ücretsiz eğitim olanakları sunar, hem de belirli bir düzeyde eğitimi tüm vatandaşlar için zorunlu kılar.

Kamu sektörünün eğitim sistemine müdahale etmesinde ayrıca, vatandaşlar arasında refah eşitliği sağlamak gerekçesiyle refah transferi yapmak istemesi rol oynar. Eğitim hizmetlerine kısıtlı erişim *fakirlik çıkmazı* olarak tanımlanan olgunun ortaya çıkmasına neden olabilir. Düşük gelirli ailelerin çocukları iyi bir eğitim aldıktan sonra yüksek gelirli bir iş elde ederek fakirlik çıkmazından kurtulabilirler. Ama eğitim hizmetleri kamu sektörü tarafından sağlanmadığı durumda, fakir ailelerin çocukları yeterli eğitim almamakta, düşük ücretli işlerde çalışarak ailelerinin yetersiz gelir ve refah düzeyinde yaşamaya devam etmek zorunda kalmaktadır. Yüksek gelirli ailelerin çocuklarının iyi eğitim alarak yüksek refah düzeyinde yaşamaya devam etmesi, fakir ailelerin çocuklarının ise yetersiz eğitimden ötürü düşük refah düzeyine mahkûm olması sosyal devlet anlayışına ve eşitlik ilkesine aykırıdır. Dolayısıyla, gelir dağılımının düzelmesi ve refah transferinin yapılması için kamu sektörünün eğitim hizmetleri sunması önemli bir işlev görmektedir.

Kamu sektörü eğitim hizmetleri çeşitli yöntemlerle müdahale edebilir. Kamu sektörünün eğitim hizmetlerine birinci müdahale şekli planlama aşamasında gerçekleşmektedir. Eğitim alanındaki ulusal hedeflerin, ihtiyaçların ve yatırımların belirlenmesi ile insan kaynağının yetiştirilmesi devlet tarafından yapılır. Kamu sektörünün ikinci müdahale yöntemi, doğrudan hizmet sağlayıcı olmasıdır. Devlet özellikle borçlanma piyasasındaki aksaklıklara alternatif yaratabilmek ve refah transferi amacını yerine getirebilmek için kendisi devlet okulları aracılığı ile parasız eğitim hizmeti sunar. Bunun yanında vergi indirimleri ve sübvansiyonlar ile özel sektörün eğitim hizmetleri vermesini destekler. Kamu sektörünün diğer bir rolü ise eğitim hizmetlerinin düzenleyicisi olmasıdır. Yasa ve yönetmeliklerle eğitim sisteminin işleyişi kurallar ve standartlara bağlanır. Müfredat düzenlemeleri ile 12 yıllık zorunlu eğitim uygulaması devletin düzenleyici rolüne örnektir. Düzenleyici rolü ile bağlantılı olan devletin diğer bir müdahale biçimi denetleyici fonksiyonudur. Devlet eğitim hizmeti veren ve bu sektör içerisinde yer alan kurum ve kuruluşları denetler. Son olarak, eğitim masraflarını karşılayamayan ve krediye ulaşamayan vatandaşlara finansman sağlama da devlet tarafından yerine getirilir.

Kamu hizmetlerinden duyulan vatandaş memnuniyetini ölçmek, hizmet kalitesinin anlaşılmasına, hükümetlerin iyileştirmeye ihtiyaç olan alanları belirlemesine, yatırımlarını önceliklendirmesine ve performansını değerlendirmesine olanak sağlaması sebebi ile tüm dünyada uygulanan bir geri bildirim mekanizmasıdır.

Genel olarak vatandaş memnuniyetini açıklayan iki model bulunmaktadır. İki

modelin de temeli beklentiler üzerine kuruludur. Beklenti olumsuzlanması (expectancy disconfirmation) modeline göre, normatif beklentileri ile gerçekleşen performans karşılaştırılır. Performans beklentilerden yüksek ise memnun olup, performansın beklentilerin altında kaldığı oranda ise memnuniyetsiz olurlar. (Erevelles ve Leavitt 1992, Oliver 1997, Yi 1990). İkinci model ise performans modeli olup, bu modelde beklentiler geçmiş performanslar doğrultusunda şekillenir ve sürekli olarak güncellenir. Bu durumda performans ve beklentiler eşanlı olarak gerçekleşir ve memnuniyeti direk olarak etkilerler (Johnson, Nader, ve Fornell 1996).

Eğitim hizmetlerinden duyulan vatandaş memnuniyetini araştıran çalışmalardan Lewis ve Pattinasarany (2009), Endonezya'daki vatandaşların eğitim hizmetlerinden duydukları memnuniyeti ve memnuniyetin belirleyicilerini araştırmıştır. Bu çalışmaya göre, sınıfların yeniliği ve okula ulaşım kolaylığı vatandaş memnuniyetini pozitif yönde etkilerken, devlet personeli olan öğretmen oranı yükseldikçe ve öğrenci başına öğretmen oranı arttıkça vatandaş memnuniyeti düşmektedir. Bunların dışında öğretmenin yaşı, sınıf başına düşen öğrenci sayısı ve öğretim saatlerinin uzunluğu ile vatandaş memnuniyeti arasında ters U şeklinde bir ilişki vardır: Önce artıp sonra azalmaktadır. Eğitim sisteminin dışında vatandaş memnuniyeti bireyin sosyo-ekonomik özellikleri ile de ilgilidir. Aynı bölgede uzun süre ikamet etmek ve müslüman hanehalkı sorumlusuna sahip olmak memnuniyet ile pozitif korelasyona sahiptir. Bunun dışında hanehalkı sorumlusunun eğitim seviyesi arttıkça memnuniyet artmaktadır. Ayrıca en az bir çocuk sahibi olanlar çocuk sahibi olmayanlara kıyasla daha memnundur. Eğitimin kalitesi, ailenin sosyo-ekonomik yapısının yanında ülkenin yönetimi de vatandaş memnuniyetini etkilemektedir. Bütçe şeffaflığı ve hükümete güven arttıkça, yolsuzluk azaldıkça eğitim hizmetlerinden duyulan memnuniyet artmaktadır.

Bratton (2007) ise Afrika ülkelerindeki eğitim hizmetlerinden duyulan vatandaş memnuniyetini incelemiştir. Buna göre, Afrika ülkelerinin çoğunda parasız ilköğretim olmasına rağmen vatandaşlar parasız eğitim yerine kaliteli eğitim tercih etmektedir. Okula olan mesafe ve ulaşım kolaylığı genel olarak memnuniyet üzerinde çok etkili olmazken, kırsal kesimlerde önemli bir belirleyicidir. Yolsuzluk bu çalışmada da önemli bir memnuniyet belirleyicisi olarak ortaya çıkmaktadır.

3. 2004-2015 Türkiye'de Döneminde Eğitim Etleri Alanında Yapılan Yasal Düzenlemeler

Tablo 1'de Türkiye'de 2004 ve 2015 yılları arasında eğitim alanında yapılan reform ve değişiklikler ana hatlarıyla gösterilmektedir. Bu çalışmada 2004-2015 dönemi ve meydana gelen değişiklikler bir bütün olarak ele alınmakta ve her bir reformun eğitim hizmetlerinden memnuniyeti nasıl etkilediğini tartışılmamaktadır.

Yapılan düzenlemelere bakıldığında, öncelikle eğitimde cinsiyet eşitliğini sağlamaya yönelik düzenlemelerin öne çıktığı görülmektedir. "Haydi Kızlar Okula", "Baba Beni Okula Gönder" gibi kampanyalarla kız çocuklarının okula gönderilmesi teşvik edilmiştir.

Bu bilinçlendirme kampanyalarının yanında, çocukları okula gönderme şartıyla ailelere verilen Şartlı Eğitim Yardımları kız çocuk başına daha fazla yardım ödeyerek, özellikle kız çocuklarının okullaşma oranını yükseltmeye hedeflemektedir. İncelenen dönem zarfında, düşük gelirli kesimin eğitime erişimini arttırmak amacıyla yapılan düzenlemeler de dikkat çekmektedir. Ücretsiz ders kitapları dağıtımı, ücretsiz taşıma hizmeti, özel okullarda öğrenim gören öğrenciler için verilen öğretim desteği gibi düzenlemeler eğitime erişimi arttırmaya ve eğitim maliyetlerini düşürmeye yöneliktir.

Tablo 1: 2004-2015 Döneminde Yapılan Eğitim Hizmetleri Alanında Yapılan Yasal Düzenleme ve Değişiklikler

Tarih	Yapılan Değişiklikler
01.01.2003	'Haydi Kızlar Okula' kampanyasının başlatılması
06.01.2003	Çocukların okula gönderilmesini teşvik etmek amacıyla Şartlı Eğitim Yardımı (ŞEY) verilmeye başlanması
11.06.2003	Ders kitaplarının öğrencilere ücretsiz olarak dağıtılmaya başlanması
01.01.2004	İlköğretim okullarının 1968 tarihli müfredatında değişikliğe gidilmesi
01.01.2005	Özel eğitime ihtiyaç duyan öğrencilerin okullara erişiminin sağlanması için ücretsiz taşınması uygulamasına başlanması
01.02.2005	Liselerde eğitimin 3 yıldan 4 yıla çıkarılması
03.01.2005	LGS (Liselere Giriş Sınavı)'nin kaldırılarak OKS (Ortaöğretim Kurumları Sınavı)'nin getirilmesi
01.01.2007	OKS'nin kaldırılarak üç aşamalı SBS (Seviye Belirleme Sınavı)'nin getirilmesi
06.01.2007	Öğrenim çağında olup okula gidemeyen engelli vatandaşlara evde eğitim hizmetinin verilmeye başlanması
01.01.2009	Tek aşamalı ÖSS (Öğrenci Seçme Sınavı)'nin kaldırılarak iki aşamalı YGS (Yükseköğretime Geçiş Sınavı) +LYS (Lisans Yerleştirme Sınavı)'nin getirilmesi
01.01.2010	Üç aşamalı SBS yerine tek aşamalı SBS'nin getirilmesi
01.01.2010	Genel liselerin Anadolu liselerine dönüştürülmesi sürecinin başlaması
25.08.2011	652 Sayılı KHK ile Milli Eğitim Bakanlığı teşkilatının yeniden yapılandırılması ve Bakanlığın görev tanımının yeniden yapılması
01.01.2012	Üniversiteye girişte katsayı farklılıklarının ve okul katkı puanlarının kaldırılması
06.02.2012	FATİH (Eğitimde Fırsatları Arttırma ve Teknolojiyi İyileştirme Hareketi) Projesi'nin başlatılması
11.04.2012	8 yıllık kesintisiz eğitim sisteminden 4+4+4 zorunlu-kesintili eğitim sistemine geçiş ve beraberindeki düzenlemeler (farklı seçmeli derslerin getirilmesi vb.)
01.09.2014	Özel okullarda öğrenim gören öğrenciler için öğretim desteği verilmesi
22.07.2015	Dershanelerin kapatılarak temel liselere dönüştürülmesi

4. Araştırma Yöntemi

4.1. Veri ve Değişkenler

2003'ten itibaren Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) her yıl Yaşam Memnuniyeti Araştırma (YMA) gerçekleştirmektedir. Bu araştırma kapsamında, 18 ve üzerindeki bireylerin yaşam memnuniyeti düzeyleri, toplumsal değerleri ve kamu hizmetlerine yönelik tutumları hakkında bilgiler toplanmaktadır. 2013'e kadar, YMA'nın örneklem büyüklüğü ülke geneli ile kent ve kırsal düzeylerinde Türkiye'yi temsil edecek şekilde belirlenmiştir. 2013'te ise bu verinin örneklem büyüklüğü il düzeyinde tahmin yapacak şekilde artırılmıştır. 2014 ve 2015 yıllarında YMA'nın temsil etme düzeyi sadece Türkiye kapsayacak şekilde oluşturulmuştur. Bu çalışmada, 2004-2015 dönemine ait yatay kesitli yıllık veriler birleştirilerek kullanılmıştır. 2003'te yapılan YMA'da yapısal farklılıklar olmasından ötürü, bu yıla ait veriler kapsam dışı bırakılmıştır.

Eğitim hizmetlerinden memnuniyeti ölçmek için öncelikle "Eğitim hizmetlerinden memnun musunuz?" sorusuna verilen cevaplar kullanılmıştır. Bu soru, hanesinde eğitime devam eden çocuk olup olmamasından bağımsız olarak YMA'ya katılan herkes tarafından cevaplandırılmıştır. Bu soruya verilen cevaplar, "hiç memnun değil", "memnun değil", "orta memnun", "memnun" ve "çok memnun" olmak üzere beşli ölçek ile değerlendirilmiştir. Bu değişken beşli ölçekten yüzlük ölçeğe dönüştürülmüş ve *Eğitim Hizmetlerinden Memnuniyet Endeksi* şeklinde adlandırılmıştır.

Ankette, eğitim hizmetlerinden genel memnuniyet yanında, eğitim hizmetlerinin alt alanlarındaki memnuniyet hakkında da bilgi toplanmıştır. Tablo 2'de sıralanmış eğitim hizmetleri ile ilgili dokuz hizmet başlığı hakkındaki sorular ise okul öncesi/ilköğretim/lise ve dengi birimlerinden birine giden çocuk bulunan hanelerin hane sorumluları tarafından cevaplandırılmıştır. 1-6 arasındaki sorularda sorun varsa 1, yoksa 0 değerini almaktadır. 7-9 arasındaki sorularda ise, cevap *Normal/İyi* ise 0, diğer seçenekler için 1 değerini almaktadır. Bu durumda, bu 9 alt başlığın, kukla değişkenleri memnuniyetsizlik varsa 1, aksi takdirde 0 olarak kodlanmıştır.

Tablo 2: Eğitim Hizmetlerinin Alt Alanlarından Memnuniyet Soruları

1. Okula kayıt işlemlerinde sorun yaşadınız mı? (Evet, hayır)
2. Okuldaki eğitimin kalitesini beğeniyor musunuz? (Evet, hayır)
3. Okuldaki eğitim araçlarının niteliği/sayısı sizce nasıl? (Yeterli, yeterli değil)
4. Okul idaresinin genel yaklaşımından memnun musunuz? (Evet, hayır)
5. Öğretmenlerin öğrencilere yaklaşımından memnun musunuz? (Evet, hayır)
6. Okula ulaşım/servislerde sorun var mı? (Var, yok, servis hizmeti almıyor)
7. Sınıflardaki öğrenci sayısı nasıl? (Normal, kalabalık, aşırı kalabalık)
8. Eğitim masrafları sizce nasıl? (Normal, yüksek, aşırı yüksek)
9. Okulların ısınma, temizlik, aydınlanma vb. koşulları sizce nasıl? (İyi, orta, kötü)

2014’e kadar YMA’daki eğitim hizmetlerinden memnuniyet soruları için verilen cevap seçenekleri arasında “Fikrim yok” seçeneği bulunmamaktadır. Ancak, 2014’den itibaren “Fikrim yok” seçeneği soru formuna eklenmiştir.¹ Eğitim hizmetlerinden genel memnuniyet düzeyi sorusuna “Fikrim yok” olarak cevaplandırılanların oranı 2014 ve 2015 yılları için sırasıyla %10,67 ve %11,77’dir. “Fikrim yok” cevabını verenler ilgili analizlere dahil edilmemiştir. Tablo 3’te bu çalışmada kullanılan ana değişkenlerin betimsel analizi verilmiştir.

Tablo 3: Eğitim Hizmetlerinden ve Eğitim Hizmetinin Alt Alanlarından Memnuniyetin Betimsel İstatistikleri: (2004-2015)

Değişkenin adı	Değişkenin tanımı	Ortalama	Standard Sapma
Eğitim hizmetlerinden memnuniyet	0-100 ölçeğindeki bu değişken vatandaşın eğitim hizmetlerinden duyduğu memnuniyeti ölçmektedir.	59,81	23,11
Kayıt işlemleri sorunlu	Eğer birey okula kayıt işlemlerinde sorun yaşadığını beyan ediyorsa 1, aksi takdirde 0 değerini alır.	0,118	0,322
Eğitim kalitesi sorunlu	Eğer birey okuldaki eğitim kalitesini beğenmediğini belirtirse 1, aksi takdirde 0 değerini alır.	0,309	0,462
Eğitim araçları sorunlu	Eğer birey okuldaki eğitim araçlarının niteliği/sayısının yeterli olmadığını beyan ediyorsa 1, aksi takdirde 0 değerini alır.	0,397	0,489
Öğretmenlerin yaklaşımı sorunlu	Eğer birey öğretmenlerin öğrencilere yaklaşımından memnun olmadığını beyan ederse 1, aksi takdirde 0 değerini alır.	0,118	0,322
Eğitim masrafları sorunlu	Eğer eğitim masraflarının yüksek veya aşırı yüksek olduğunu beyan ederse 1, aksi takdirde 0 değerini alır.	0,451	0,498
Okul idaresi sorunlu	Eğer birey okul idaresinin genel yaklaşımından memnun olmadığını beyan ederse 1, aksi takdirde 0 değerini alır.	0,171	0,376
Okula ulaşım sorunlu	Eğer birey okula ulaşım/servislerde sorun olduğunu beyan ederse 1, aksi takdirde 0 değerini alır.	0,144	0,351
Öğrenci sayısı sorunlu	Eğer birey sınıflardaki öğrenci sayısının kalabalık veya aşırı kalabalık olduğunu beyan ederse 1, aksi takdirde 0 değerini alır.	0,362	0,481
Okulda konfor sorunlu	Eğer birey okulların ısınma, temizlik, aydınlanma vb. koşullarının orta veya kötü olduğunu beyan ederse 1, aksi takdirde 0 değerini alır.	0,424	0,494

1 “Fikrim yok” anketi cevaplandırılan birey tarafından seçilmemektedir. Anketör, bireyin ilgili konu hakkında tam fikri olmadığı kanısına varırsa, verilen cevabı “Fikrim Yok” olarak kodlamaktadır.

Bu çalışmadaki analizlere, eğitim hizmetlerinden memnuniyeti etkileyeceği düşünülen cinsiyet, yaş, medeni durum, sağlık durumu, gelir düzeyi ve işgücü piyasası durumları açıklayıcı değişkenler olarak ilave edilmiştir.² Cinsiyet kadınlar için 1 erkekler için 0 değerini alan bir kukla değişken ile kontrol edilmiştir. Yaş değişkeni ise 18-29, 30-44, 45-54, 55-64 ve 64 üzeri olmak üzere beş gruba bölünerek çalışmaya dâhil edilmiştir. Medeni durumu dört kategoride kodlanmıştır; hiç evlenmedi, evli, boşandı ve eşi öldü. Mezun olunan son okulu belirten eğitim değişkeni çalışmada şu dört grupta toplanmıştır: okuma yazma bilmeyenler veya okuma yazma bildiği halde bir okul bitirmeyenler “okul bitirmedi”, ilkokul, ilköğretim veya ortaokul mezunları “ilk-ortaokul mezunu”, lise mezunları “lise mezunu” ve iki yıllık yüksekokul mezunları, üniversite mezunları, yüksek lisans mezunları veya doktora mezunları “lise üstü”.

YMA'daki gelir sorusunda, hanenin toplam net gelirinin hangi aralığa düştüğü sorulmuştur. Bu aralık değişkeninden reel hanehalkı geliri grupları türetilmiştir. İlk olarak 2015 yılının baz yıl olduğu tüketici fiyat endeksini kullanarak, her bir gelir aralığının alt ve üst limit değerleri reel olarak hesaplanmıştır. Ardından, bu iki reel gelir değerinin ortalaması, ilgili gelir aralığında bulunan hanehalklarının reel geliri olarak atanmıştır. En yüksek gelir aralığında üst limitin olmamasından ötürü, alt limitin 1,5 katı bu aralıkta bulunanların reel hanehalkı geliri olarak belirlenmiştir. Son olarak bu değişkenin doğal logaritması alınarak olarak düşük, orta ve yüksek olmak üzere üç farklı gelir grubu oluşturulmuştur.

Bireylerin işgücü piyasasındaki durumu ise üç adet kukla değişkenle kontrol edilmiştir: Birey çalışıyorsa 1 çalışmıyorsa 0 değerini alan “çalışıyor” değişkeni; birey işsiz ise 1 değilse 0 değerini alan “işsiz” değişkeni, birey işgücü piyasasına katılıyor ise 1 değilse 0 alan “işgücüne katılmıyor” değişkeni. Çalışmada yer alan bir başka değişken ise hanede yaşayan 6-18 yaşları arasındaki bireylerin sayısıdır. Çalışmanın kapsadığı yıllarda gerçekleşen ve memnuniyetler üzerinde olası etkileri olan olayları kontrol etmek adına yıl kukla değişkenleri de regresyon analizlerinde kullanılmıştır.

Katılımcıların %51'i kadın %49'u erkektir. En kalabalık yaş grubu 30-44 yaş grubu olup %34 oranındadır. Medeni duruma göre örnekleme en fazla yer alanlar evli olanlardır (%73,2). Katılımcıların %68,4'ü sağlığından memnunken, %14,9'u memnun değildir. Ankete katılanların yaklaşık %17'si bir okul bitirmemişken, %53'ü yalnızca ilkokul veya ortaokul mezunudur. Öte yandan örnekleme çalışanların oranı %43, işsizlerin oranı %5 iken, işgücüne katılmayanların oranı %52'dir. Son olarak hanelerdeki 6-18 yaşları arasındaki çocuk sayısı ortalama olarak 1'dir.

4.2. Regresyon Analizi:

Bu çalışmada, eğitim hizmetlerinden memnuniyet ile demografik ve sosyoekonomik etkenler arasındaki ilişki incelenmiştir.

2 Kullanılan değişkenlerinin betimsel istatistikleri EK'de verilmiştir.

Bu bağlamda aşağıdaki denklem tahmin edilmiştir:

$$EHM_i = \alpha_0 + \alpha_1 KADIN_i + \sum_{k=2}^5 \theta_k YAS_i + \sum_{k=2}^4 \varphi_k MEDENIDURUM_i + \sum_{k=2}^5 \chi_k EGITIM_i + \sum_{k=2}^3 \varpi_k GELIR_i + \sum_{k=2}^3 \pi_k ISGUCU_i + \xi \text{ÇOCUKSAYISI}_i + \sum_{k=2005}^{2015} \tau_k YIL_k + \mu_i \quad (2)$$

burada EHM_i birey (hane sorumlusu) i 'nin eğitim hizmetlerinden memnuniyetini göstermektedir ve 0-100 arası sürekli bir değişken olarak tanımlanmıştır. Cinsiyet, yaş grubu, medeni durum, eğitim durumu, gelir düzeyi, işgücü piyasası durumu ve çocuk sayısı eğitim hizmetlerinden memnuniyeti etkilemesi beklenen demografik ve sosyoekonomik değişkenler olarak analize dahil edilmiştir. Değişkenlerin katsayıları ilgili değişken ve eğitim hizmetlerinden memnuniyet arasındaki ilişkiyi vermektedir. Bunun yanında zaman içerisinde meydana gelen değişimi kontrol edebilmek için yıl kukla değişkenleri de regresyon analizine kontrol değişkeni olarak eklenmiştir. Denklem sıralı probit ve sıradan en küçük kareler (SEKK) yöntemiyle tahmin edilmiştir.

Analizde bağımsız değişken olarak eğitim hizmetlerinden memnuniyetin alt alanlarına dair (kayıt işlemleri, eğitim kalitesi, eğitim araçlarının niteliği, okul idaresinin yaklaşımı, öğretmenlerin yaklaşımı, okula ulaşım, sınıftaki öğrenci sayısı, eğitim masrafları, okulda ısınma ve temizlik vb. ve okulda güvenlik) değişkenler de kullanılmıştır. Ayrıca eğitim hizmetlerinden memnuniyet analizlerinde bu alt alanlar bağımlı değişken olarak da modele dâhil edilmiştir.

5. Bulgular

5.1. Betimsel analizin bulguları

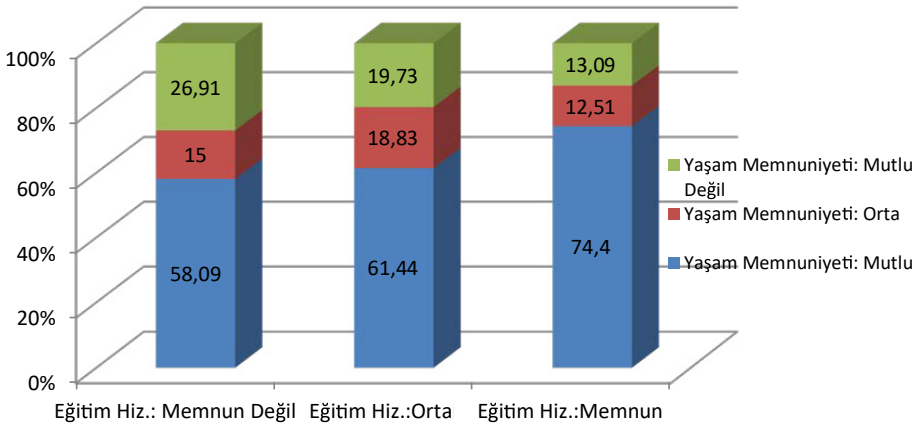
Şekil 1 eğitim hizmetlerinden vatandaş memnuniyetinin 2004 ve 2015 yılları arasındaki seyrini göstermektedir. Buna göre eğitim hizmetlerinden memnuniyet 55,09'dan 61,72'ye çıkmıştır. Bu %12,03 oranında bir artışa denk gelmektedir.

Şekil 1: 2004-2015 Yılları Arasında Eğitim Hizmetlerinden Memnuniyet

Eğitim hizmetlerinden vatandaş memnuniyetinin önemini ve bu memnuniyetin akademinin ilgi alanına girmesinin sebeplerinden biri vatandaşların hizmet memnuniyeti ve yaşam memnuniyeti arasındaki pozitif korelasyondur. Şekil 2 yaşam memnuniyeti ve eğitim hizmetlerinden memnuniyet arasındaki ilişkiyi betimlemektedir. Yatay eksen eğitim hizmetlerinden memnuniyeti, dikey eksen ise yaşam memnuniyetini göstermektedir. Bu şekil, eğitim hizmetlerinden memnuniyetin artmasıyla birlikte yaşam memnuniyetinin de arttığını göstermektedir. Eğitim hizmetlerinden memnun olmayanların %58'u yaşamından memnun olduğunu beyan ederken, eğitim hizmetlerinden memnun olanlar içerisinde bu oran %74'e yükselmektedir. Bu istatistiksel ilişki, eğitim hizmetlerinin bireylerin refahı için önemli olduğu göstermektedir. Bu bulgu ayrıca, hem bireysel hem de toplumsal düzeyde sosyoekonomik refahı yükseltmeye amaçlayan kamu makamlarının, eğitim hizmetlerinin nicel ve nitel özelliklerini yükseltme konusunda artan oranda çaba harcamalarının gerektiğine işaret etmektedir.

Şekil 2: Yaşam Memnuniyeti ve Eğitim Hizmetlerinden Memnuniyet

Daha önce belirtildiği gibi, bu çalışmadaki analizler 2004-2015 dönemi için yapılmaktadır. Buna ek olarak 2004 ve 2015 yılları arasında meydana gelen değişimi daha belirgin olarak ortaya koymak için Tablo 4'te eğitim hizmetlerinden memnuniyetin demografik ve sosyoekonomik gruplara göre 2004 ve 2015 değerleri ve bu değerler arasındaki fark verilmiştir. Bu tabloya göre tüm gruplar için memnuniyet 2004 ile 2015 arasında önemli artışlar sergilemiştir.

Kadınların eğitim hizmetlerinden memnuniyet seviyeleri daha yüksek olmasına rağmen, erkeklerin eğitim hizmetlerinden memnuniyetindeki artış kadınların eğitim hizmetlerinden memnuniyetindeki artıştan daha fazladır. Eğitim hizmetlerinden memnuniyeti en fazla artış gösteren yaş grubu 18-29 yaş grubu olmuştur. Medeni duruma göre eğitim hizmetlerinden memnuniyetindeki en fazla artışın boşananlarda, en az artışın ise eşi ölmüş bireylerde olduğu anlaşılmaktadır.

Tablo 4: Eğitim Hizmetlerinden Vatandaş Memnuniyetinin Demografik ve Sosyoekonomik Gruplara Göre Betimsel Analizi: 2004 İle 2015 Yıllarının Karşılaştırılması

	Eğitim Hizmetlerinden Ortalama Memnuniyet		
	2004	2015	Fark
Toplam	55,09	60,57	5,48
Cinsiyet			
Erkek	53,71	60,37	6,66
Kadın	56,19	60,78	4,59
Yaş			
18-29	52,46	59,23	6,77
30-44	54,47	59	4,53
45-54	56,3	60,86	4,56
55-64	58,17	63,46	5,29
65 ve üzeri	61,51	66,83	5,32
Medeni durum			
Hiç evlenmedi	50,6	56,35	5,75
Evli	55,74	61,71	5,97
Boşandı	48,3	56,76	8,46
Eşi öldü	64,47	66,9	2,43
Eğitim seviyesi			
Okul bitirmedi	61,2	68,57	7,37
İlk-ortaokul mezunu	57,27	64,68	7,41
Lise mezunu	46,81	54,33	7,52
Lise üstü	44,65	48,04	3,39
Reel gelir grupları (2015=100)			
Düşük gelir	58,7	63,88	5,18
Orta gelir	55,58	62,45	6,87
Yüksek gelir	49,39	55,02	5,63
İşgücü piyasası konumu			
Çalışıyor	52,81	58,8	5,99
İşsiz	54,57	54,92	0,35
İşgücüne katılmıyor	56,47	62,78	6,31

Notlar: Bu tablodaki istatistikler ankete katılan tüm bireyler ve birey ağırlıkları kullanılarak hesaplanmıştır.

Tablo 5: Eğitim Hizmetleri ile İlgili Çeşitli Alanlarda Sorun Görmelerinin Demografik ve Sosyoekonomik Gruplara Göre Betimsel Analizi: 2004 İle 2015 Yıllarının Karşılaştırılması

	Eğitim Kalitesi Sorunlu		Eğitim Araçlarının Niteliği Sorunlu		Sınıfsız Öğrenci Sayısı Sorunlu		Öğretmenlerin Yaklaşımı Sorunlu		Eğitim Masrafları Sorunlu		Kayıt İşlemleri Sorunlu		Oku İdaresinin Yaklaşımı Sorunlu		Okula Ulaşım Sorunlu		Okulda Konfor Sorunlu											
	2004	2015	Fark (%)	2004	2015	Fark (%)	2004	2015	Fark (%)	2004	2015	Fark (%)	2004	2015	Fark (%)	2004	2015	Fark (%)	2004	2015	Fark (%)							
Toplam	0.35	0.28	-7.3	0.53	0.35	-17.5	0.45	0.29	-15.2	0.11	0.3	0.50	0.40	-9.7	0.18	0.09	-9.0	0.18	0.13	-4.6	0.12	0.20	8.0	0.50	0.37	-12.2		
Cinsiyet																												
Erkek	0.36	0.28	-8.2	0.52	0.35	-17.2	0.44	0.30	-13.9	0.11	0.10	-1.5	0.49	0.40	-9.2	0.18	0.09	-9.0	0.18	0.13	-5.2	0.12	0.20	7.9	0.50	0.35	-14.5	
Kadın	0.34	0.28	-6.6	0.53	0.36	-17.6	0.46	0.29	-16.3	0.10	0.12	2.0	0.50	0.40	-10.1	0.18	0.09	-8.9	0.18	0.14	-3.9	0.12	0.20	8.0	0.49	0.39	-10.2	
Yaş																												
18-29	0.34	0.25	-8.4	0.51	0.38	-13.0	0.46	0.32	-13.9	0.12	0.10	-1.3	0.52	0.46	-6.4	0.17	0.11	-6.3	0.18	0.13	-4.6	0.14	0.21	7.9	0.52	0.40	-12.1	
30-44	0.36	0.30	-5.7	0.54	0.36	-17.5	0.45	0.31	-14.6	0.11	0.12	1.2	0.46	0.38	-8.4	0.20	0.09	-11.0	0.19	0.14	-5.0	0.10	0.18	8.2	0.50	0.38	-11.6	
45-54	0.36	0.25	-10.7	0.51	0.31	-20.1	0.41	0.24	-16.9	0.12	0.10	-2.2	0.55	0.42	-12.5	0.13	0.09	-4.2	0.18	0.12	-5.9	0.13	0.19	5.8	0.50	0.33	-16.2	
55-64	0.34	0.28	-6.5	0.50	0.33	-17.3	0.44	0.32	-12.1	0.05	0.16	11.1	0.45	0.30	-14.8	0.14	0.06	-7.8	0.10	0.17	7.2	0.13	0.21	8.4	0.45	0.43	-2.3	
65 ve üzeri	0.35	0.26	-8.7	0.55	0.24	-31.6	0.46	0.17	-29.6	0.05	0.02	-3.2	0.62	0.28	-34.3	0.18	0.02	-16.3	0.12	0.07	-5.0	0.14	0.27	12.9	0.43	0.25	-18.2	
Medeni durum																												
Hiç evlenmedi	0.38	0.35	-3.3	0.54	0.42	-11.3	0.49	0.36	-13.1	0.12	0.16	3.3	0.58	0.45	-12.8	0.20	0.12	-7.8	0.18	0.18	0.0	0.17	0.23	5.2	0.52	0.46	-6.5	
Evlü	0.36	0.27	-8.6	0.56	0.38	-18.1	0.45	0.35	-10.8	0.12	0.11	-0.9	0.51	0.46	-5.0	0.17	0.10	-6.8	0.20	0.12	-7.6	0.11	0.21	9.5	0.50	0.42	-7.9	
Boşandı	0.34	0.27	-7.3	0.51	0.34	-17.9	0.43	0.27	-15.8	0.10	0.10	0.4	0.47	0.38	-9.0	0.18	0.08	-9.4	0.17	0.13	-4.5	0.10	0.19	8.8	0.49	0.35	-13.6	

Tablo 5 (Devamı)

Eşi öldü	0.38	0.32	-6.5	0.52	0.44	-7.9	0.43	0.36	-7.7	0.14	0.14	-0.7	0.54	0.46	-8.1	0.15	0.11	-3.1	0.21	0.16	-5.0	0.14	0.18	4.7	0.55	0.40	-15.1
Eğitim seviyesi																											
Okul bitirmedi	0.35	0.27	-8.0	0.53	0.34	-19.5	0.45	0.28	-16.5	0.10	0.11	0.2	0.48	0.39	-9.8	0.18	0.09	-9.9	0.18	0.13	-4.7	0.11	0.20	9.1	0.49	0.37	-12.0
İlk-ortaokul	0.22	0.32	9.5	0.33	0.29	-3.6	0.45	0.26	-18.6	0.03	0.14	11.0	0.37	0.41	4.0	0.24	0.09	-14.7	0.12	0.14	1.5	0.06	0.14	8.6	0.21	0.34	12.9
Lise mezunu	0.28	0.18	-10.5	0.45	0.20	-24.2	0.46	0.27	-19.3	0.07	0.06	-0.7	0.60	0.35	-25.5	0.19	0.07	-11.8	0.14	0.09	-5.4	0.18	0.17	-1.3	0.49	0.29	-20.0
Lise üstü	0.28	0.26	-2.1	0.53	0.34	-19.0	0.54	0.36	-18.3	0.07	0.11	3.9	0.55	0.49	-5.9	0.19	0.12	-7.5	0.15	0.10	-4.9	0.16	0.26	10.3	0.53	0.36	-16.7
Reel hanehalkı gelir grupları (2015=100)																											
Düşük gelir	0.35	0.27	-8.0	0.52	0.34	-18.1	0.43	0.30	-13.5	0.11	0.11	-0.2	0.49	0.40	-9.3	0.20	0.09	-11.3	0.18	0.13	-5.4	0.11	0.21	9.5	0.49	0.38	-11.2
Orta gelir	0.43	0.31	-11.6	0.54	0.38	-15.3	0.44	0.28	-15.8	0.13	0.12	-0.8	0.48	0.38	-9.8	0.12	0.07	-4.9	0.19	0.17	-2.6	0.09	0.17	8.2	0.47	0.40	-7.2
Yüksek gelir	0.37	0.27	-9.9	0.52	0.36	-15.8	0.33	0.24	-8.3	0.14	0.11	-3.3	0.41	0.34	-7.7	0.07	0.09	2.4	0.23	0.16	-7.8	0.09	0.12	2.6	0.47	0.30	-17.3
İşgücü piyasası konumu																											
Çalışıyor	0.27	0.29	2.4	0.50	0.40	-9.7	0.44	0.34	-10.1	0.09	0.11	2.2	0.56	0.47	-8.5	0.20	0.09	-10.5	0.15	0.13	-1.7	0.17	0.23	6.9	0.52	0.41	-10.4
İşsiz	0.37	0.19	-18.7	0.53	0.30	-23.6	0.47	0.25	-22.1	0.11	0.10	-0.9	0.48	0.37	-10.9	0.20	0.06	-14.8	0.21	0.13	-7.5	0.10	0.18	7.5	0.50	0.36	-13.7
İşgücüne katılmıyor	0.45	0.33	-12.4	0.56	0.30	-25.8	0.42	0.25	-17.2	0.14	0.12	-1.7	0.42	0.28	-13.6	0.12	0.11	-0.3	0.19	0.14	-4.8	0.06	0.14	8.2	0.46	0.31	-14.9

Eğitim gruplarına göre eğitim hizmetlerinden memnuniyeti en fazla artan grup lise mezunlarıyken, memnuniyeti en az artan grup lise üstü eğitimlilerdir. Gelir gruplarına göre bakıldığında, eğitim hizmetlerinden memnuniyeti en fazla artan grup orta gelirli grup iken, memnuniyeti en az artan grup ise düşük gelirli gruptur. Son olarak, işgücü piyasasına göre 2004 yılından 2015 yılına eğitim hizmetlerinden memnuniyette en büyük artış işgücüne katılmayanlarda, en az artış ise işsizlerde gerçekleşmiştir.

Tablo 5'de ise eğitim hizmetleriyle ilgili alanlardaki sorun görme oranlarının 2004 ve 2015 arasındaki değişimi verilmiştir. Bu tabloda ilk göze çarpan, okula ulaşım dışındaki tüm hizmet alanlarında incelenen dönem içinde sorun bildirenlerin oranlarının düşmüş olmasıdır. Bu durum, dönem içinde eğitim alanında uygulanan politikaların vatandaş tarafından olumlu bir şekilde karşılandığını göstermektedir. Bu dönemde, en fazla düzelme gösteren sorunlar eğitim araçlarının niteliği ve sınıftaki öğrenci sayısı ile ilgilidir. En az düzelme gösteren sorunlar öğretmenlerin ve idarecilerin yaklaşımıdır. Bu gelişmeler karşı olarak, okula ulaşımında sorunların arttığı görülmektedir.

5.2. Regresyon analizinin bulguları

Vatandaşın memnuniyetini belirleyen faktörlerin başında alınan ürünün/hizmetin *ilgilenim düzeyi* ve buna bağlı olarak gelişen beklentiler gelmektedir. Vatandaş memnuniyeti literatüründe hizmet veya ürünlerin *ilgilenim düzeyi* ürünlerin satın alınması ile girilen riskin ve elde edilecek menfaatin büyüklüğüne göre, ürünü satın alma kararına karşı vatandaşın hissettiği ilgi, uyarılma ve motivasyon hali olarak tanımlanmaktadır. *Yüksek ilgilenim düzeyindeki* ürünlerde vatandaşlar daha fazla bilgi arayışına girmekte ve beklentileri de aynı şekilde yüksek düzeyde olmaktadır. İlgi düzeyi ve beklentiler bireylerin demografik ve sosyoekonomik özellikleri ile farklılaşabildiğinden, eğitim hizmetlerinden duyulan vatandaş memnuniyeti ile bu demografik ve sosyoekonomik özellikler arasında da bir ilinti beklenmektedir.

Tablo 6 eğitim hizmetlerinden memnuniyetin demografik ve sosyoekonomik belirleyicilerinin incelendiği regresyon sonuçlarını vermektedir. Eğitim hizmetlerinden memnuniyette kadınlar ve erkekler arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark görülmemektedir. Bu sonuç, kadınların ve erkeklerin eğitim hizmetlerinden beklentileri arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark olmadığını göstermektedir. Yaş ve eğitim hizmetlerinden memnuniyet arasında ise ters U (çan) şeklinde bir ilişki bulunmaktadır. Buna göre eğitim hizmetlerinden memnuniyet olasılığı yaşla beraber azalmakta, daha sonra artmaktadır. 18-29 yaş grubu referans grubuna göre 30-44 yaş grubundakiler yüzde 9 puan olasılıkla eğitim hizmetlerinden daha az memnundur. Memnuniyet olasılığı en yüksek olanlar ise 65 yaş ve üzeri olan bireyler olup, referans gruba göre yüzde 5 puan olasılıkla daha memnundurlar.

Medeni duruma göre bakıldığında, hiç evlenmemiş bireylere nazaran boşanmış kişiler yüzde 9 puan olasılıkla daha az memnundur; evliler ve eşi ölmüş olanlar ise hiç evlenmeyenlere kıyasla yüzde 10 puan olasılıkla eğitim hizmetlerinden daha memnundur. Eğitim arttıkça eğitim hizmetlerinden duyulan memnuniyet istatistiksel olarak anlamlı

şekilde azalmaktadır. Eğitim bireylerin beklentilerini arttırarak, alınan hizmetten duyulan memnuniyeti negatif yönde etkilemektedir (Hartog & Oosterbeek, 1998; Easterlin, 2005; Ferrante, 2009). Benzer şekilde gelir düzeyi ve eğitim hizmetlerinden memnuniyet arasında da negatif bir ilişki bulunmaktadır. Eğitim hizmetlerinden memnun olma olasılığı düşük gelirli gruba kıyasla yüksek gelirli bireyler için yüzde on bir puan daha düşüktür. Bu bulgu daha yüksek gelir grubundaki bireylerin, eğitime daha fazla önem verdiklerini, ilgilenim düzeylerinin ve beklentilerinin yüksek olduğunu göstermektedir. İşgücü piyasasındaki konumlarına göre bireylere bakıldığında eğitim hizmetlerinden memnun olma olasılığı en yüksek grup çalışan grup olup, işsizler yüzde 10 puan olasılıkla daha az memnundur. Son olarak hanedeki 6-18 yaş çocuk sayısı arttıkça eğitim hizmetlerinden memnuniyet artmaktadır.

Elde edilen sonuçlarının tutarlılığını test etmek için ek olarak, veride 2013 yılının diğer yıllara göre baskın şekilde temsil edilmesinin çalışmanın sonuçlarını etkileyip etkilemediği test edilmiştir. 2013 yılının veriden çıkarılması durumunda, regresyon analizinin bulguları değişmemektedir.

Tablo 6: Demografik ve Sosyoekonomik Değişkenlerin Eğitim Hizmetlerinden Memnuniyete Etkileri

	Eğitim Hizmetlerinden Memnuniyet	
Cinsiyet		
Erkek (Referans Grubu)		
Kadın	-0.014 (0.011)	-0.214 (0.216)
Yaş		
18-29 (Referans Grubu)		
30-44	-0.088*** (0.014)	-1.749*** (0.272)
45-54	-0.070*** (0.016)	-1.526*** (0.309)
55-64	-0.020 (0.018)	-0.521 (0.337)
65 ve üzeri	0.049** (0.020)	0.892** (0.370)
Medeni Durum		
Hiç Evlenmedi (Referans Grubu)		
Evli	0.108*** (0.015)	2.235*** (0.309)
Boşandı	-0.086** (0.035)	-1.807** (0.731)

Tablo 6: (Devamı)

Eşi Öldü	0.109*** (0.024)	2.498*** (0.462)
Eğitim Seviyesi		
Okul Bitirmedi (Referans Grubu)		
İlk-Ortaokul Mezunu	-0.064*** (0.013)	-1.467*** (0.246)
Lise Mezunu	-0.452*** (0.018)	-9.674*** (0.344)
Lise Üstü	-0.680*** (0.020)	-14.859*** (0.403)
Reel Hanehalkı Gelir Grupları(2015=100)		
Düşük Gelir (Referans Grubu)		
Orta Gelir	-0.042*** (0.010)	-0.849*** (0.202)
Yüksek Gelir	-0.114*** (0.012)	-2.332*** (0.247)
İşgücü Piyasası Durumu		
Çalışıyor (Referans Grubu)		
İşsiz	-0.111*** (0.023)	-2.235*** (0.479)
İşgücüne Katılmıyor	-0.022* (0.012)	-0.396* (0.228)
6-18 Yaş Çocuk Sayısı	0.012*** (0.004)	0.153* (0.079)
N	274,553	274,553
R ² / Pseudo R ²	0,032	0.077

Notlar: Tüm regresyonlar birey ağırlığı kullanılarak tahmin edilmiştir. Tüm modeller yıl kukla değişkenleri içermektedir. İstatistiksel anlamlılık düzeyleri: *** p<0.01, ** p<0.05, * p<0.1

Tablo 7 eğitim hizmetleriyle ilgili alanlardaki sorun görme oranlarının bireylerin demografik ve sosyoekonomik özelliklerine göre değişimini vermektedir.³ Bu tabloda ilk olarak dikkati çeken nokta, cinsiyete göre ilgili hizmet alanlarında sorun görme oranlarının değişmemesidir. Sadece istatistiksel olarak çok düşük bir farkla kadınlar eğitim masraflarını erkeklere oranla daha sorunlu bulmaktadır. Yaş gruplarına göre incelediğinde yine en memnun grupların 65 yaş ve üzerindeki bireyler olduğu görülmektedir. Gelir gruplarına göre bakıldığında eğitim masraflarını en sorunlu bulan kesim orta gelirli bireylerdir.

3 Denklemler probit ve sıradan en küçük kareler (SEKK) yöntemiyle tahmin edilmiş, benzer sonuçlar elde edildiğinden, burada sadece SEKK yöntemi ile elde edilen sonuçlara yer verilmiştir.

Tablo 7: Demografik ve Sosyoekonomik Değişkenlerin Eğitim Hizmetlerin Çeşitli Alanlarındaki Sorun Görme Oranlarına Tahmin Edilen Etkileri: SEKK Tahmin Yöntemi

	Eğitim Kalitesi Sorunlu	Eğitim Araçları Sorunlu	Öğrenci Sayısı Fazla	Öğretmen Yaklaşımı Sorunlu	Okul Masrafları Fazla	Kayıt İşleri Sorunlu	İdare Yaklaşımı Sorunlu	Okula Ulaşım Sorunlu	Konfor Sorunlu
Açıklayan Değişkenler									
Cinsiyet									
Erkek (Referans Grubu)									
Kadın	-0.003 (0.014)	-0.006 (0.015)	0.009 (0.010)	0.008 (0.015)	0.018* (0.010)	0.019 (0.016)	0.005 (0.011)	0.014 (0.011)	0.009 (0.016)
Yaş									
18-29 (Referans Grubu)									
30-44	0.041** (0.021)	0.023 (0.024)	-0.012 (0.017)	0.036 (0.023)	-0.000 (0.015)	-0.041 (0.026)	-0.027 (0.019)	-0.000 (0.017)	-0.018 (0.026)
45-54	0.074*** (0.022)	0.011 (0.025)	-0.038** (0.018)	-0.014 (0.024)	0.012 (0.016)	-0.015 (0.027)	-0.045** (0.020)	0.032* (0.018)	-0.051* (0.027)
55-64	0.040 (0.026)	0.004 (0.030)	-0.037* (0.020)	0.012 (0.029)	0.013 (0.019)	-0.036 (0.032)	-0.053** (0.023)	0.048** (0.022)	-0.044 (0.032)
65 ve üzeri	0.010 (0.031)	-0.031 (0.035)	-0.069*** (0.022)	-0.065* (0.034)	-0.022 (0.020)	-0.139*** (0.037)	-0.077*** (0.025)	0.039 (0.025)	-0.109*** (0.037)
Medeni Durum									
Hiç Evlenmedi (Referans Grubu)									
Evli	-0.067* (0.039)	-0.053 (0.044)	0.062*** (0.023)	0.037 (0.039)	-0.063** (0.031)	0.018 (0.042)	-0.029 (0.036)	-0.025 (0.035)	0.066 (0.041)
Boşandı	0.016 (0.049)	0.008 (0.054)	0.043 (0.030)	0.004 (0.049)	-0.037 (0.038)	0.045 (0.051)	-0.005 (0.042)	-0.011 (0.044)	0.061 (0.051)
Eşi Öldü	-0.059 (0.046)	-0.076 (0.051)	0.063** (0.028)	-0.009 (0.046)	-0.041 (0.036)	0.003 (0.050)	-0.004 (0.041)	-0.020 (0.039)	0.115** (0.049)
Eğitim Seviyesi									
Okul Bitirmedik (Referans Grubu)									
İlk-Ortaokul Mezunu	0.004 (0.017)	-0.017 (0.019)	0.006 (0.012)	-0.078*** (0.020)	0.008 (0.011)	-0.080*** (0.019)	0.017 (0.013)	-0.002 (0.013)	-0.034* (0.020)
Lise Mezunu	0.051** (0.020)	0.035 (0.022)	-0.010 (0.014)	-0.082*** (0.022)	0.015 (0.013)	-0.113*** (0.022)	0.034** (0.016)	-0.009 (0.016)	-0.010 (0.023)
Lise Üstü	0.031 (0.023)	0.051** (0.025)	-0.032** (0.015)	-0.074*** (0.025)	0.016 (0.015)	-0.120*** (0.025)	0.009 (0.018)	-0.025 (0.017)	-0.020 (0.026)
Reel Hanehalkı Gelir Grupları(2015=100)									
Düşük Gelir (Referans Grubu)									
Orta Gelir	0.013 (0.010)	0.016 (0.011)	0.000 (0.007)	0.040*** (0.011)	0.015** (0.007)	-0.051*** (0.011)	0.009 (0.008)	-0.020** (0.008)	-0.004 (0.011)
Yüksek Gelir	0.020 (0.013)	-0.011 (0.014)	0.007 (0.009)	0.018 (0.013)	0.016* (0.009)	-0.080*** (0.014)	0.020* (0.011)	-0.031*** (0.010)	-0.031** (0.014)
İşgücü Piyasası Durumu									
Çalışıyor (Referans Grubu)									
İşsiz	0.031 (0.022)	0.019 (0.024)	0.045*** (0.017)	0.050** (0.024)	0.010 (0.015)	0.082*** (0.023)	0.036** (0.018)	0.003 (0.016)	0.021 (0.024)
İşgücüne Katılmıyor	-0.001 (0.013)	-0.008 (0.015)	-0.004 (0.009)	0.001 (0.015)	-0.016* (0.009)	0.014 (0.016)	-0.004 (0.010)	-0.018* (0.010)	0.005 (0.016)
Hane Halkı Büyüklüğü									
6-18 Yaş Çocuk Sayısı	0.029*** (0.004)	0.039*** (0.005)	0.014*** (0.003)	0.037*** (0.005)	0.008*** (0.003)	0.029*** (0.005)	0.015*** (0.003)	0.016*** (0.003)	0.023*** (0.005)
N	54,376	51,447	53,210	54,301	54,329	54,376	54,304	52,810	54,298
R ²	0.018	0.034	0.016	0.032	0.005	0.031	0.009	0.019	0.020

Tablo 8 eğitim hizmetleriyle ilgili alanlardaki sorun görme sıklığının eğitim hizmetlerinden genel memnuniyete etkisini vermektedir. Eğitim hizmetleriyle ilgili alanlardaki sorun görme sıklığı değişkenleri kukla değişken olup, değişken değerinin sayısal olarak artması sorun görme sıklığının arttığını ve o alandaki memnuniyetin azaldığını göstermektedir. Buna göre, ilk olarak, ilgili hizmet alanlarında sorunlar arttıkça eğitim hizmetlerinden memnuniyetin istatistiksel olarak anlamlı şekilde düştüğü görülmektedir. Eğitim hizmetlerinden memnuniyeti en çok etkileyen faktörlerin, sırasıyla, okula kayıt işlemlerindeki, eğitim kalitesi ve öğretmenlerin yaklaşımı ile ilgili sorunlar olduğu görülmektedir. En az etkili faktörün ise eğitim masrafları olması ilginç bir noktadır.

Tablo 8: Eğitim Hizmetlerin ile Çeşitli Alanlarındaki Sorun Görme Oranlarının Eğitim Hizmetlerinden Genel Memnuniyete Tahmin Edilen Etkileri: SEKK Tahmin Yöntemi

	Eğitim Hizmetlerinden Memnuniyet
Kayıt İşleri Sorunlu	-9.016*** (0.577)
Eğitim Kalitesi Sorunlu	-5.243*** (0.532)
Eğitim Araçları Sorunlu	-2.146*** (0.489)
Okul İdaresinin Yaklaşımı Sorunlu	-2.760*** (0.867)
Öğretmenlerin Yaklaşımı Sorunlu	-3.576*** (0.463)
Eğitim Masrafları Yüksek	-1.798** (0.703)
Okula Ulaşım Sorunlu	-3.261*** (0.752)
Öğrenci Sayısı Yüksek	-1.169* (0.629)
Okulda ısınma, aydınlatma vs Sorunlu	-2.164*** (0.498)
Demografik Değişkenler	Evet
Sosyoekonomik Değişkenler	Evet
Yıl Kukla Değişkenleri (2004=Referans Yılı)	Evet
N	48,860
R ²	0.178

Daha önce de belirtildiği üzere, eğitim hizmetlerinden genel memnuniyet soruları ankete katılan herkes tarafından cevaplanırken, eğitim hizmetlerinden memnuniyetin ayrıntılı alt başlıkları sadece hanesinde okul öncesi/ilköğretim/lise ve dengi birimlerinden birine giden öğrenci bulunan hane sorumluları tarafından cevaplandırılmıştır. Yapılan analizlerin tutarlılığını test etmek için eğitim hizmetlerinin alt alanları ile ilgili analizler sadece hane sorumluları kullanılarak tekrarlanmış ve benzer sonuçlar elde edilmiştir.

6. Sonuç

Bu çalışmanın amacı eğitim hizmetlerinden duyulan vatandaş memnuniyetinin ve alt hizmet alanlarındaki sorun algısının 2004-2015 yılları arasındaki gelişimini ve bunların demografik ve sosyoekonomik belirleyicilerini incelemektir. Araştırma Türkiye İstatistik Kurumu'nun (TÜİK) Yaşam Memnuniyeti Araştırmasının 2004-2015 yıllarına ait veriler kullanılarak yapılmıştır.

Bu dönem içerisinde, eğitim hizmetlerinden ortalama memnuniyet, 2004-2015 yılları arasında 100 üzerinden 55,1'den 61,7'ye çıkarak %12 oranında artmıştır. Regresyon analizlerine göre, eğitim hizmetlerinden memnuniyette kadınlar ve erkekler arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark görülmemektedir. Yaş ve eğitim hizmetlerinden memnuniyet arasında ise ters U (çan) şeklinde bir ilişki bulunmaktadır. Buna göre eğitim hizmetlerinden memnuniyet olasılığı yaşla beraber azalmakta, daha sonra artmaktadır. 18-29 yaş grubu referans grubuna göre 30-44 yaş grubundakiler yüzde 9 puan olasılıkla eğitim hizmetlerinden daha az memnundur. Memnuniyet olasılığı en yüksek olanlar ise 65 yaş ve üzeri olan bireyler olup, referans gruba göre yüzde 5 puan olasılıkla daha memnundurlar. Medeni duruma göre bakıldığında, hiç evlenmemiş bireylere nazaran boşanmış kişiler yüzde 9 puan olasılıkla daha az memnundur; evliler ve eşi ölmüş olanlar ise hiç evlenmeyenlere kıyasla yüzde 10 puan olasılıkla eğitim hizmetlerinden daha memnundur. Eğitim arttıkça eğitim hizmetlerinden duyulan memnuniyet istatistiksel olarak anlamlı şekilde azalmaktadır. Benzer şekilde gelir düzeyi ve eğitim hizmetlerinden memnuniyet arasında da negatif bir ilişki bulunmaktadır. Eğitim hizmetlerinden memnun olma olasılığı düşük gelirli gruba kıyasla yüksek gelirli bireyler için yüzde on bir puan daha düşüktür. İşgücü piyasasındaki konumlarına göre bireylere bakıldığında eğitim hizmetlerinden memnun olma olasılığı en yüksek grup çalışan grup olup, işsizler yüzde 10 puan olasılıkla daha az memnundur. Son olarak hanedeki 6-18 yaş çocuk sayısı arttıkça eğitim hizmetlerinden memnuniyet artmaktadır.

Eğitim hizmetleri ile ilgili alanlardaki sorun algısı arttıkça eğitim hizmetlerinden memnuniyet istatistiksel olarak anlamlı şekilde düşmektedir. Eğitim hizmetlerinden memnuniyeti en çok etkileyen faktörler sırasıyla kayıt işlemlerinin sorunlu olması, eğitimin kalitesinin düşük olması ve öğretmenlerin yaklaşımının sorunlu olmasıdır. Eğitim hizmetlerinden memnuniyeti en az etkileyen faktör öğrenci sayısının yüksek olmasıdır.

Eğitim, sağlıktan sonra beşeri sermayenin en önemli parçası olduğundan ve temel kalkınma hedeflerinin ve göstergelerinin başında geldiğinden politika yapıcılar için öncelikli bir konum teşkil etmektedir. Negatif dışsallıklar, bilgiye veya krediye kısıtlı erişim

gibi sebeplerle vatandaşların eşit ve yüksek düzeyde eğitim alamama ihtimaline karşı devletin eğitim sistemine müdahalesi gerekmektedir. Planlayıcı, düzenleyici, denetleyici ve hizmet sağlayıcı rolleri ile devlet vatandaşlarının tümünün temel bir hak olan eğitime eşit erişimini sağlamaktadır. Bu noktada verilen hizmetin vatandaş tarafından memnuniyetinin değerlendirilmesi önem arz etmektedir. Bu çalışmanın bulguları politika yapıcılar için bir yol gösterici mahiyetinde olup, eğitim sistemindeki öncelikle müdahale edilmesi gereken alanları göstermektedir.

Kaynakça

- Becker, Gary (1975). Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education, Second Edition
- Bratton, M. (2007). Are you being served? Popular satisfaction with health and education services in Africa. Unpublished paper. Afrobarometer Working Papers.
- Chou, Shin-Yi & Jin-Tan Liu & Michael Grossman & Ted Joyce (2010). "Parental Education and Child Health: Evidence from a Natural Experiment in Taiwan," American Economic Journal: Applied Economics, American Economic Association, vol. 2(1), pages 33-61, January
- Currie, Janet & Enrico Moretti (2003). Mother's Education and the Intergenerational Transmission of Human Capital: Evidence from College Openings, The Quarterly Journal of Economics, 118(4): 1495-153.
- Dee, Thomas S (2004). "Are There Civic Returns To Education?," Journal of Public Economics, 88: 1697-1720
- Easterlin, R. A. (2005). Feeding the Illusion of Growth and Happiness: A Reply to Hagerty and Veenhoven, Social Indicators Research, 74 (3): 429-443
- Erevelles, S., and C. Leavitt. (1992). A comparison of current models of consumer satisfaction/dissatisfaction. Journal of Consumer Satisfaction, Dissatisfaction, and Complaining Behavior 5:104-114.
- Ferrante, F. (2009). Education, Aspirations and Life Satisfaction, Kyklos, 62 (4): 1467-6435.
- Hartog, J.; Oosterbeek, H. (1998), Health, Wealth and Happiness. Why Pursue a Higher Education?, Economics of Education Review, 17: 245 - 256.
- Johnson, M.D., G. Nader, and C. Fornell. (1996). Expectations, perceived performance, and customer satisfaction for a complex service: The case of bank loans. Journal of Economic Psychology 17: 163-182.
- Lewis B., D. Pattinasarany (2009). Determining Citizen Satisfaction with Local Public Education in Indonesia: The Significance of Actual Service Quality and Governance Conditions, Growth and Change, 4(1): 85-115.
- Lochner, Lance, and Enrico Moretti. 2004. "The Effect of Education on Crime: Evidence from Prison Inmates, Arrests, and Self-Reports." *American Economic Review*, 94 (1): 155-189.

Milligan, Kevin, Enrico Moretti and Philip Oreopoulos (2004). “Does Education Improve Citizenship? Evidence From The United States And The United Kingdom,” *Journal of Public Economics*, 88: 1667-1695.

Moretti, Enrico (2004). “Workers’ Education, Spillovers, and Productivity: Evidence from Plant-Level Production Functions.” *American Economic Review*, 94 (3): 656-690.

Oliver, R.L. (1997). *Satisfaction: A behavioral perspective on the consumer*. NewYork: Irwin McGraw- Hill.

Yi, Y. (1990). A critical review of customer satisfaction. In *Review of marketing*, ed. V.A. Zeithaml, 68–123. Chicago: American Marketing Association.

EK Tablo 1: Çalışmada kullanılan demografik ve sosyoekonomik değişkenler:

Değişkenin Adı	Değişkenin Tanımı	Ortalaması	Standart Sapması
<i>Cinsiyet</i>			
Erkek (Referans grubu)	Eğer birey erkek ise 1, değil ise 0 değerini alır.	0.491	0.500
Kadın	Eğer birey kadın ise 1, değil ise 0 değerini alır.	0.509	0.500
<i>Yaş</i>			
18-29 (Referans grubu)	Eğer birey 18-29 yaş grubunda ise 1, değil ise 0 değerini alır	0.291	0.454
30-44	Eğer birey 30-44 yaş grubunda ise 1, değil ise 0 değerini alır.	0.340	0.474
45-54	Eğer birey 45-54 yaş grubunda ise 1, değil ise 0 değerini alır.	0.165	0.371
55-64	Eğer birey 55-64 yaş grubunda ise 1, değil ise 0 değerini alır.	0.107	0.309
65 ve üzeri	Eğer birey 65 ve üzeri ise 1, değil ise 0 değerini alır	0.097	0.296

Medeni durum

EK Tablo 1: (Devamı)

Hiç evlenmedi (Referans grubu)	Eğer birey hiç evlenmedi ise 1, aksi takdirde 0 değerini alır.	0.198	0.399
Evli	Eğer birey evli ise 1, aksi takdirde 0 değerini alır.	0.732	0.443
Boşandı	Eğer birey boşandı ise 1, aksi takdirde 0 değerini alır.	0.017	0.129
Eşi öldü	Eğer bireyin eşi öldü ise 1, aksi takdirde 0 değerini alır.	0.053	0.224
<i>Eğitim seviyesi</i>			
Okul bitirmedi (Referans grubu)	Eğer birey okuma yazma bilmiyorsa veya okuma yazma bilip de bir okul bitirmedi ise 1, aksi takdirde 0 değerini alır.	0.166	0.372
İlk-ortaokul mezunu	Eğer birey ilkokul veya ortaokul veya ilköğretim mezunu ise 1 değerini, aksi takdirde 0 değerini alır.	0.527	0.499
Lise mezunu	Eğer birey lise mezunu ise 1 değerini, aksi takdirde 0 değerini alır.	0.189	0.391
Lise üstü	Eğer birey yükseköğretim kurumu mezunu ise 1 değerini, aksi takdirde 0 değerini alır.	0.118	0.323
Reel hanehalkı gelir grupları (2015=100)		7.324	0.760
Düşük gelir (Referans grubu)	Eğer birey reel hanehalkı gelirinin logaritmasının birinci üçlük diliminde ise 1, aksi takdirde 0 değerini alır.	0.415	0.493

EK Tablo 1: (Devamı)

Orta gelir	Eğer birey reel hanehalkı gelirinin logaritmasının ikinci üçlük diliminde ise 1, aksi takdirde 0 değerini alır.	0.331	0.471

Yüksek gelir	Eğer birey reel hanehalkı gelirinin logaritmasının üçüncü üçlük diliminde ise 1, aksi takdirde 0 değerini alır.	0.254	0.435

İşgücü piyasası konumu

Çalışıyor	Eğer birey çalışıyor ise 1, aksi takdirde 0 değerini alır.	0.427	0.495

İşsiz	Eğer birey işsiz ise 1, aksi takdirde 0 değerini alır.	0.052	0.221

İşgücüne katılmıyor	Eğer birey işgücüne katılmıyorsa 1, aksi takdirde 0 değerini alır.	0.522	0.500

6-18 yaş çocuk sayısı	Hanede yaşayan 6-18 yaş arası çocuk sayısı	0.887	1.187

Market System as a “Stark Utopia”

Hüseyin Özel*

Abstract

The paper attempt at showing, on the basis of the work of three important thinkers, namely, Marx, Schumpeter, and Polanyi, that the market society is a “stark utopia.” It is argued that the market system is unable to offer solutions to the three important problems: the economic problem of “coordination,” the ethical problem of individual freedom, and the social problem of “order,” without sliding into contradictions in the reproduction of the system. These “fault lines” are examined in the paper through utilizing Marx’s analyses of accumulation and fetishism, Schumpeter’s notion of the “creative destruction,” and Polanyi’s idea of “double movement.”

Key Words: *Marx, Polanyi, Schumpeter, Weber, coordination, instability, commodification, creative destruction, double movement.*

JELCodes: *B14, B15, B16, B24, B25, B31*

Bir “Düpedüz Ütopya” Olarak Piyasa Sistemi

Özet

Bu çalışma, piyasa toplumunun bir “ütopya” olduğunu, üç önemli düşünürün, yani Marx, Schumpeter ve Polanyi’nin çalışmalarına dayanarak, göstermeye çalışmaktadır. Çalışmada, piyasa sisteminin, modern toplumlarda çözüm bulunması gereken üç önemli soruna, toplumun kendisini başarıyla yeniden üretmesini sağlayabilecek çözümleri, çelişki ve çatışmalara düşmeden, ortaya koyamayacağı vurgulanmaktadır. Bu sorunlar sırasıyla, iktisadi nitelikteki “koordinasyon” sorunu, etik nitelikteki bireysel özgürlük sorunu, ve sosyal nitelikteki “düzen” sorunudur. Piyasa toplumunun bu “fay hatları”, Marx’ın birikim ve fetişizm analizleri, Schumpeter’in “yaratıcı yıkım” kavrayışı ve Polanyi’nin “ikili devinim” anlayışı kullanılarak incelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Marx, Polanyi, Schumpeter, Weber, koordinasyon, istikrarsızlık, yaratıcı yıkım, metalaştırma, ikili devinim*

JEL Kodları: *B14, B15, B16, B24, B25, B31*

* Department of Economics, Hacettepe University, 06800, Beytepe, Ankara, Turkey, ozel@hacettepe.edu.tr. An earlier version of this paper was presented at the European Society of the History of Economic Thought Annual Conference: “Justice in Economic Thought”, 5-7 July 2007, Louis Pasteur University – Strasbourg.

I am grateful to the participants who made invaluable comments and suggestions. Some of these ideas presented here have later expanded in Özel (2009). All the remaining errors are, no doubt, mine.

It was an illusion to assume a society shaped by man’s will and wish alone. Yet this was the result of a market-view of society which equated economics with contractual relationships, and contractual relations with freedom. The radical illusion was fostered that there is nothing in human society that is not derived from the volition of individuals and that could not, therefore, be removed again by their volition. (Polanyi 1944, 257-58).

1. Introduction

The present paper follows Karl Polanyi’s footsteps in his diagnosis that the market system is “a stark utopia” (Polanyi 1944, 3): contrary to the “invisible hand” paradigm, the market system is argued to have a limited ability to offer adequate solutions to the three important problems, namely, the economic problem of ‘coordination,’ the ethical problem of individual freedom, and the social problem of ‘order,’ to which any economic and social system must handle. These problems, it is argued, cannot be solved within the market system without creating contradictions that could even jeopardize the reproduction of the whole institutional matrix of the society. The aim of the paper is to show this tendency of the market system to undermine its own institutional structure through its own reproduction. That is to say, the market system is both self-enforcing and self-undermining at the same time (Hirschman 1982), and the basic cause of the failure of the system is its very “success” (Schumpeter 1976 [1943]). In other words, the reproduction of the market system is a contradictory process, sometimes producing “invisible hand,” and sometimes “invisible backhand” (Ylikoski 1995, 34) or “malign invisible hand” (Taylor 1985, 170), because of the existence of some institutional strains and contradictions inherent in the very constitution of the system.

In order to show that “Free Market is Impossible” (Dugger, 2005), first a general framework is developed by drawing upon the work of three important thinkers, who all emphasized this contradictory character of the market system. Marx, with the analyses of accumulation and fetishism, Schumpeter, with the notion of the “creative destruction,” and

Polanyi, with his idea of “double movement,” are all indispensable in the development of the thesis that the working of the market system undermines its own institutional structure, and thus make the reproduction of the capitalist society a contradictory process. On the basis of this framework, it is shown that the system cannot solve the three important problems of the social design because of the three structural strains, or ‘fault lines,’ inherent in the institutional matrix of the market system. These fault lines are the institutional separation of the economic sphere, namely the market sphere, from the ‘rest’ of the society, the breakdown of the human essence into individuality and sociality as if they are separate, with its corresponding Weberian distinction between “instrumental rationality” and “substantive rationality,” and a “double movement” between the extension of the market and the protective countermovement on the part of the society, respectively. Following Polanyi’s lead, the paper takes it for granted that the market system, as a project to be established,¹ is based on a separation of the market from the social and political structure of the society, whose result is a breakdown of the human essence into a “self-sufficient monad” (Marx 1975, 230), and a ‘social being’ whose behavior is guided by ‘non-economic’ motives. Against this ‘dehumanization,’ however, is a protective countermovement, reclaiming the social character of human beings, which could jeopardize the reproduction of the system. Therefore, any economic strain, emanating from the general problem of the coordination of economic activities, will be transferred into the political sphere, whose problems will be further aggravating the strains in the economic sphere, and eventually in the overall institutional structure of the market society.

2. The Three Problems of Social Design and the “Four Horsemen of the Apocalypse”

It can be asserted that any social ‘design’ to be devised in our modern world must solve three important problems. The economic problems of resource allocation and capital accumulation, or the problem of the coordination of the activities of individual decision units; the ethical problem of creating and maintaining individual freedom; and the social theoretic problem of the emergence of a social order that is capable of reproducing its own institutional structure by itself, as a result of individual actions. These are specifically ‘modern’ problems for two reasons. First, the formulation of them dates with the Enlightenment thought, whose basic thesis is that for every question there is only one true answer, and human reason is the best way to find these answers; and that, guided by their knowledge of the ‘laws of nature,’ human beings come to shape nature and society to their purposes in

1 However, the argument of the paper is not dependent on the thesis that the establishment of the market system, or of any other economic and social system for that matter, is a matter of free choice and initiative, despite Polanyi’s own claim that the market system can be seen as a ‘project’ implemented by the liberal thinkers and the state. Here it is only argued that, irrespective of the question whether the system is established consciously or a product of a social and economic evolution, *any* social and economic system must solve these three problems at the same time in our “modern” world.

accordance with those laws towards a better state in which human beings would be more free. The three themes of the importance of human reason, freedom and the ‘perfectibility’ of society, have haunted almost all social philosophies since then, positively or negatively. That different social designs, from the market society to socialism, are all judged by their performance to solve these problems can be attributed to the importance of these modern ideas, even in our ‘post-modern’ epoch. In that sense, both Marxism and liberalism are the products of the Enlightenment. These problems are modern in another sense as well: they are first brought into the fore by the market system, whose emergence, or at least development, coincides with the Enlightenment. Market system, as its defenders argue, is the first system in history that could solve all three problems at the same time. On the other hand, economics, as we understand it today, is also a product of both the market system and the Enlightenment, and it is concerned specifically with these problems. Economics’ answer to them, as is well known, is a version of the social contract theory (Rosenberg 1992), which is developed by Hobbes and Locke, and perfected, in a sense, by Adam Smith in the idea of the invisible hand. By the use of the invisible hand economist is able to solve all three problems with one stroke: individual self-interested activities of different units in the society give rise to an order, as an unintended consequence of these intentional behavior, which is capable of maintaining both individual freedom and its own reproduction without any outside intervention. Critics of this understanding again focus on these problems, in order to show that the market system cannot solve the coordination problem without contradictions, or even periodic crises, and that the system is not capable of an efficient order within which individual freedom cannot be protected because of the very design of the system. Therefore it is not surprising that all economists, the critics and the adherents of the mainstream economics alike, should be concerned with these problems.

These three problems are the basic concern of the present paper too. A basic preconception of the present paper is that the three realms of the human existence, namely the economic, ethical, and social realms cannot be separated from each other, and therefore any attempt at isolating the economic realm from the other two realms, as the market system assumes, would have some disastrous consequences. This impossibility is emphasized heavily by the “four horsemen of the apocalypse”: namely, Karl Marx, Max Weber, Joseph A. Schumpeter, and Karl Polanyi. Even if the choice of these thinkers is by no means accidental, because almost all criticisms of the market system utilize more or less either some hypotheses, or the general framework, of one (or more) of these thinkers, the present paper does not focus on the (diverse) political implications of their views; the basic concern here is to draw on their work in order to have a general framework that can be used to assess the possibilities and the difficulties of the market system with respect to these three problems. All these thinkers maintain the view that the market system has an inherent tendency to create both economic and social instabilities, and that these instabilities are even necessary for the system to reproduce itself. For them, the ‘disintegration’ or even ‘collapse’ of the system emanates from its own institutional structure, a thesis most forcefully argued by Schumpeter (1976 [1943]). In fact, both Schumpeter and Marx emphasize the dynamic, and inherently unstable, aspect of the capitalist accumulation process (Elliott 1980; Catephores

1994). These structural instabilities, both contend, is not necessarily a weakness of the system; on the contrary, it is the existence of these instabilities in the economic sphere that makes the system as a dynamic one. Whereas Marx and Schumpeter focus on the inherent contradictions in the capital accumulation and competition processes, Weber and Polanyi adopt a more sociological position focusing on social institutions. However, a closer inspection reveals also that both Marx and Schumpeter's mechanisms of 'collapse' is of sociological nature as well. In this regard, as Elliott (1980) argues, two forms of the "creative destruction" process, one regarding the working of competition with its dynamic elements, and the other regarding the institutional collapse, can be found in both Marx and Schumpeter. A brief comparison of the respective understandings of the market system by them is given below, in Table 1.

Starting with Marx, it is easy to see that a basic criticism of capitalism in Marx's account is expressed in his crisis theory, which can be seen as a form of the "vanishing investment opportunities" (Schumpeter 1976 [1943], 111-120) approach. Especially in his formulation of "the law of the tendential fall in profit rates" (Marx 1981, 317-39; Sweezy 1942, 96-100 and 156-186) Marx argues that profit rate, which is the driving force behind capital accumulation process, will eventually fall so as to create "hitches" in the form of crises that will undermine the whole of capitalist society.² However, just like Schumpeter, Marx always sees the system as an inherently dynamic one displaying structural instabilities, be them economic or social. These structural instabilities, both Marx and Schumpeter contend, is not necessarily a weakness of the system; on the contrary, it is the existence of these instabilities in the economic sphere that makes the system as a dynamic one.

On Schumpeter's conception (Schumpeter 1934 [1911], 1989 [1928], 1976 [1943], 1989 [1946], 1989 [1947]), the process of competition and accumulation of capital is a dynamic and inherently unstable process. The process of accumulation, as a "creative destruction" process, requiring that new methods of production, new forms of industrial organization, new methods of transportation, and new markets must be found is pictured as the destruction the old methods and outlooks so as to give rise to new ones (Schumpeter 1976 [1943], 83). In both Schumpeter and Marx, capitalist accumulation process can be seen as recurrent periods of routinization that are interrupted by some radical innovations, which occur mostly in times of hardship, when the full potential of the old innovation is used within the process of diffusion of this innovation throughout the economy (Keklik 2003; Ebner 2006). However, with the advance of capitalism, innovations are 'institutionalized' through research and development activities in the oligopolistic, big corporation, which is capable of utilizing the potentialities of the mass production that cannot be realized within a perfectly competitive environment (Schumpeter 1989 [1946], 200). When these responses are institutionalized, the entrepreneur gives way to a bureaucratized "creative destruction" and this infuses a fundamental contradiction of the system because the "creative responses," as opposed to the "adaptive responses" (Schumpeter 1989 [1947], 222), on the part of the entrepreneur, will vanish. Schumpeter, following Weber's theory

2 For the Marxian crisis theories, see Shaikh (1978); Sweezy (1942); Jacoby (1975), Goldstein (1999).

of “charisma,” believes that capitalism’s dynamism comes from some extraordinary individuals, some “superhumans,” who are different from industrialist and the merchant (as being “static-hedonist” individuals). Bourgeoisie according to Schumpeter is an “unheroic” or “non-charismatic” class (Bottomore 1985, 38), in the sense that “there is surely no trace of any mystic glamour about him which is what counts in the ruling of men. The Stock Exchange is a poor substitute for the Holy Grail” (Schumpeter 1976 [1943], 137). But the “rationalization” and the routinization of the creative destruction process with the development of the big corporation means the dismissal of these heroic individuals from the system, which in fact needs them for its dynamism (Schumpeter 1976 [1943], 133).

Schumpeter’s indebtedness to Weber³ reveals itself in his argument that “the capitalist process also attacks its own institutional framework” (Schumpeter 1976 [1943], 141), due to the process of rationalization and the resulting bureaucratization, or the “iron cage” (Weber 1930, 181), which causes charismatic individuals to give way to the productive and administrative machinery. Yet, the process of rationalization will also have destabilizing consequences in the very social fabric, or the institutional foundations of the capitalist society, since human beings also have the power to rebel against the iron cage. In order to see this, however, the duality inherent within the institutional structure of the capitalist society should be considered.

The Weberian, also the Marxian (Marx 1975, 225-30), idea that capitalist society is characterized by an institutional separation between the “economic” sphere, and the “political” sphere, as in the distinction between the “civil” and the “political” society, is also utilized by Karl Polanyi in his historical account of the market system in *The Great Transformation* (1944). Under the market system, the “political” sphere becomes separated from the “economic” one which is characterized by “*bellum omnium contra omnes*” (“war of all against all”) (Marx 1975, 101-2). Marx’s distinction between a “self-sufficient monad” (1975, 230) who is characterized by her egoism, and the abstract “citizen” in the political sphere (Marx 1975, 220), corresponds to two types of rationality, as in Weber, and thus two distinct types of behavior: An “instrumentally rational” behavior based on “formal rationality,” a hallmark of the market sphere, as opposed to the “value-rational behavior” based on “substantive rationality,” within the rest of the society (Mommsen 1989, 152-53; Weber 1947, 184-85). Whereas in the first type of rationality, the neoclassical conception of optimizing behavior in a way to ensure a maximum degree of performance and efficiency seems relevant (Mommsen 1989, 38), the other is based on the social system of shared values and meanings, in the sense that rationality implies that actions of individuals are to conform to social values, no matter how they seem as ‘irrational’ from the standpoint of formal rationality. Echoing this distinction is of course Polanyi’s claim that with the establishment of the market system, human beings are “believed to consist of two

3 In fact, two other important sources of Schumpeter’s idea of “creative destruction” are claimed to be Nietzsche and Sombart (Reinert and Reinert 2006). Since Nietzsche is an inspiring source for Weber also, this should be no surprise. On the other hand, Schumpeter’s and Sombart’s views of capitalism seem to have developed independently (Chaloupek 1995). For a claim that the source of Schumpeter’s idea of development is Hegel, see Prendergast (2006).

components, one more akin to hunger and gain, the other to honor and power. The one was ‘material,’ the other ‘ideal’; the one ‘economic,’ the other ‘non-economic’; the one ‘rational,’ the other ‘non-rational’” (Polanyi 1947, 114).

However, such a breakdown of both the society into two separate institutional spheres, and human essence into two independent substances could not be maintained for a long time, because of a “double movement,” consisting of the extension of the market into the ‘rest’ of the society, and a countermovement based on the “principle of social protection aiming at the conservation of man and nature as well as productive organization” (Polanyi 1944, 132). That is, the process of double movement should be taken as “the self-organization of the society, sometimes with the help of the government and sometimes in spite of it, to protect people and land against the disintegrating forces of the market system” (Baum 1996, 10, 55). It represents the resistance of human spontaneity, creativity, and freedom that is imprisoned within the iron cage against the market as the locus of alienation, rationalization and bureaucratization.

Table 1: The “Four Horsemen Of The Apocalypse” On The Market System

MARKET SYSTEM	MARX	WEBER	POLANYI	SCHUMPETER
<i>Basic Feature of the system</i>	Labor power as commodity	“Rational Capital Accounting”	Fictitious Commodities: Labor, Land, Money	The Entrepreneur & Creative Destruction
<i>Institutional Tendencies</i>	“Self-sufficient Monad” vs. Impotent “citizen”	“Disenchantment” & Formal Rationality ↓ Economic vs. Political	“Disembodied Economy” (Economic – Political Separation)	Development of Formal Rationality ↓ Heroism vs. the Iron Cage
<i>The “Apocalypse”</i>	Alienation vs. Reclaiming Humanity: Tendency for Social Breakdown	Increasing Formal rationality: “Iron Cage” (“rationalization towards the irrational”)	Double Movement ↓ Disintegration of the Social Fabric	The “Iron Cage” & and Destruction of the “Creative Destruction

Source: Özel (2018, 117)

To sum up, all of these four thinkers adopt the view that capitalism is an inherently unstable process due to its very institutional structure. Since the system rests on an institutional separation between economic and the political spheres which also requires two distinct forms of rationality, “instrumental” and “substantive,” respectively, it becomes an embodiment of a ‘breakdown’ of the integrity, the ‘wholeness’ of the human essence. Furthermore, since the sphere of market continuously extends its reach over the ‘rest of

the society’ in a way to imprison human creativity and spontaneity within the boundaries of the market, it should be no surprise for human beings to resist this process of rationalization. This contradiction between the extension of the market and the protective countermovement will eventually lead to the disintegration not only of the social fabric, but also the market institution itself for it takes the form of direct, political interventions into the working of the market system, which will create constant tendencies for “hitches” (Schumpeter 1954, 565) in the accumulation process, if not for periodic crises. The irony here is that the more capitalism establishes itself firmly, the more it gets closer to the verge of the collapse. However, in order to explain this process in greater detail, we should consider the ‘economic’ problem first.

3. The Economic Problem: Coordination of Economic Activities in a Dynamic Setting

An essential problem for any economic and social system to find a solution for its survival is of course the economic problems of resource allocation and capital accumulation in the long run. These problems are particularly acute in a market society which needs to have coordination of decentralized individual actions. That the coordination of the decisions made by different units in the economy, without any outside intervention on the part of any agency or authority, can be achieved best in a market society is a most-frequently heard claim of the mainstream economic thought. However, as different critics, from Marx to Keynes, emphasize, the system has some important deficiencies in respect of this coordination.

A cursory look at the history of economic thought reveals that the economic coordination problem has been examined by employing basically three analytical frameworks that also correspond to three equilibrium methods defining three varieties of the problem. First variety of the coordination problem is the ‘synchronic’ coordination, which focuses on the equality between aggregate supply and aggregate demand or between planned savings and planned investment at a specific point of time, and the corresponding analytical conception is static equilibrium. Second variety, the ‘diachronic’ coordination problem, considers the time dimension of this equality, as stemming from, say, the introduction of investment and money into a static framework, as in Keynes’s *General Theory*,⁴ and the corresponding equilibrium analysis is a comparative static one, in the form of either “temporary equilibrium” which is conceived as the sequence of static short period equilibria (Ertürk 1996, 379), or “shifting equilibrium” which is conceived as alternative equilibrium positions of the system when some ‘shift’ variables change. The last variety, which can also be dubbed as the ‘dynamic order’ problem is concerned with extending the notion of coordination to a dynamic or even an evolutionary framework, as Marshall called the “Mecca of the economist” (Marshall 1920, 19), in which the system is characterized by changes in the “norms” of the system itself in a way that “this transition

4 For a discussion of these varieties of the coordination problem in Keynes’s *General Theory*, see Özel (2007).

cannot be decomposed into infinitesimal steps” (Schumpeter, 2005, 115), and by prolonged disequilibrium or even by ‘nonequilibrium’ positions emanating from competition and capital accumulation processes.

Table 2: The Three Coordination Settings

	SYNCHRONIC	DIACHRONIC	DYNAMIC/ EVOLUTIONARY
ANALYTICAL FRAMEWORK	Static	Comparative Static	Dynamic
EQUILIBRIUM CONCEPTION	Static Equilibrium “The State of the rest” / No Change	“Shifting” or “Temporary Equilibrium”	Absence of Structural Change
METHODOLOGY	Mechanical	Mechanical	Organic/Evolutionary
CHANGE	-	Continuous and Gradual	Discontinuous, Punctuative
SOURCE OF CHANGE	External to the System	External to the System (“Shift” Variable)	Internal/Structural “Creative Destruction”
ORDER	“Invisible Hand” (Stable)	“Invisible Hand”/“Invisible Backhand” (Unstable)	“Dissipative” (Chaotic) (Unstable)

Source: Özel (2013, 228)

Such a classification may help us to distinguish between two different and alternative visions towards the market system. A “hitchless” conception, which is reluctant to accept that the market system tend to suffer from periodic fluctuations or even crises because of its “design,” deals mostly with the first two varieties of the coordination problem and thus limits itself mainly with a static or comparative static framework. On the other hand, a more dynamic vision acknowledges that the market system is a “hitchbound” system (Schumpeter 1954, 565) characterized by some sudden and drastic variations in economic variables, infusing even some theoretical indeterminacy into the system’s behavior. Hitchbound models assume that the economic system has an inherent tendency to create hitches, or some disturbances by design, whereas in hitchless models such disturbances should be attributed to some external factors, thus securing the self-reproduction of the system indefinitely.

Since in both the synchronic and the diachronic models, time is either simply omitted or is used simply as a “shift” variable, they can hardly handle the coordination problem in a setting in which capital accumulation takes place. Both the Neoclassical microeconomic models and the “Keynesian” macroeconomic models are of this type, and thus they are not capable of depicting and solving the dynamic issues raised by a capitalist accumulation

process characterized by a Schumpeterian creative destruction process. Even if a comparative static framework could be useful for handling the “diachronic” coordination problem, it cannot deal with the “dynamic order” problem that focuses on notion of “development” in the sense of Schumpeter (2005), as “an emergent process with an unknown outcome” (Foster 2000, 323). So defined, this notion refers to dynamic change or evolutionary change in the system, the end result of which cannot be known *a priori*. That is to say, the notion belongs to “economic biology,” the “Mecca of the economist.” That is to say, unless the importance of the notion of “development” is acknowledged, even a “dynamic” analysis is confined only with some mechanical metaphors, rather than biological or evolutionary ones that involves dynamic and nonlinear interactions between different agents and markets in the economy that eventually may lead to instability, disequilibria, bifurcations, and even indeterminacy. On this conception, equilibrium should be conceptualized, not in a “Newtonian” way as the balance of forces, but in a “Boltzmanian” way as the absence of structural change. In a nonequilibrium setting in which changes in the “norms” of the system is a rule rather than exception, change must be adaptive, non-linear, and irreversible, involving ideas such as self-organization, complexity and dissipative structures (Foster 2000). It is about the emergence of a “dynamic” order in a changing setting.⁵

Table 3: Analytical Models Of The Market System

	“HITCHLESS” MODELS	“HITCHBOUND” MODELS
ANALYTICAL FRAMEWORK	Synchronic and Diachronic	Dynamic
THEORETICAL STRUCTURE	Closed	Open
METHOD	Static/Comparative Static	Comparative Static /Dynamic
ORDER	Spontaneous (Efficient)	Evolutionary (Inefficient)
DENGE	Newtonian (State of the Rest)	Boltzmanian (“Absence of Structural change”)
SOURCE OF INSTABILITY	External	Internal

Source: Prepared by the author on the basis of Schumpeter (1954, 565) and Foster (2000).

The emergence, and/or dissipation, of such an order has been the most challenging task to economists for centuries, since at least Adam Smith, if not Bernard Mandeville.

⁵ For a classification of the different strands within the evolutionary economics, see Araz-Takay and Özel (2008).

The question of how such an order could emerge as a result of decentralized decisions of different units in the economy in a changing, evolutionary setting. That is to say, the problem is to explain the “dynamic coordination” problem in the long run. The usual answer to this question is the process of competition that is emphasized both by the Classical-Marxist and, interestingly, Austrian economics in their quest to explain the emergence of a dynamic order. These approaches explore the possibility of competition among entrepreneurs that forces them to adopt new technologies or new methods of production that change the very structure of the market or of the industry itself. Such a dynamic effect of competition had already been recognized by Adam Smith in his immortal discussion of the division of labor in the *Wealth of Nations* Smith, 1976 [1776]. Smith argues that developments in the division of labor and in the capital accumulation process lead the economy to internally created changes and even turbulence. These changes and disequilibria are both the causes and the results of the capital accumulation process that works on the basis of “free” competition. Competition among capital owners to produce more and cheaper and to have higher profit causes improvements in the technical conditions of production, and in the division of labor. Improvements in the division of labor, in turn, bring about new technologies, a fact that introduces a dynamic element in competition. In other words, in Adam Smith, and in the classical tradition as a whole, the long run equilibrium characterizing the “center of gravity” of the system is achieved through free competition that works by virtue of capital mobility among different sectors of the economy. Such free mobility creates the tendency of the equalization of profit rates among all the sectors of the economy. Yet, “free” competition, besides having the tendency to ensure long run equilibrium, also introduces new, revolutionary elements in the form of technical changes and innovations. Such a conception almost by definition takes competition as a dynamic process in which improvements in the production technology is a prevalent feature of competition. An important aspect of this conception, especially in Smith, is the possibility of increasing returns to scale that is made possible by technological improvements forced by competitive pressure to produce more and cheaper (Richardson 1976).

A similar position regarding competition is also taken by the Austrian tradition represented by Menger, Mises, Hayek, and above all, Schumpeter. For Austrians, competition as conceptualized in the form of “perfect” competition implies a state of affairs rather than a process; even if competition is inherently capable of creating a self-sustained market structure, it actually refers to a process whose working may create disturbances and even turbulence. According to Hayek (1948 [1937], 1948, 1984), for example, the basic function of the market structure is to collect and coordinate the piecemeal information held by individual consumers and produces through market prices. Under these circumstances, market appears as a coordinating agency that answers to the question of “how spontaneous actions of individuals will ... bring about a distribution of resources which can be understood as if it were made according to a single plan, although nobody has planned it” (Hayek 1948 [1937], 54). The market combines and conveys all the piecemeal information, through prices, without invoking of any kind conscious intervention.

An essential part of Hayek’s argument is that the market, and its basic characterizing disposition, competition should be understood as a process: what we call equilibrium is not just a state of rest of the system at a given point in time; it requires individual plans to be mutually compatible and, consequently, the emergence of “a conceivable set of external events which will allow all people to carry out their plans and not cause any disappointments” (Hayek 1948 [1937], 40). These adjustments must be made continuously, for the relevant information that individuals have constantly changes. Even in these conditions, however, the market can gather and coordinate this piecemeal information through competition, because the market prices formed in this process can reveal the information of the relative scarcities of the factors of production. It is actually this aspect of competition that makes possible the emergence of a self-sustained market structure, without any design.

The Austrian approach therefore sees the market system as an information transmitting and economizing device, which works through a dynamic process, competition, rather than an idealized state of affairs. And this process causes time, change and capital formation to be important issues which all create the room for entrepreneurial activity (Caldwell, 2004, 326). That is to say, it is the existence of the entrepreneur that makes competition as a dynamic process. As opposed to the static conception of competition in which entrepreneur is merely seen as the organizer of the production process, the Austrian conception of entrepreneur emphasizes the dynamic role played by the entrepreneur. This importance of the entrepreneur makes us see the working of competition as a “discovery procedure” within which optimal plans of individuals are made consistent with each other through entrepreneurial activity (Hayek 1984, 259). Nevertheless, there is a tension, if not a contradiction, between Hayek’s view of competition as a dynamic process, and his notion of the “spontaneous order.” In a dynamic process in which disequilibria also persist, how such an efficient order can arise? Unfortunately, Hayek does not explain the emergence of this order, but simply assumes that it emerges. That is, he uses the *explanandum* as an *explanan*.

On the other hand, Marx, as explained above, emphasizes a built in crisis-creating tendency of the market system. It appears that Marx has three related but different crisis theories: “underconsumption,” “disproportionality,” and “the falling rate of profits” theories (Sweezy 1942, 96-100 and 156-186). Even if “automatic Marxist” (Jacoby 1975) conceptions distort the complexity of Marx’s argument, it would still fair to see both the underconsumption, and the disproportionality theses as different variants of the synchronic coordination problem, in their rejection of the Say’s Law in a changing setting. On the other hand, the “tendential” falling rate of profit as a result of increasing organic composition of capital in the accumulation process, again a variant of synchronic coordination issue, advances a more mechanistic conception in its sequence of rising organic composition, falling rate of profit, disintegration and collapse of the system through revolution. Against such mechanistic interpretations, is of course, Schumpeter’s idea that “capitalism, ... is by nature a form or method of economic change and not only never is but never can be stationary” (1989 [1943], 82).

Therefore, it is Schumpeter who, more than anybody else, emphasizes the turbulent

aspect of competition and accumulation processes. For him, the market system must be seen as an inherently a dynamic system displaying structural instability in which the accumulation of capital always requires to find new methods of production, new forms of industrial organization, new methods of transportation, and new markets (Schumpeter 1976 [1943], 83). That is, the accumulation process is by definition a “creative destruction” process in which economic structure is revolutionized from within, in the form of the destruction the old one so as to give rise to a new one (Schumpeter 1976 [1943], 83). As is well known, the key for the creative destruction process is the notion of innovation. Since the entrepreneur constantly seeks new profit opportunities through innovation and change in order to gain a competitive advantage over the rivals, profit, i.e., the reward for the entrepreneur, becomes a type of quasi-rent as a result of these innovations. In other words, profit is a reward for the temporary monopoly power enjoyed by the innovating entrepreneurs during the interval between the introduction of the innovation and the actions of competitors who either imitate this innovation or supersede it with another one that is superior.

Therefore, in Schumpeter, just like Adam Smith and Marx, accumulation process is continuously interrupted by innovations introduced by the entrepreneur. However, with the advance of capitalism, with the institutionalization and bureaucratization of the creative destruction process, “the element of personal intuition and force would be less essential than it was: it could be expected to yield its place to the teamwork of specialists; in other words, improvement could be expected to become more and more automatic” (Schumpeter 1989 [1947], 229). The routinization of the creative destruction process with the development of the big corporation means the dismissal of the heroic individuals, the entrepreneurs, from the system, which in fact needs them for its dynamism: “Thus, economic progress tends to become depersonalized and automatized. Bureau and committee work tends to replace individual action” (Schumpeter 1989 [1943], 133). Hence the imprisonment of the innovation process within an “iron cage” in the form of bureaucratization is the basic source of failure of capitalism; and in the end, “the bourgeois fortress ... becomes politically defenseless” (Schumpeter 1976 [1943], 143).

To sum up, therefore, both the Classical-Marxian and Austrian approaches see coordination problem in a dynamic setting and they consider the role of competition and accumulation both as equilibrating and disequilibrating processes. Their recognition of both “centrifugal” and “centripetal” forces created by competition (Ertürk 1994, 373-74), that is, those forces that would lead to both equilibrium and instability at the same same time, requires an understanding of capitalist accumulation process as a “hitchbound” one. However, it is Schumpeter who is aware of the implications of this process that eventually leads to recurrent instabilities and inefficiencies which undermines the system. Therefore, that competition is able produce a “spontaneous order,” which will be the most efficient order compared to its rivals, is hard to sustain should be taken as a legacy of Schumpeter, more than Marx himself. It is of course another question whether such an order is capable of sustaining human freedom as well, a question to which we now return.

4. The Individual in the Market System: “Legitimation Crisis”

That the market system is also capable of protecting individual freedom is another frequently heard claim. However, on closer inspection, it can be seen that even if the system creates the precondition of human freedom, it also poses threats for this freedom to be achieved. In other words, within the market system there emerges a legitimation crisis (Taylor 1985, 248-288), emanating from the very structure of the system. While the market society places a great emphasis on the modern “identity” who praises individual “efficacy” and the idea of equality, the individual finds herself as becoming more and more powerless, and as not being equal to others within the market sphere, thus creating problems for the market society to “legitimize itself” because the society cannot fulfill the very ideals it promises to achieve. The basic reason for this is that the market system forces human beings to act like functional units in a process of “rationalization towards the irrational” (Löwith 1960, 48), that is towards more routinization, alienation, fetishism.⁶ In short, individuals are imprisoned within an “iron cage” created by the market system, a process which is emphasized mostly by Weber, Marx and, above all, Polanyi.

From a social theoretical point of view, development of the market system requires a social transformation, or a shift from “community” to “society,” or to put it in a terminology of Ferdinand Tönnies (1988), from *Gemeinschaft* to *Gesellschaft*. In *Gesellschaft*, or the market society proper (Tönnies 1988, 234), the “rational,” self-interested individual, who is nothing but an atom in the society and for whom other individuals appear as particular means emerges for the first time in history. A person in *Gemeinschaft* on the other hand, belongs to a whole that makes her life meaningful; such a community is characterized by the sense of security, solidarity, the subordination of economic to human needs, the directness and concreteness of human relations (Fromm 1941, 40-41). But though the individual is not alone and isolated, this community is also characterized by the lack of individual freedom. Therefore, despite its destructive effects upon the social connectedness in a *Gemeinschaft*-like society (hence a great deal of social control over the individual), market society also creates the preconditions of “free” human beings, who enjoys a great deal of privacy in their lives by emancipating from the “gold-fish bowl of traditional society” (Taylor 1985, 255). In a traditional society, the individual identity is a misnomer; the individual herself should be defined in relation to a “cosmic” or a “meaningful order” in which everything has a place in the grand scheme of the totality of being, as guided by a *logos* (Taylor 1975, 6; 1985, 256). This *cosmos*, in the sense of a hierarchical order of things, is also echoed within the social realm in the form of *Gemeinschaft*. An individual too has a necessary place in a larger order of the community; on her own, outside this order, she becomes “only a shadow, an empty husk” (Taylor 1985, 258).

However, with the transition to modern, i.e., capitalist society, individual emancipates herself from the straightjacket of this cosmic order and becomes a free being who is responsible for her own actions and who sees herself in the same footage with other

6 For the importance of alienation and fetishism in Marx’s labor theory of value, see Özel (2008).

individuals within the society, irrespective of the traditional stratification system. She sees herself both as equal with other people, and as having the power to transform the world. Yet, at the same time, the development of industry, another hallmark of capitalist society, with the increasing social character of production requiring both cooperation and exchange, makes individual realize her dependence on other people. This “discovery of society,” somewhat paradoxically, is an important ingredient of the “market society,” which is a complex one that has to live side by side with the productive machinery. In fact, it is actually the existence of an ever-growing productive machinery that makes us feel more and more powerful. Nevertheless, such a society, characterized by a complex division of labor and an extended bureaucratic network both in the economic and the political realms, also make individual feel more and more powerless through “its paralyzing division of labor, standardization of life, supremacy of mechanism over organism, and organization over spontaneity” (Polanyi 1947, 109). Therefore, regarding the fate of the individual, we have two tendencies that work against each other in a market society: while emancipation from the ties that bind individual makes her more and more independent, self-reliant and critical, increasing alienation makes him more isolated, alone and afraid (Fromm 1941, 104). In other words, while the possibilities of realizing and developing the potentialities of the individual seem to increase in a market society, market system also destroys the very sociality of the human beings by depriving them of the direct, personal relationships with other individuals, and their social relations are mediated by exchange or money, which reduces them into abstract, functional units. In other words, with the market system, the reality of society is both recognized for the first time, and denied because of the perverse existence of human beings who are forced to behave as *homo oeconomicus* within the market sphere, whereas they affirm their sociality only in the political sphere. This distinction between the “civil society” and the “political society” is indeed the manifestation of the fact that the economic and the political spheres have been separated and the individual has been reduced to an “isolated monad who is withdrawn into himself” (Marx 1975, 229): the individual is only acknowledged in the form of the “egotistic” individual, whereas in the political sphere she is just treated as an abstract “citizen” (Marx 1975, 220). This dual character of human beings is only another way of stating the breakdown of human beings into distinct entities and the development of a “one-sided” individual, to an extent that the totality of the “self” will be lost. Although the notion of the “self,” as the “self-defining subject” as opposed to the one who should be defined in relation to the “community,” is a product of modern times, the reduction of the individual to *homo oeconomicus* means even the annihilation of the self. According to Eric Fromm, for example, “the ‘self’ in the interest of which modern man acts is the social self, a self which is essentially constituted by the role the individual is supposed to play and which in reality is merely the subjective guise for the objective social function of man in society” (1941, 116-17). However, this is the manifestation of a contradiction: “While modern man seems to be characterized by utmost assertion of the self, actually his self has been weakened and reduced to a segment of the total self—intellect and willpower—to the exclusion of all other parts of the total personality” (Fromm 1941, 117). In other words, here we have a gap between our sense

of “efficacy” and the feeling of powerlessness, for we are now reduced to a “cog” in this runaway machine, the market.

Since in the modern society we praise equality, and trust our own transformative power, or “efficacy”, we see the nature and also other individuals around us “as potentially raw material for our purposes” (Taylor 1985, 266). Such an instrumental attitude towards both nature and towards other individuals is a hallmark of the market society. However, as we are drawn into exchange relations more and more, we also give way our own individuality and efficacy to the machine through an alienation process in the sense that commodities themselves become “fetishized”, endowed with the properties of the life to which they are supposed to serve (Marx 1976, 165).

Therefore, regarding the fate of the individual, we have two tendencies that work against each other in a market society: increasing freedom and the loss of it at the same time. As Weber thinks, while rationalization process is “a precondition for the optimal possible social action which is oriented to ultimate ideal values and thus as well for maximum individual self realization” (Mommsen 1989, 133), it also poses a threat for human creative action. In other words, while the possibilities of realizing and developing the potentialities of the individual seem to increase in a market society, market system also destroys the very sociality of the human beings by depriving them of the direct, personal relationships with other individuals, and their social relations are mediated by exchange or money, which reduces them into abstract, functional units.

As Polanyi argues, the establishment of the market system through creating fictitious commodities, would eventually lead to the destruction of the social fabric, for it made the entire human existence subordinate to the demands of the market system. Yet, the real danger that the creation of commodity fictions poses for the society lies in disrupting individuals’ lives, if not in the “annihilation” of the society. With the creation of these fictions individuals are to be separated both from their own activity, for their labor power becomes a commodity, and from their natural surrounding, for nature (land) becomes a commodity. Therefore, the “totality” of the life itself has been broken down into specific compartments, such as economic, political, religious, etc., and only the “economic” motives, the fear of hunger and hope of gain, are allowed to govern individuals’ lives.

The most immediate effect of the commodification of labor is the dissolution of the society into the “atoms,” each of which only behaves in accordance with the motive of profit and the fear of starvation irrespective of the other members of the society. This, as a result of the freedom of contract principle, would in practice mean that the noncontractual organization of kinship, neighborhood, profession, and creed, the traits that characterize the early, nonmarket societies, “were to be liquidated since they claimed the allegiance of the individual and thus restrained his freedom” (Polanyi 1944, 163). On the other hand, regarding the other fictitious commodity, land, it should be emphasized that this process of disintegration of the society is also a process of separation of human life activity from the natural setting within which it takes place, for it is reduced to a commodity. For Polanyi, “an individualized treatment of the land” (Polanyi 1944, 179), another requirement in the

institutionalization of the market system, basically meant the separation of human life from its natural surrounding, a fact includes even the physical separation of the “habitat” of human beings (Polanyi 1947, 97). In short, these two steps, commodification of labor and land, together characterizes a “dehumanization” process; under capitalism, human beings are forced to live through a “perverse” life within which they are deprived of the very qualities that make them human beings. The institutional structure of the market economy forces human beings to live through a separate, fragmented life.

Since such an institutionalization destroys the old institutions and the bonds of society so as to make the threat of hunger an individual phenomena forcing human beings to sell their labor power in the market, the creation of the commodity fictions amounts to the atomization of the individual: individual, through her being reduced to the “bearer” of labor power, becomes just a “cog,” or a functional unit whose only function is to reproduce market-type, exchange relations. In other words, human beings are “socialized” within the system by adapting themselves to the requirements of the system (Thomasberger 2001), thereby becoming useful units that function to reproduce the market relations. In this system, the real relations between human beings are hidden behind the exchange process. This “reification,” which is also reinforced by the mechanization and “rationalization” of production process reducing individuals into mere “appendages” of machines, even increasingly dominates their consciousness (Lukács 1971, 93). The result of this process is the emergence of the “reified mind,” which sees commodity form and its “laws” as natural and eternal. (Lukács 1971, 98); that is, the abstraction of the “rational economic man,” *Homo oeconomicus*, becomes a reality; individual transforms into a functioning component of a system, and therefore as such must be equipped with essential features indispensable for running the system. Here, it is essential to understand that it is the very reality of the market system that reduces man into an abstraction, for when individuals enter into the market sphere, they become transformed so as to behave under the guidance of the optimization principle (Kosík 1976, 52). The immediate corollary of this is, of course, the “market mentality” with its postulate, the notion of economic “rationality”: Once a human being is reduced to an “individual in the market” (Polanyi 1977, 29), i.e., to *Homo Oeconomicus*, it was now easy to argue that “economic” action “was ‘natural’ to man and was, therefore, self-explanatory” (Polanyi 1977, 14). In short, the disembedded market economy makes the rule of the “changelessness of man as a social being” (Polanyi 1944, 46) obsolete for it inevitably leads to the dissolution of the society itself by forcing man to behave like a *homo oeconomicus*. This shows that the thesis that market society is capable of protecting individual freedom cannot be sustained, even if one is forced to acknowledge that the market system, historically speaking, created the preconditions of individual freedom. However, it is exactly this reason, the imprisonment within the “iron cage” of routinization, alienation and dehumanization, which forces for human beings to resist against the extension of the reach of the market, in order not to be annihilated. And this resistance imposes important contradictions and strains into the working of the market system.

As a conclusion, one can emphasize the strains put on the individual by the institutional structure of the market society that will eventually disrupt the whole institutional matrix of the market society (Taylor 1985, 1985, 274-278; Ertürk 1999). First of all, there is an ever-going tension between the the idea of equality and the actual inequalities and injustice created in the market sphere; second, there is a tension between the notions of freedom, personal autonomy and independence, and the feeling of “efficacy” to transform the world and the objective dependence to the productive machinery that reduces individuals to functional unit withing the “Iron Cage”. Last, but not the least is the tension between the idealization of personal development and self realization and the subsumption to the. alienation and fetishism processes that bring about personal powerlessness and isolation.

5. The Problem of Order and the “Double Movement”

Therefore, the market system, by breaking down the human “livelihood,” to be seen as a whole, into economic and political spheres, and thus treating human beings as mere atoms and confine them within the economic sphere, also disintegrates the social bond based upon the directness of relations between individuals and replaces it with another one, the bond of exchange, or of money, this “alienated capacity of mankind” (Marx 1975, 377). In this “mystical” world in which the individual is imprisoned within some “alien,” reified social relations, and loses the control over her own life, rather than realizing her essence. This occurs because her immediate environment and even herself is reduced to a bearer of commodities and to a “functional” unit, or to the “personification” of the reified social relations.

However, this process of fetishism, or “petrification” in Weberian terms, will also create a reaction on the part of the society against being imprisoned in an “iron cage”. This process is conceptualized best by Polanyi’s notion of “double movement,” which presents an important framework to understand the contradictory character of the capitalist society. In this regard, two aspect of this framework can be stressed: First of all, the capitalist society, characterized by the institutional separation between the economic and the political spheres, is unstable because the institutional strains inherent in the organization of the system are further aggravated by the tensions between social classes which arise out of these strains and which make it difficult to maintain the economic-political separation for these tensions are constantly carried back and forth between the two spheres. In this perspective, different agents, such as social classes and sections, interact or struggle with each other, which makes the whole process a dynamic one that need to have a definite end, such as collapse or inevitable revolution. In a sense, then, the double movement is a continuous struggle between the “economic” interests of one stratus of the society, embodied as the extension of the market, and the general interest of the society as a whole, embodied as the protective countermovement. More accurately, the double movement, seen from a “societal” perspective, refers to the struggle between those forces that represent the “disembedded” economy and those that represent the attempt to “reembed” it into the society. That is to say, the protective countermovement refers to a social, or institutional, tendency to resist to, or to rebel against, the inhumane, reified conditions of the market system.

With the establishment of the fictitious commodities, an individual is forced to live through a double life. She must behave as a “*homo oeconomicus*” within the market while s/he must act as a “*homo reciprocans*” (Gintis (2000, ch. 11) and affirm her sociality in the political sphere. However, this institutional structure is untenable because a human beings is not just an individual who act on the “motive of gain and fear of hunger;” (Polanyi *et al.* 1957, 68) but she is also a social being, who even develop her identity through a dialogue with other members of the society. Yet, the liberal vision requires human beings to exist and act just for the sake of the functioning of the market, a fact that shows that individuals’ own power to make a difference in the world, or the “agency” power is violated. This, however, leads them to assert their own sociality, or solidarity with other people, so as to affirm their own “connectedness”, which in turn create institutional strains in the reproduction of the system, for it takes the form of interventions into the functioning of the market. And this contradiction between two important human traits, namely between individuality and sociality, eventually will create tensions, strains and even disruptions in the functioning of the system. That is to say, even if the market society represents a social design that corresponds to the “discovery” of both individuality and the sociality of human beings, for the first time in human history, simultaneous emphases of these traits make the functioning and the reproduction of the market society a contradictory process. Such an argument reveals the utopian elements of the market system as envisaged by the liberal system of thought. The liberal’s reliance on the “invisible hand” simply assumes away these contradictions without giving any satisfactory answer to the question “why should unintended consequences always result in a desirable social order?” In this respect, current economic thinking falls even behind the position of Hobbes.

According to Polanyi, a “double movement” characterized the history of the market system: “the extension of the market organization in respect to genuine commodities was accompanied by its restriction in respect to fictitious ones” (Polanyi 1944, 76). Therefore, two simultaneous tendencies that exist in the capitalist society constitute this double movement: the process of commodification, i.e., extension of exchange relations to the fictitious commodities, on the one hand, and society’s “response,” i.e., the resistance carried out by different classes and organizations within the society to the extension of the market on the other. In fact, these two contradictory movements give the capitalist society an unstable character: the protective countermovement as an attempt at restricting or at least slowing down the extension of the market will eventually impairs the working of the self-regulating market. Since the system is organized on the basis of these commodity fictions, any intervention from the part of the social classes or state, or both, into the markets, for these fictitious commodities create impairments in these three markets. These impairments will in turn intensify the tensions already inherent in the society which will obstruct the working of the market as a whole. Therefore, the double movement actually signifies a circular process. Since the social classes themselves and their conflicts emanate from the economic sphere in a capitalist society and since this society is subordinate to the market, conflicts among these classes will necessarily have social dimensions even when they are

purely economic in character, and this in turn will cause further disruptive effects on the economic sphere whose impairment will intensify the tensions existing in the society (Polanyi 1944, 201). In other words, since the protectionist countermovement is a direct intervention to the working of the self-regulating market, which inevitably has political consequences, it will tend to break the institutional separation of the economic and the political upon which the market system is built. The result of such a process would be the disintegration of the society, for the attempt to reestablish this institutional separation requires eradication of every form of social opposition against the market by any means, including the use of overt force as the fascist period has shown: “Fascism, like socialism, was rooted in a market society that refused to function” (Polanyi 1944, 239).

In other words, Polanyi’s critique is directed to the invisible hand paradigm of the social order: market society is inherently unstable because of the antagonistic elements in the organization of the market system, which manifest themselves as the conflicts between social classes or groups. Here, first, the causal “agents” in the double movement are classes, and second, as an implication, state appears as a platform or an “arena” of the class struggle, a concept with the help of which capitalist society can be analyzed. Nevertheless, the double movement should not be reduced to a simple clash between the classes in the society, even though both of these movements were conducted mainly by classes and the principles they represent, even when these principles are not compatible, from time to time, with their immediate “interests.” And it is the existence of this struggle between the classes and its effect on the economic sphere, the market, which makes capitalist society inherently unstable.

Therefore, from a social-theoretical point of view, Polanyi’s overall account of the market system provides us with three important points. First, Polanyi’s argument is that market society is inherently unstable; in other words, his critique is directed to the invisible hand paradigm of the social order. What makes market society unstable is the antagonistic elements and conflicts between social classes or groups, and since the market operates on the basis of the principle of self-interest, not on solidarity, social disintegration is inevitable (Hechter 1981, 411).⁷ However, as the second point to be stressed, the double movement should be taken to mean a clash between the two institutional spheres, as the embodiment of the two opposing principles characterizing the human condition. While the “fear of hunger and hope of gain” underlies the extension of the market, the countermovement is induced by the fact that human beings are basically “political animals.” In other words, the protective countermovement against the extension of the market sphere represents a moral resistance against ‘dehumanization’ created by the commodity fictions, rather than

7 According to Michael Hechter, Polanyi’s thesis is that since the market operates on the basis of the principle of self-interest, not on solidarity, “the group cannot long survive intact” (1981, 411). However, Hechter does not consider this a critique of utilitarianism because he argues that invisible hand argument is not consistent with utilitarianism; according to him, utilitarianism based on the idea of self-interest, necessarily leads to conflict between individuals in the society and to the intervention of state as “the only institution capable of preventing social unrest by intervening in the market place” (Hechter 1981, 414). In short, he reverts back to a Hobbesian position, which is supposedly transcended by contemporary liberalism.

representing a class struggle driven by ‘economic’ interests. Last, but not least, even if this protective countermovement can be seen as a form of ‘reclaiming humanity,’ it may not always create desirable outcome for the humanity. The paradigmatic example for this, is of course, the rise of fascism. The morale that can be inferred from this fact is that the protective countermovement can also have disastrous consequences, if we do not consider the ethical importance of it for the whole humanity. For the basic problem of the market economy is not just economic, but it is basically social and moral. Market economy was doomed to failure because “its purpose was to create profits and welfare, not peace and freedom” (Polanyi 1944, 255). Therefore, the market economy was from the very beginning, a “stark utopia” (Polanyi 1944, 3), because

liberal economy gave a false direction to our ideals... It was an illusion to assume a society shaped by man’s will and wish alone. Yet this was the result of a market-view of society which equated economics with contractual relationships, and contractual relations with freedom. The radical illusion was fostered that there is nothing in human society that is not derived from the volition of individuals and that could not, therefore, be removed again by their volition. (Polanyi 1944, 257-58)

6. Conclusion

The institutional structure of the market system can be characterized by three important strains, or ‘fault lines’ that give rise to the unstable character of the market society. First strain is the separation of the market sphere from the “rest” of the society. Even if such a separation is necessary for the market system to function, it will sooner or later become blurred because of continuous social and political interventions into the working of the market, which will prompt further interventions, unless they are prevented through some means, such as the liberal ideology or even sheer force. The second fault line that manifests itself essentially on an ethical plane is the contradiction between an individualist, self-interested behavior pattern that is necessary for the market to function, and a communal behavior pattern arising from the fact that a human being is also a social being whose basic aim is not maximize her gain, but to reach a “good life” through realization of human potentialities. Since the system is based entirely on the principle of self-interest, the individual is forced to become an isolated “atom.” That is to say, the individual is forced to live through a double life. As a ‘Dr. Jekyll,’ who is a social being, and as a ‘Mr. Hyde,’ who is an atom. This contradiction between the two important human traits imposes a contradiction also in the institutional structure of the society. The third fault line, which results from the first and the second ones, is the “double movement” that is formed by two contradictory tendencies in the market society: the extension of the market into the “rest” of the society, and a protective countermovement that tries to check this extension. The clash between these two contradictory movements tends to disrupt the functioning of the market. It is important to understand that these three fault lines are dependent to each other and they reinforce each other’s effects. The separation between the economic and the political spheres, imposing a double life for the individuals will eventually force

them to resist the market in the form of (mostly political) interventions. And this makes the reproduction of the market society an unstable process to the extent that it becomes a “stark utopia.”

References

- Araz-Takay, B. and H. Özel 2008, “Schumpeter and the Evolutionary Economics: Three Conceptual Issues,” Paper presented to the 12th Annual Conference of the European Society for the History of Economic Thought: “Development and Transition in the History of Economic Thought,” Prague, 15th – 17th May.
- Baum, G. 1996, *Karl Polanyi on Ethics and Economics*, Montreal: McGill-Queen’s University Press.
- Bottomore, T. 1985, *Theories of Modern Capitalism*, London: Unwin Hyman.
- Chaloupek, G. 1995, “Long-term Economic Perspectives Compared: Joseph Schumpeter and Werner Sombart,” *The European Journal of the History of Economic Thought*, 2(1): 127-49.
- Dugger, W. 2005, “Duggers’s Theorem: The Free Market is Impossible; Remarks upon receiving Veblen-Commons Award”, *Journal of Economic Issues*, 39(2), June, 309-24.
- Ebner, A. 2006, “Schumpeterian Entrepreneurship Revisited: Historical Specificity and the Phases of Capitalist Development,” *Journal of the History of Economic Thought*, 28(3): 315-32.
- Ertürk, K. 1996, “On the Keynesian Notion of Equilibrium and Dynamics,” *Cambridge Journal of Economics*, 20, 371-386.
- Foster, J. 2000, “Competitive Selection, Self-organization, and Joseph A. Schumpeter,” *Journal of Evolutionary Economics*, 10, 311-328.
- Fromm, E. 1941, *Escape from Freedom*, New York: Owl Books.
- Gintis, H. 2000, *Game Theory Evolving*, Princeton University Press: Princeton NJ.
- Goldstein, J. P. 1999, “The Simple Analytics and Empirics of the Cyclical Profit Squeeze and Cyclical Underconsumption Theories: Clearing the Air”, *Review of Radical Political Economics*, 31(2), 74-88.
- Hayek, F.A. 1948 [1937], Economics and Knowledge,” *Economica*, 4; reprinted in *Individualism and Economic Order*, Chicago: The University of Chicago Press, 1948, 33- 56.
- Hayek, F. A. 1948, *Individualism and Economic Order*, Chicago: The University of Chicago Press.
- Hayek, F. A. 1984, “Competition as a Discovery Procedure,” in Nishiyama, C. And K. Leube, *The Essence of Hayek*, Stanford, California: Hoover Institution Press, 254-265.
- Hirschman, A.O. 1982, “Rival Interpretations of Market Society: Civilizing, Destructive, or Feeble?” *Journal of Economic Literature*, 20, 1463-84.

- Jacoby, R. 1975, "The Politics of Crisis Theory: Toward A Critique of Automatic Marxism II," *Telos*, 23, 3-52.
- Keklik, M. 2003, *Schumpeter, Innovation and Growth: Long-cycle Dynamics in the Post-WWII American Manufacturing*, Ashgate Publishing.
- Löwith, K. 1960, *Max Weber and Karl Marx*, London: George Allen & Unwin.
- Lukács, G. 1971, *History and Class Consciousness: Studies in Marxist Dialectics*, (translated by Rodney Livingstone), Cambridge (Mass.), The MIT Press.
- Marx, K. 1975, *Early Writings*, translated by R. Livingstone, Harmondsworth: Penguin.
- Marx, K. 1976, *Capital* (vol. I), translated by B. Fowkes, Harmondsworth: Penguin.
- Marx, K. 1981, *Capital (volume III)*, translated by D. Fernbach, Harmondsworth: Penguin.
- Mommsen, W. 1989, *The Political and Social Theory of Max Weber: Collected Essays*, Cambridge: Polity Press.
- Özel, H. 1997, "Reclaiming Humanity: The Social Theory of Karl Polanyi" Ph. D. dissertation, University of Utah.
- Özel, H. 2007, "The Clash of the Titans: Alternative Visions Underlying the *General Theory*," *Ekonomický časopis*, 55 (5), 459-475..
- Özel, H. 2008, "The Notion of Power and the 'Metaphysics' of Labor Values," *Review of Radical Political Economics*, 40(4), 445-61.
- Özel, H. 2013, *Piyasa Ütopyası*, 2. Baskı, Ankara: BilgeSu Yayınları.
- Özel, H. 2018, "Four Horsemen of the Apocalypse: Marx, Weber, Schumpeter, and Polanyi," *Yıldız Social Science Review*, vol. 4 no. 2, 117-124
- Polanyi, K. 1944, *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time*, New York: Rinehart & Co.
- Polanyi, K. 1947, "Our Obsolete Market Mentality: Civilization Must Find a New Thought Pattern" *Commentary*, vol. III, January-June, 109-117.
- Polanyi, K. 1977, *The Livelihood of Man*, ed. by Harry W. Pearson, New York; Academic Press.
- Prendergast, R. 2006, "Schumpeter, Hegel and the Vision of Development," *Cambridge Journal of Economics*, 30, 253-75.
- Reinert, H. and E. S. Reinert 2006, "Creative Destruction in Economics: Nietzsche, Sombart, Schumpeter," in Backhaus, J. and W. Drechsler (eds.), *Friedrich Nietzsche 1844-2000: Economy and Society*, Series The European Heritage in Economics and the Social Sciences, Springer, 55-86.
- Rosenberg, A. 1992, *Economics: Mathematical Politics or Science of Diminishing Returns?*, Chicago: The University of Chicago Press.
- Schumpeter, J. A. 1934 [1911], *The Theory of Economic Development*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

- Schumpeter, J.A. 1989 [1928], “The Instability of Capitalism”, *Economic Journal*, September, 361-386, reprinted in Schumpeter, *Essays on Entrepreneurs, Innovations, Business Cycles, and the Evolution of Capitalism*, Richard Clemence (ed.), New Brunswick: Transaction Publishers, 47-72.
- Schumpeter, J. 1976 [1943], *Capitalism, Socialism and Democracy*, 5th ed., London: George Allen and Unwin.
- Schumpeter, J. 1989, [1946], “Capitalism”, *Encyclopaedia Britannica*, vol. IV, 801-807, reprinted in Schumpeter, *Essays on Entrepreneurs, Innovations, Business Cycles, and the Evolution of Capitalism*, Richard Clemence (ed.), New Brunswick: Transaction Publishers, 189-210.
- Schumpeter, J. 1989 [1947], “The Creative Response in Economic History”, *Journal of Economic History*, Nov., p. 149-159, reprinted in Schumpeter, *Essays on Entrepreneurs, Innovations, Business Cycles, and the Evolution of Capitalism*, Richard Clemence (ed.), New Brunswick: Transaction Publishers, 1989, 221-231.
- Schumpeter, J. A. 1954, *History of Economic Analysis*, ed. by E. B. Schumpeter, New York: Oxford University Press.
- Schumpeter, J. A. 2005, “Development,” *Journal of Economic Literature*, 4,: 108-120.
- Shaikh, A. 1978, “An Introduction to the History of Crisis Theories,” *U.S. Capitalism in Crisis*, New York: Union of Radical Political Economists.
- Smith, A. 1976 [1776], *An Inquiry into the Nature and Causes of The Wealth of Nations*, Edwin Cannan (ed.), The University of Chicago Press.
- Sweezy, P. 1942, *The Theory of Capitalist Development*, New York: Monthly Review Press,
- Taylor, C. 1975, *Hegel*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Taylor, C. 1985, *Philosophy and the Human Sciences*, (vol. 2 of) *Philosophical Papers*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Tönnies, F. 1988, *Community and Society* (Gemeinschaft und Gesellschaft), translated by Charles Loomis, New Brunswick: Transaction Publishers.
- Weber, M. 1930, *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, translated by T. Parsons, London: Harper Collins.
- Weber, M. 1947, *The Theory of Social and Economic Organization*, ed. by T. Parsons, New York: The Free Press.
- Ylikoski, P. 1995, “The Invisible Hand and Science”, *Science Studies*, 8, 32-43.

Sabri Ülgener ve İktisat Sosyolojisi: İktisat Ahlakı ve Zihniyeti Perspektifinden Bir Değerlendirme

İsmail Kitapçı*

Özet

İktisat sosyolojisi iktisadi olayları sosyolojik bir perspektiften değerlendirmektedir. Aynı zamanda Neo-Klasik iktisadın insanı soyutlayan yaklaşımlarının aksine iktisadi analize insansız değil, insandan başlamak gerektiğini ifade etmektedir. Türkiye'deki iktisat sosyolojisinin öncü isimlerinden Sabri Ülgener de insan-madde ilişkisine sıkışan iktisat teorisine çok disiplinli bir anlayış getirerek iktisat, din ve zihniyet arasındaki ilişkileri sorgulamaktadır. Bu kapsamda Ülgener maddi dünya ile manevi dünya, rasyonellik ile irrasyonellik ve para hırsı ile güzel ahlak arasındaki farklılıkları bir uyuma dönüştürme çabasıdadır. Bu çalışmada Osmanlı'dan Türkiye Cumhuriyeti'ne gelen süreçte Ülgener'in Türk insanının iktisadi davranışlarına ilişkin değerlendirmeleri iktisat ahlakı ve iktisat zihniyeti kavramlarıyla açıklanmaktadır. Aynı zamanda kapitalizmin neden Türk toplumunda ve diğer Müslüman doğu toplumlarında gelişmediği sorusuna Ülgener'in verdiği cevaplar değerlendirilmekte ve Ülgener'in Türkiye'deki iktisadi sorunların toplumsal kodlarına ilişkin çok disiplinli bakış açısı açıklanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *İktisat, Toplum, Ahlak, Zihniyet, Rasyonelleşme, Tasavvuf*

JEL Kodları: *A14, B10, B50*

Sabri Ülgener and Economic Sociology: An Evaluation from the Perspective of Economic Ethics and Mentality

Abstract

The economic sociology evaluates economic events from a sociological perspective. At the same time, contrary to abstractionist approaches of Neo-Classical economics, it states that economic analysis should start from human beings rather than unmanned. Ülgener, one of the pioneers of economic sociology in Turkey, questions the relations between economics, religion and mentality by bringing a multidisciplinary understanding to the economic theory trapped in the human-matter relationship. In this context, Ülgener strives to transform into a harmony the differences between the material world and the spiritual world, rationality and irrationality and the ambition of money and good morality.

In this study Ülgener's evaluations on the economic behaviors are explained with the concepts of economic morality and economic mentality at the the process Ottomans to the Republic of Turkey. At the same Ülgener's answers of the question why capitalism did not develop in Turkish society and other Muslim eastern societies is evaluated and social codes of economic problems in Turkey of Ülgener's multi-disciplinary perspective is expressed.

Key Words: *Economics, Society, Ethics, Mentality, Rationalization, Sufism*

JELCodes: *A14, B10, B50*

* Dr. Öğr. Üyesi, Pamukkale Üniversitesi, i.kitapci@yahoo.com.tr

1. Giriş

Sabri Ülgener tarih, sosyoloji, iktisat, etik, tasavvuf ve zihniyet üzerine felsefi denilebilecek bir düzeyde düşünce üretmiş olan *‘Türkiye’nin Max Weber’i* olarak adlandırılan iktisat sosyologlarından biridir. İktisadi olayları çok disiplinli bir yaklaşımla inceleyen Ülgener, feodalizmden kapitalizme geçiş sürecinde sadece iktisadi olguları ve faaliyetleri değil bu değişimin zihinsel ve dinsel kodlarını da aramaya çalışmıştır. Çalışmalarında Max Weber ve Werner Sombart’ın etkileri görülmektedir.

İktisat sosyolojisi açısından bakıldığında ise Ülgener insan-madde ilişkisine sıkışan iktisat teorisine çok disiplinli bir anlayış getirerek iktisat, din ve zihniyet arasındaki ilişkileri sorgulamıştır. İktisat ahlakı ile iktisat zihniyetini esas çerçeve olarak belirleyen Ülgener eserlerinde insan-madde ilişkisini tek taraflı madde ya da tek taraflı insan lehine incelemek yerine her iki yol arasındaki mevcut metodolojik farklılığı bir uyuma dönüştürme çabası ile hareket etmiştir. İktisat ve kültürün aynı zeminde yürümesi gerektiğine işaret eden Ülgener maddi dünya ile manevi dünya, rasyonellik ile irrasyonellik ve para ile güzel ahlak arasındaki dengenin sağlanması durumunda iktisat ve toplum arasındaki mesafelerin de azalacağını ifade etmiştir.

Ülgener’in iktisat sosyolojisine önemli katkılarında biri de kapitalizmin neden Türk toplumunda ve diğer Müslüman doğu toplumlarında gelişmediğine ilişkin değerlendirmeleridir. Aynı zamanda Ülgener, Batını tasavvuf anlayışı ile aşırı uç dini algılamaların iktisadi çözülmenin temel faktörlerinden biri olduğunu belirtmektedir. Bu noktada geleneksel yapıların değişime karşı önemli bir direnç gösterdiğini ifade etmiştir. Bu çalışmada iktisat sosyolojisi kapsamında Ülgener’in sosyal ve iktisadi konulara bakış açısı, Osmanlı’nın rasyonelleşememesinin nedenleri, kapitalizmin neden Osmanlı’da ortaya çıkmadığı, Ortaçağ toplumunun yapısı, iktisat ahlakı ve zihniyeti, farklı tasavvuf anlayışlarının sosyal ve iktisadi hayata yansımaları anlatılacaktır.

2. Sabri Ülgener ve İktisat Sosyolojisi: İktisat Ahlakı ve Zihniyeti Eksenli Bir Bakış

'... İktisadi analizde zayıf bir tarafımız olmalı: İnsanı çoğunlukla devre dışı bırakarak olup bitene sadece mal ve para akımı gözü ile bakmayı alışkanlık haline getirmişiz. Dizi dizi rakamlar, formüller, göz doldurucu gösteri ve göstergeler! Hepsi iyi ve hiçbirine bir diyeceğimiz yok! Ancak bütün bu dizileri ve matematik bağlantıları temelde ruh ve mana tarafı ile doldurup canlandırarak unsuru-insanı-hiç yokmuş gibi düşününce işin rengi değişiyor. Ekonomik düzenin son kertede insan davranışımızla belirlenmiş olacağını kolaylıkla gözden geçiriyoruz. Aynı usuller, aynı teknoloji bir yerde istenileni verirken bir başka yerde tam aksi sonuçlara varıyorsa, farkın usul ve aletlerden çok onları kullananın vasıflarından gelmiş olabileceği bugün bile yeterince anlaşılmalıdır denemez. Sombart'ın 1920'lerde 'Modern Kapitalizm'i kaleme alırken en fazla yakındığı nokta da bu idi: Aradan canlıyı çıkararak ekonomiyi cansız madde yığınları olarak görmek!'

Sabri Ülgener, 'Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler'

İktisat sosyolojisi, iktisadi yaşamın daha geniş bir sosyal yapıya gömülü olduğunu savunarak iktisadi olgulara sosyolojik bir bakış açısı uygulayan bir bilim dalı olarak görülebilir (Smelser ve Swedberg, 2005: 3; Swedberg, 2006: 2). Aynı zamanda iktisat sosyolojisi, toplumsal açıdan iktisadi davranışları, süreçleri ve yapıları bağlamsallaştırmaya yönelik geniş tabanlı bir çaba olarak da düşünülebilir. İktisat sosyologları farklı teorileri ve metodolojileri kullanırken, iktisadi olguların onları şekillendiren sosyal mekanizmalarla ilgili olarak anlaşılması gerektiğini belirtirler. Bu uygulamalar, kültürü, kurumları, politik yapıları ve sosyal ağları kapsamaktadır (Talmud, 2013: 1).

İktisat sosyolojisi¹, iktisat biliminin sınırlarını genişleterek bireylerin, hane halklarının, kurumların, piyasaların davranışlarını anlama yeteneğine zenginlik katmıştır. Aynı zamanda kişilerarası ilişkilerin çeşitli iktisadi süreçleri yapılandırırken nasıl önemli bir rol oynadığını ortaya çıkarmaktadır (Fligstein ve Dioun, 2015: 71). Daha bütüncül bir açıdan bakıldığında iktisat sosyolojisi Neo-Klasik iktisadın rasyonaliteye dayalı, insanı ve toplumu dışlayan yaklaşımlarının aksine sosyal ve iktisadi unsurların iç içe olduğunu belirterek iktisat ve toplum arasındaki mesafelerin yakınlaştırılması gerektiğini belirtmektedir.

Sabri Fehmi Ülgener (1911-1983) tarih, sosyoloji, iktisat, etik, tasavvuf ve zihniyet üzerine felsefi denilebilecek bir düzeyde düşünce üretmiş olan '*Türkiye'nin Max Weber'i*' olarak adlandırılan bir bilim insanıdır. İktisadi olayları çok disiplinli bir yaklaşımla

1 İktisat sosyolojisi kavramı ilk defa İngiliz iktisatçı Jevons tarafından 1879 yılında kullanılmıştır. Kavram daha sonra 1890-1920 döneminde Durkheim ve Weber'in eserlerinde kullanılmıştır. Klasik iktisat sosyolojisi anlamında Durkheim'in '*Toplumsal İşbölümü*' (1893), Simmel'in '*Paranın Felsefesi*' (1900) ve Weber'in '*Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*' (1905) ve '*Ekonomi ve Toplum*' (1922) adlı eserleri örnek verilebilir. Aynı zamanda Karl Polanyi'nin ilk olarak 1944 yılında yayınlanan ünlü eseri '*Büyük Dönüşüm*' (Great Transformation) klasik iktisat sosyolojisinin başyapıtlarından birini oluşturmaktadır (Swedberg, 2003: 5, 6).

inceleyen Ülgener, feodalizmden kapitalizme geçiş sürecinde sadece iktisadi olguları ve faaliyetleri değil bu değişimin zihinsel ve dinsel kodlarını da aramaya çalışmıştır. Çalışmalarında Max Weber ve Werner Sombart gibi düşünürlerin olduğu Alman Tarihçi Okul'un etkileri yoğun bir şekilde görülmektedir.²

Ülgener Batı'da kapitalizm gelişirken, sosyal ve iktisadi refah artarken Türkiye'de kapitalizmin neden gelişemediği sorusuna cevap aramaya çalışmıştır. *Neden kapitalizm Osmanlı toplumunda veya Çin ve Hindistan gibi Müslüman coğrafyada ortaya çıkmamıştır?, Osmanlı'da eksik olan şey neydi? Hangi konularda yanlış yapıldı? Sosyal ve iktisadi açıdan gelişmemişliğin nedeni nedir? Neden Türk toplumunda rasyonel insan tipi ve girişimci burjuvazi ortaya çıkmamıştır? İktisadi olaylar neden dar bir perspektiften değerlendirilmiştir? Tasavvufun sosyal ve iktisadi hayat üzerindeki etkileri nelerdir?* şeklindeki sorulara cevaplar aramaya çalışmıştır. Aynı zamanda doğu toplumlarında mantıksal temellendirmenin zayıf kaldığından bahseden Ülgener dinin ve buna bağlı olarak tasavvuf anlayışının sosyal ve iktisadi etkilerinin ayrıntılı bir analizini yapmıştır. Ülgener'in iktisat sosyolojisine ilişkin en önemli eserleri arasında *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası* ile *Zihniyet ve Din: İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı* adlı eserler bulunmaktadır.

2.1. Sosyal ve İktisadi Konulara Bakış Açısı: Weber ve Sombart'ın Etkileri

Ülgener'in iktisat ve toplum ilişkilerindeki düşüncelerine bakıldığında Nazi Almanyası'ndan kaçarak İstanbul Üniversitesi'nde ders vermeye başlayan hocaların etkisinin oldukça fazla olduğu görülmektedir. Özellikle Kessler, Rüstow, Neumark gibi Alman bilim adamlarının Ülgener'in fikirlerinin şekillenmesinde önemli rol oynadığı görülebilir. Neumark'ın derslerinde tercümanlık yapan Ülgener kafasında yüzen bilgilerin sağlıklı bir norm içerisinde teorik bir çerçeveye kavuşmasında en esaslı temsil gücünü ise Max Weber'de bulmuştur. Sonuçta çağdaş Türk düşünce tarihinde Durkheim-Gökalp ve Le Play-Prens Sabahattin gibi en tanınmış ikililer arasında Weber-Ülgener ikilisi de yer almaktadır (Sayar, 2014: 274).

Ülgener'in sosyal ve iktisadi düşüncelerinin şekillenmesinde İstanbul Üniversitesi'ndeki Alman bilim adamlarının yanı sıra Werner Sombart ve Max Weber'in etkileri yoğun bir şekilde hissedilmektedir. Bilindiği gibi idealizmin hakim bir düşünce akımı olması 19. yüzyıl Almanyası'nda ahlaki bilimlerin canlanmasına neden olmuştur. Bu düşünce akımının başlattığı çalışmalarla *'homo-economicus'*un peşinde olduğu insan-madde arayışından vazgeçilmiştir. Özellikle zengin malzeme yığınınından hareket eden Alman

2 İktisat sosyolojisi, İngiliz ve Fransız pozitivistlerinin aşırı nesnelci ve teorik genelleme çabası nedeniyle farklılıklara önem vermeyen yaklaşımı ile Alman romantizminin aşırı öznelci ve kültürel farklılıkları herhangi bir teorik genelleme yapmaya izin vermeyecek ölçüde öne çıkartan tarihselci yaklaşımı dışında bir *'üçüncü yol'* olarak ortaya çıkmıştır. Bu nedenle, iktisat sosyolojisi alanında, kavramsal ve ampirik öncü çalışmaları yapmış olan Max Weber, Werner Sombart ve Georg Simmel'in eserlerinde hem Alman tarihselciliğinin etkileri hem de Alman tarihselciliğinde rastlanmayan bir teorik genelleme çabası söz konusudur (Özatalay, 2014: 32; Trigilia, 2002, 39-40).

Tarihçi Okulu'nun ikinci kuşak sosyal bilimcilerinin çalışmalarında farklı ülkeler ve devirler için değişik davranışsal kalıpların sorgulanmasına başlanmıştır. Bu çizgide Weber çalışmalarıyla iktisadi hayatı kültür tarihi içinde işliyor ve İngiliz politik iktisadından koparıyordu. Böylelikle Alman İdealizmi ile pozitivizm arasındaki çatışma farklı kamplara çekilmiş oluyordu (Sayar, 2014: 303). Ülgener'in bu dönemdeki iktisadi fikirleri de dünyada hakim olan iktisat paradigması ekseninde şekillenmiştir.

Ülgener'e göre öncelikli olarak iktisat ilmi içtimai (sosyal) ilimler zümresi içindedir. Bu noktada '*sosyal ilimler insanın alalade müşahid vaziyetinde kalmayıp bizzat aktif rol oynadığı vakâ ve hadiselerin ilmidir*'. Ancak iktisat ilminin vakâ ve hadiselerin olası gelişmelerine (inkışaflarına) dair pek sağlıklı tahmin yürütemediğini belirten Ülgener bunu önceden hesaplanması mümkün olmayan sebeplerin etkisine bağlamaktadır. Dolayısıyla Ülgener eserlerinde insan-madde ilişkisini tek taraflı madde ya da tek taraflı insan lehine incelemekten kaçınmıştır. Bu noktada her iki yol arasındaki mevcut metodolojik farklılığı bir uyuma dönüştürme amacını taşımıştır (Sayar, 2014: 252, 253). Dolayısıyla Ülgener'in insandaki para hırsı ile güzel ahlakı uyumlulaştırmaya çalıştığı görülmektedir.

Ülgener insan-madde ilişkisini uyuma dönüştürme noktasında Sombart'ın fikirlerinden yararlanmıştı. Sombart'a göre kapitalizm yalnız bir kapital yığını veya sadece özel mülkiyetin, serbest rekabetin geçerli olduğu bir hukuk düzeni anlamına gelmemektedir. Bunlar da tarihin ihmal edilmemesi gereken unsurları olmakla beraber kapitalizm için asıl önemli olan konu '*Marx'ın zannettiği gibi alalade bir kapital yığının her türlü şahsiyetten tecrit edilmiş olan harici-maddi zaruretleri değil bilakis düşünen ve irade sahibi olan insanın zihniyetidir. Kapitalizm olsun ondan evvelki diğer iktisat sistemleri olsun bunlar haricen elle tutulabilen madde yığınları olmaktan ziyade en derin noktalarına kulak vererek duyulacak, birlikte yaşanacak manevi fikri bütünlerdir. Dolayısıyla iktisat ve kültür aynı zeminde yürümelidir*' (Ülgener, 2016: 23, 24).

Sombart iktisatla kültürün aynı zeminde yürümesini iktisadi sistemin tarihi bir realitesi olarak görürken aynı zamanda iktisadi sistem içerisinde her olayın gerçek şeklini ancak kendi üzerinde geniş bir manevi gerçekliğe bağlı bulunmak suretiyle kazanmış olabileceğini belirtmiştir. '*Bütünün manası ayrı ayrı her tezahürün manasını tayin eder*'. Dolayısıyla Sombart'a göre iktisadi sistem ve kapitalizm içerisinde bütün olayların daha yüksek bir gaye ve manaya göre kaynaşmış ve birleşmiş buldukları manevi bir gerçeklikten başka bir şey olmazdı. Tarihi olayların gerçeklik vasfı ayrı ayrı her birinin mahiyetinden değil aksine hepsinin yüksek manevi bir birliğe (vahdete) müştereken bağlı bulunmalarından ortaya çıkmaktadır (Ülgener, 2016: 63). Sombart'a göre tarihi ve dolayısıyla kültürü '*insansız yazmak*' çabası sathilikten öteye geçmeyen kuru bir çalışma olarak kalacaktır. Ülgener'in ifadesiyle '*iktisat tarihi tetkiklerinde yeni bir çığır*' açacak kadar önemli bir konu olarak görülmüştür. Dolayısıyla Ülgener insan-madde ilişkisine sıkışan iktisat teorisinin insanını onu kuşatan dar kalıpların dışına, komşu disiplinlere özellikle sosyoloji ve iktisat tarihine taşımak istemektedir (Sayar, 2014: 258, 259).

Ülgener 1982'de yayınlanan bir makalesinde insan-madde ile insan-insan ilişkilerinden hareketle insan-insan ilişki çerçevesinin son kertede belirleyiciliğini ifade etmiştir.

Sosyolojik görüşle iktisatçı görüşünü birleştiren ortak yanlar şu cümlelerinde ortaya çıkmaktadır. *‘İktisadi faaliyet bir vakitler sanıldığı gibi ihtiyaç tatmini yolunda insan ve madde ilişkisi demek değildir. Faaliyet bir noktada maddeye (tatmin araçlarına) yönelik görünse de esasında insan davranışı daha açık söyleyelim, insanla insan ilişkisinin kontrolü altındadır... İktisada ve iktisadi düşünceye, sözün kısası karşı taraf olarak cansız eşya yerine bizim gibi his ve ihtiras, heyecan sahibi varlıklar, kısaca başkaları gelir oturmuştur’* (Sayar, 2014: 259, 260).

Bu açıklamalarında da görüldüğü gibi Ülgener klasik iktisadın insanı soyutlayan yaklaşımlarının aksine iktisadi analize insansız değil, insandan başlamak gerektiğini şu ifadelerle belirtmiştir: *‘İktisadi yaşayış, nerede ve hangi zamanda olursa olsun, yalnız mal ve eşya yığınlarının bir araya gelişinden ibaret bir madde dünyası değildir. Bütün o yığınların altında ve gerisinde kendine has tavır ve davranışları ile insan gerçeği yatar. Kapitalizmi, söz gelişi, kapitalizm yapan yalnız dış görünüşü ile para, sermaye akımı, yahut o akımların gövdeleştirdiği kuruluşlar değil, aynı zamanda ve belki daha önemli ölçüde çağın tipik insanının davranış biçimi, tercihleri ve bütün bunların toplam ifadesi olan yaşayış normlarıdır. Prekapitalist insan için de aynı şey söylenebilir. O da içinde yaşadığı dış kalıpların basit bir fonksiyonu olmaktan çok çevreye ve maddi eşyaya belli bir bakış açısı ile, kısaca, bütün bir iç dünyası ile karşımıza çıkar’* (Ülgener, 2008: 138).

2.2 Ülgener’in İktisat Ahlakı ve Zihniyeti: Neo-Klasik İktisadi Eleştirilerden Günümüzün Ahlak Tartışmalarına Uzanan Süreç

Ülgener, Sombart ve Weber’den yararlanarak iktisat ahlakı ve iktisat zihniyeti kavramlarını geliştirmiştir. Sombart ve Weber’de bu iki kavram arasındaki fark belirsiz ve muğlak iken Ülgener onları özenle birbirinden ayrı olarak değerlendirmiştir. Bu açıdan bakıldığında iktisat ahlakı ve iktisat zihniyeti kavramları Ülgener’in zihniyet araştırmalarının öncelikli konusunu oluşturmaktadır (Ülgener, 2008: 141; Özkiraz, 2007: 38). Ülgener’e göre iktisat ahlakı uyulması istenen normların ve hareket kurallarının toplam ifadesidir. En kısa tanımıyla iktisat ahlakı *‘Dünyaya ve dünya ilişkilerine içten doğru bir tavır alış!’* tir. Diğer taraftan iktisat zihniyeti ise gerçek davranışında kişinin sürdürdüğü değer ve inançların toplamıdır. Burada gerçek davranışında sürdürdüğü ile anlatılmak istenen söz konusu değer ve inançların içe dönük bir ideal ve özleyiş tablosunda kalmayıp belli bir yaşama ve davranış biçimine dönüşmüş halde fiili ve somut bir gerçeklik kazanmış olmasıdır. Dolayısıyla içe gömülü hisler zihniyet oluşturmamakta bu hislerin dışarıya söylem ve eylem olarak taşınması gerekmektedir. Fakat böyle bir ayırım her zaman kesin ve net olmayabilir (Ülgener, 2006: 17; Ülgener, 2008: 141; Sayar, 2014: 284).

İktisat zihniyeti ile iktisat ahlakı arasında çok hassas bir çizginin olduğu söylenebilir. İktisat zihniyeti fiil ve hareketimizin iç ve öz malı olarak dokusu dışında değil, içindedir. Buna karşın iktisat ahlakı ise belli bir hareket kuralının takipçisi, yerine göre emredici faktörü olarak davranışımızın üstünde ve karşısında demektir (Ülgener, 2008: 143). Dolayısıyla iktisat zihniyetinin tanımının yapılması daha zordur. Çünkü iktisat zihniyeti hangi yönde ise o yolda benimsenmiş değer hükümlerinin haklılığına gerek kendini, gerek

başkalarını inandırmak ve o noktada ilgiyi sıcaklığında tutmak üzere çoğu zaman ezbere tekrarlanan kaide ve kuralların toplam ifadesidir. Hangi devrin ve çevrenin zihniyetini alırsak alalım, hepsinin bir sıra söz ve deyim halinde kendine çıkış noktası ve dışa açılma aracı bulduğunu görürüz. Biri, söz gelişi, 'Vakit nakittir!' derse, öbürü 'Acele işe şeytan karışır!' diyecektir. Biri 'Bakarsan bağ olur!' derken öbürü 'Sana ısmarladılar mı bu yalan dünyayı!' diye kestirip atacaktır (Ülgener, 2008: 142).

Görüldüğü gibi iktisat zihniyetinin oluşmasında ahlaki alışkanlıkların da çok önemli bir rolü bulunmaktadır. Dolayısıyla iktisat ahlaki ile zihniyetini birbirinden kesin çizgilerle ayırmak her zaman mümkün değildir. Fen bilimlerindeki gibi her ikisini birbirinden ayıran kesin bir çizgi söz konusu değildir. Bu noktada iktisat ahlaki olması gereken bir durumu ifade ederken iktisat zihniyeti olanı ifade eden bir kavram olsa da zihniyet ve ahlakın zaman zaman iç içe geçen kavramlar olduğu söylenebilir. Bazen de ikisi arasında uyumsuzluklar da ortaya çıkabilir.

Ülgener; sırf teknik ve hukuki açıya bağlı kalmanın 'nefes tıkayıcı' bir olay olduğunu bilincinden hareket ederek iktisat zihniyeti konusunda ciddi araştırmalar yapmıştır. Bu kapsamda Ülgener Ortodoks İktisat teorisinin amoral, asosyal, apolitik insanının karşısına insanın ete kemiğe bürünmesi ve ruhunu tekrar kazanması için yaşayan insanı koymuştur. Sonuçta 'gerçek ve dolu' olan bu insanı kuşatabilmek için canlı sanat ve kültür eserlerinden hatta sıradan bir halk türküsünden daha çok şey öğrenilebileceğine inanan bir bilim adamı olması onu iktisat zihniyetinin köklerini aramaya itmiştir (Sayar, 2014: 284). Bu noktada Ülgener iktisat ahlaki ile zihniyeti arasında önemli bir ilişki olduğunu ifade ederken Weber tarzı analizlerde bulunmuştur. Ülgener'e göre zihniyetin naif biçimi ve ana maddesi olan ahlak, sosyal şartların etkisiyle zihniyete dönüşmüştür. Bu açıdan bakıldığında toplumda önce normatif olan bir iktisat ahlaki bulunmaktadır. Zaman içerisinde toplumsal şartlarda olağan ya da olağan dışı etkenlerle bu ahlak zihniyete dönüşür. Bu dönüşümde o toplumun imkanları kadar imkansızlıkları da önemli rol oynar (Çağman, 2016a: 109).

Özellikle Osmanlı iktisat zihniyetinin ortaya çıkarılması Ülgener'in öncelikli çalışma konularından birisi olmuştur. Bu noktada Weber'in analizlerine benzer bazı tespitlerde bulunmuştur. Ülgener; önce üst tabakalarda görünüp oradan alt ve orta tabakalara sızan iktisat zihniyetinin en önemli, belki de başta gelen tezahürlerinden birini 'altın ve gümüş tutkusu' olarak nitelendirmiştir. Ülgener'e göre, Osmanlı iktisat zihniyetinde altın ve gümüş tutkusu normal iktisadi faaliyetlerin dışında ve ötesinde sosyal prestij için kullanılmaktadır. Bu nedenle altın ve gümüş iktisadi bir işlev gerçekleştirmekten ziyade siyasi işlevleriyle kullanılmıştır. Ülgener bu durumun en önemli sebebinin Ortaçağ müesseselerinin politik karakterinin o müesseselerin iktisadi yönünü ihmal etmesine bağlamaktadır. Dolayısıyla üst tabakada oluşan bazı fikir ve inançlar yani zihniyet aslı özelliğini kaybederek yanlış bir geleneğe dönüşmektedir. Bunların sonucunda bir halk inancı ortaya çıkmakta ve iktisat ve toplum arasındaki mesafeler daha çok artmaktadır (Ülgener 1983: 48; Özkiraz, 2007: 45, 56).

Özellikle Neo-Klasik iktisatçılar tarafından ihmal edilen iktisat, ahlak ve zihniyet ilişkilerinin Ülgener ile birlikte tekrar gündeme gelmesi iktisat ve toplum arasındaki mesafelerin yakınlaştırılması adına oldukça önemlidir. Ülgener Neo-Klasik iktisadin

insanı soyutlayan yaklaşımlarının aksine iktisadi analize insansız değil, insandan başlamak gerektiğini ifade etmektedir. ³ Çünkü insan motivasyonu karmaşıktır ve kişisel çıkardan daha fazlasını kapsamaktadır. İnsanın yalnızca kendi çıkarlarına yönelik davranışlarda bulunması nedeniyle uzun dönemde iktisadi hayatta farklı problemler ortaya çıkacaktır. Bu noktada ahlaki yargıların insan faaliyetindeki rolü nedeniyle, iktisat ‘ahlaki bir bilim’ olarak düşünülmeli ve çok disiplinli bir anlayış geliştirilmelidir. Özellikle iktisat biliminin Neo-Klasik iktisatçılar tarafından fiziğe benzer bir bilim olarak doğa bilimleri şeklinde tasarlanmaya çalışılması iktisadi sosyal ve kültürel hayattan koparmıştır (Hodgson, 2013: 4). Bu noktada Neo-Klasik iktisadın bu anlayışını eleştiren değer odaklı iktisat yaklaşımları postmodern bir dünyada iktisat ahlakı ve zihniyetinin daha iyi anlaşılabilmesi için yol gösterici olabilir.

Tablo 1: Neo-Klasik İktisat İle Değer Odaklı İktisat Arasındaki Farklılıklar

Neo-Klasik İktisat	Değer Odaklı İktisat
Esas problem: Kıt Kaynakların Tahsisi	Değerlerin Gerçekleştirilmesi
Piyasa Sistemi Odaklı Bakış	İnsani Değerler Odaklı Bakış Açısı
Soyut Modeller	Anlam Odaklılık
Analitik ve Politika Odaklı	Açıklayıcı, Öğretici, Tedavi Edici
Niceliksel	Niteliksel
Rasyonel Karar Vericiler	Yaşayarak ve Edim Yoluyla Öğrenme, Pratik Bilgelik (Phronesis)
İktisadi Hayat Sosyal ve Kültürel Hayattan Bağımsız Olması	İktisadi Hayatın Sosyal ve Kültürel Hayatın İçine Gömülü Olması (Embeddedness)

Kaynak: Clamer, 2017: 41'den yararlanılarak oluşturulmuştur.

Neo-Klasik iktisadın soyut ve matematiksel modellere dayalı yaklaşımlarından günümüzün değer odaklı iktisat anlayışına gelinen sürecin daha iyi anlaşılabilmesi ve geleceğe yeni ve farklı iktisadi fikirleri taşımak için geçmişteki iktisadi anlayışlardan da yararlanmak gerekir. Bu noktada sadece geçmişe ya da sadece geleceğe odaklanmak istenilen sonuçlara ulaştırmayacaktır. Isaac Newton'un *'Eğer daha uzağı görebiliyorsam bu, benden önceki devlerin omuzlarında durduğum içindir'* şeklindeki sözleri oldukça anlamlıdır. Bu açıdan bakıldığında Orta Yol filozofu olarak bilinen Aristoteles ile Ahlak Felsefecisi olarak bilinen Adam Smith'ten gelen ahlaki geleneğin vurgulanması günümüzün iktisat, ahlak ve zihniyet tartışmalarına ışık tutarak iktisat ve toplum arasındaki mesafelerin azalmasını sağlayabilir.

3 Neo-Klasik iktisadın öncü isimlerinden Alfred Marshall tarafından ortaya çıkarılan 'Ceteris Paribus' kavramı ile iktisat toplumdan soyutlanmış, bireylerin üretim ve tüketim niyetlerini diğer değişkenlerden bağımsız bir şekilde fiyat sistemi aracılığıyla nasıl koordine edebilecekleri sorusuna indirgenmiş ve iktisat bilimi sosyal bilimlerden gittikçe uzaklaşarak doğa bilimine benzemiştir. Aynı zamanda 'tarihsel perspektif yokluğu' Neo-Klasik teoriyi daha da güçlendirmiştir.

Örneğin Aristoteles'in Nikhomakos'a Etik adlı eserinde bahsettiği ve Türkçe'ye 'pratik bilgelik' olarak çevrilebilecek olan *Phronesis*⁴ kavramı iktisat ve ahlak arasındaki ilişkinin açıklanmasında yol gösterici olabilir. Phronesis sürekli bir pratik ile oluşan bir habitustur ve bu yolla insanların ve site devletinin içinde oluşan ve oradaki vatandaşlar tarafından saygı duyulması gereken örf, adet, gelenek ve göreneği, şehrin ahlak yasasını yani ethos'u oluşturur. Ethos erdemli davranışın sürekli tekrarlanması ile oluşacaktır. Diğer bir deyişle phronesis erdemın pratik eylemde vücut bulması olarak değerlendirilebilir. Bu noktada Aristoteles erdem (arete) olmaksızın phronesis olamayacağını ifade etmiştir. Erdem phronesis'in kendisine yöneldiği eylemin sonucunu belirlemektedir. Bu açıdan bakıldığında phronesis sadece amaca ya da sonuca ilişkin araçlarla değil aynı zamanda amaçların ya da sonuçların kendilerinin belirlenmesiyle de ilgilenmek zorundadır. Esasen Aristoteles'in phronesis'i bir erdem olarak nitelenmesi de bunu gerektirmektedir (Çebi, 2015: 2, 3).

Aristoteles'in bu görüşleri iktisadi açıdan değerlendirildiğinde Aristoteles'e göre gerçek zenginliğin birçok nesneye sahip olmak ya da parasal zenginlik değil insanlar arasındaki ilişkiler olduğu görülmektedir. Dolayısıyla Aristoteles'in yaklaşımında iktisadi alanda rasyonel ile irrasyonel arasında dengeli ve ölçülü hareket edilmesinin ilk izlerini görmek mümkündür. Buna karşın iktisadi hayatta uzun yıllar egemenliğini sürdüren Neo-Klasik iktisadın rasyonalite anlayışı belirli kısıtlamalar altında fayda ve karın maksimize edilerek en iyi seçimi yapabileceğimiz fikrini kapsamaktadır (Clamer, 2017: 28, 29). Özellikle Lionel Robbins'in (1932) iktisadi hayatın doğasını ve kapsamını evrensel bir 'seçim bilimi' olarak tanımlaması ile bireyin doğası ve ahlakın iktisadi hayat içindeki yeri değişmiştir. Bu noktada iktisat verili amaçlara hizmet etmek için rasyonel araçların seçimi ile ilgili bir bilim dalı olarak değerlendirilmiştir. Bu süreçte bu amaçlara ulaşmak için mevcut en iyi araçları belirlemek yeterli görülmüştür (Hodgson, 2013: 19).

Aristoteles'in iktisadi hayata ilişkin yaptığı ahlaki vurgunun başka bir örneğini Adam Smith'in yaklaşımında da bulmak mümkündür. Ulusların Zenginliği'nin (The Wealth of Nations) (1776) yazarının aynı zamanda Ahlaki Duygular Teorisi'nin (The Theory of Moral Sentiments) (1759) yazarı olduğu da unutulmamalıdır. Smith her iki kitapta birbirinden uzak ama birbirini tamamlayıcı bir yaklaşımla hareket etmektedir. Smith bir taraftan Ulusların Zenginliği'nde zenginliğin birikimi ve barışçıl bir toplumun oluşturulması noktasında yukarıdan aşağıya bir iktisadi sistemin doğasını araştırırken diğer taraftan, Ahlaki Duygular Teorisi'nde⁵ sempati kavramına ve bireysel davranışa odaklanan aşağıdan

4 Latinceye prudentia olarak çevrilmiştir. Phronesis kavramını İngilizcede karşılayan tek bir kelime bulunmamaktadır. Bu anlamda, 'reasonableness' (makuliyet), 'practical wisdom' (pratik bilgelik), 'prudence' (sağduyu, temkinlilik), 'discernment' (fark etme, idrak) veya 'yargılama' (judgement) çevirileri yapılabilir. Gadamer ise phronesis'in Almancaya çevirisini 'praktisches wissen' olarak yapmıştır ki İngilizceye 'practical wisdom' ve Türkçeye 'pratik bilgelik' olarak çevrilmiştir (Çebi, 2015: 1,2).

5 Ahlaki Duygular Teorisi (1759) adlı çalışmasında davranışlarımızı duygu ortaklığına bağlarken Milletler'in Zenginliği'nde (1776) bencilliğe bağlamaktadır. Adam Smith, Ahlaki Duygular Teorisi (1759) adlı eserinin ilk cümlelerinde bu durumu şu şekilde ifade etmektedir. '*İnsan ne denli bencil sanılırsa sanılsın yaratılışı gereği sahip olduğu bazı ilkeler bulunmaktadır.*

yukarıya bir yaklaşımı savunmaktadır. Bu iki farklı düşünce arasındaki buluşma noktası ise bazı ahlaki eğilimleri olan insanın doğal donanımı ile ideal-tipik bir iktisadi sistemin gerekli koşulları arasındaki uyumdur. Daha açık bir ifadeyle iktisadi sistem kendi ahlaki temellerini içsel olarak üretecektir. Çünkü Smith'e göre bu ahlaki temeller insan doğasıyla ortaya çıkmaktadır (Hermann-Pillath, 2008: 9, 10).

Adam Smith ile başlayan ahlaki vurguları ön plana çıkaran politik iktisat anlayışı çok fazla uzun sürmemiştir. Marshall'ın ünlü '*Principles of Economics*' adlı kitabının 1890 yılında yayınlanmasından itibaren politik iktisat (political economy) iktisat (economics) olmuştur. Diğer taraftan 1890-1920 yılları arasında Alman Tarihçi Okul'un çalışmalarıyla iktisadın psikolojik ve sosyolojik yönleri ön plana çıkarılmak istense de 1930-1970 yılları arasındaki 'Robbins ve Parsons Uzlaşması' ile iktisat ve sosyoloji disiplinleri kendi alanlarına çekilmiştir. Bu süreçte iktisat sosyolojisinin önemli isimlerinden Karl Polanyi'nin (1886-1964) gömülülük (embeddedness) kavramı öncelikle piyasa olan her türlü iktisadi kurumun tarihsel olduğunu ve dolayısıyla evrensel olmadığını ifade ederek Neo-Klasik yaklaşımlar karşısında iktisat sosyolojisinin önemini vurgulamıştır (Clamer, 2017: 19). 1944 yılındaki Polanyi'nin '*Büyük Dönüşüm*' (Great Transformation) adlı çalışması ve 1980'lerdeki Mark Granovetter'in çalışmaları günümüzün iktisat sosyolojisi araştırmalarına da ışık tutmuştur. Böylelikle Neo-Klasik iktisadın egemenliğine karşı alternatif iktisadi görüşlerin de sayısı artmıştır.

Özellikle 2002 yılında Daniel Kahneman ile Vernon Smith'in, 2017 yılında ise Richard Thaler'in Nobel İktisat Ödülü'nü kazanmalarının ardından iktisattaki davranışsal araştırmalar hızla artmış, iktisat ve ahlak ilişkileri de daha sık tartışılmaya başlanmıştır. Bu noktada Samuel Bowles'in 'Ahlaki Ekonomi' yaklaşımı iktisadi hayata farklı bakış açıları getirmektedir. Bowles karar vermede temel insan iyiliğinin finansal teşviklerden daha etkili olduğunu belirterek tek başına iktisadi teşviklerin ve yasal kısıtlamaların gelişen bir toplum üretemeyeceğini ifade etmiştir. Bu noktada daha çok önemli olan ahlaki açıdan motive olmuş, insanların varlığıdır. Ahlaki Ekonomi, iktisatçıları özellikle teşvik konusunda dikkatli olmaları konusunda ikaz etmektedir. Çünkü güven ve dürüstlük normları gibi sosyal normlar, iktisadi faaliyet için kritik öneme sahiptir. Buna karşın parasal teşvikler genellikle insanların birbirlerine karşı sahip olabileceği ahlaki kuralları ve sosyal motivasyonları aşındırabilir. (Kranton, 2017: 1, 2).

Örneğin İsrail'in Haifa şehrindeki bir uygulama bu durumun en belirgin örneklerinden birini oluşturmaktadır. Haifa'da çocuk bakım merkezlerinde, günün sonunda çocuklarını

Başkalarının mutluluklarına tanık olmaktan dolayı duyduğu memnuniyet dışında hiçbir çıkarı olmayan insan bu ilkeler sayesinde diğer insanların yaşantılarına alaka gösterir ve mutluluklarına değer verir. İstirabına şahit olduğumuz veya ıstırabını derinden hissettiğimiz insanlar bizde acıma ya da merhamet duygusu uyandırırılar. Birileri üzülürken bizim de bu durumdan etkilenip üzülüyor olduğumuz aşikar ve bunu örneklerle kanıtlamaya ihtiyacımız da yoktur. Üzüntünün en yoğununu erdemli ve merhametli olanlar hissediyor olsa da insan doğasına ait diğer özgün tutkular da olduğu gibi bu davranış da yalnızca erdemli ve merhametli olanlarla sınırlandırılmaz. Toplumsal kuralları yıkıp geçen azılı bir suçlu bile başkası için üzülebilir' (Smith, 2018: 13).

almaya geç kalan ailelere para cezası verilmiş ve bu uygulama işe yaramamıştır. Ebeveynler, geç geldikleri zamanın oranını ikiye katlayarak para cezasına cevap vermişlerdir. On iki hafta sonra, para cezası iptal edilmiş, ancak ebeveynlerin artan gecikmesi devam etmiştir. Bu cezaların uygulanması sonrasında iktisadi teşvikler ile ahlaki davranış arasında bir tür olumsuz sinerji olduğu ortaya çıkmıştır. Gecikmeye bir fiyat koymak, sanki satışa sunmak gibi, ebeveynlerin öğretmenleri rahatsız etmekten kaçınmak için etik zorunluluk duygusunu zayıflatıp, gecikmeleri satın alabilecekleri başka bir ürün olarak düşünmelerini sağlamıştır. Bu noktada önceden geç kalan ve suçluluk duygusu hisseden ebeveynler cezadan sonra geç kalmayı 'ödemeye istekleri oldukları bir hizmet' olarak görmüşler ve para cezasını bir ücretmiş gibi kabul etmişlerdir (Bowles, 2016: 19).

Michael Sandel'in (2013) '*Paranın Satın Alamadığı: Piyasaların Ahlaki Sınırları*' (What Money Can't Buy: The Moral Limits of Markets) adlı çalışması da piyasa değerleri ile ahlak arasındaki ilişkilerinin anlaşılması açısından oldukça önemlidir. Bu noktada Sandel piyasa değerleri ve piyasa mantığının önceden piyasa dışı normların egemenliği altında olan alanlara giderek daha fazla ulaştığını göstermeye çalışmıştır. Bunlar, üreme ve çocuk bakımı, sağlık ve eğitim, spor ve eğlence, adalet, çevre koruması, askerlik hizmeti, siyasal kampanyalar, kamusal yaşam alanlarıdır. Para ve piyasalar buralarda giderek artan roller üstlenmektedir. Sandel'e göre bu eğilim zarar vericidir; her insan etkinliği üzerine bir fiyat koymak, gözönüne alınması gereken bazı ahlaki değerleri aşındırmaktadır (Sandel, 2013: 121).

Örneğin, ABD'de yapılan bir araştırmada birkaç yüz dolar ödül obez katılımcıları dört ayda 14 kilo vermeleri için motive etmiştir. Buna karşın kilo kayıplarının geçici olduğu kanıtlanmıştır. Aynı zamanda sigarayı bırakmaları için para verilen sigara içenlerin yüzde doksandan fazla kısmının teşvikler bittikten altı ay sonra tekrar sigara içmeye başladığını göstermektedir. Aynı duruma başka bir örnek de çocuklara kitap okumaları için para verme teşviğidir. Bu tip senaryolarda piyasa bir araçtır ama masum değildir. Bir piyasa yöntemi olarak başlayan şey bir piyasa normuna dönüşebilir. Buradaki açık endişe ödemenin çocukları kitap okumayı para kazanmanın bir yolu olarak düşünmeye alıştırabileceği ya da karşılıksız, kendi içinde değerli olan kitap okuma aşkını aşındırabileceği, dışlayabileceği ya da yozlaştırabileceğidir (Sandel, 2016: 83-88).

Piyasanın piyasa dışı normları yerinden ettiğinin en çok bilinen bir başka örneği ise İngiliz Sosyolog Richard Titmuss tarafından kan bağıışı üzerine yapılan klasik çalışmadır. 1970 yılında yayınlanan Hediye İlişkisi (Gift Relationship) adlı kitabında Titmuss Birleşik Krallık'ta kullanılan kan nakli için alınan tüm kanın para ödenmeyen gönüllü bağışçılar tarafından verildiği kan toplama sistemini, kanın bir kısmının bağışlandığı bir kısmının ise ticari kan bankaları tarafından genellikle fakir ve para kazanmaya istekli olan insanlardan satın alındığı ABD'deki kan toplama sistemiyle karşılaştırmıştır. Titmuss Birleşik Krallık'taki kan toplama sistemini savunmuş ve insan kanının bir ticari mal gibi işlem yapılarak piyasada alınmasına ve satılmasına karşı çıkmıştır (Sandel, 2016: 158).

Titmuss kan toplama piyasasının fakirleri sömürdüğünü ifade etmiştir (hakkaniyet itirazı) Bu çerçevede ABD'deki kar amaçlı kan toplama bankalarının kanların önemli bir kısmını acil nakit ihtiyacı içindeki varoş sakinlerinden temin ettiğini belirtmiştir.

Bu durumda kanın metalaştırılması '*fakirler, vasıfsızlar, işsizler, siyahlar ve diğer alt gelir grupları tarafından daha fazla kanın verilmesine sebep olur*' Titmuss '*yüksek oranda kan veren sömürülmüş insanlardan oluşan yeni bir sınıfın ortaya çıktığını*' ifade etmiştir. Kanın fakirden zengine yeniden dağıtımı Amerikan kan bankacılığı sisteminin baskın etkilerinden biri olarak görülmektedir. Kanın ticarileştirilmesi ve kandan kar elde etme gönüllü bağışçıları kaçırmaktadır. Titmuss insanların kanı rutin olarak alınıp satılan bir mal olarak görmeye başladığı zaman kan bağışlama konusunda ahlaki sorumluluk hislerinin azaldığını ve piyasa ilişkilerinin piyasa dışı normlar üzerindeki olumsuz etkiler oluşturduğunu belirtmiştir. Bu noktada geniş çapta kan alımı ve satımı ücretsiz kan verilmesi eylemini olumsuz etkilemektedir. Titmuss'a göre piyasanın yönlendirdiği toplumlar altruizme karşı o kadar çok hoşgörüsüz duruma gelebilir ki bu toplumların insanların bağışlama özgürlüklerine zarar verdiği söylenebilir. Titmuss '*kan ve bağışçı ilişkisinin ticarete dökülmesinin altruizm hissini bastırduğuna*' ve '*bunun toplum ruhunu ypratmışına*' hükmetmiştir (Sandel, 2016: 159, 160).

Samuel Bowles ve Michael Sandel'in ahlaki ekonomi konusundaki açıklamalarından anlaşılabilceği gibi parasal teşvikler ideal bir toplum oluşturmak için oldukça yetersizdir. Bu noktada iktisatçılar teşvikler ve iktisadi davranışlar arasındaki ilişkiyi daha iyi açıklayabilmek için insan motivasyonlarının tümü ile uğraşmak zorundadır. Bu kapsamda Ahlaki Ekonomi iktisatçıların yerel normları, yerel kimlikleri ve yerel kurumları anlaması gerektiğini ve buna yönelik politikalar geliştirmesi gerektiğini ifade etmektedir (Kranton, 2017: 4). İktisadın bir doğa kanunu olmadığı açıktır. İktisat insanlığının insanlar arasındaki ilişkileri ve menfaatleri hakkındaki görüş ve düşünceleridir. Bu bakış açısından hareket eden iktisat sosyolojisi gibi disiplinler iktisadın birbirine tezat olan unsurlarla uğraştığını ve doğadaki fizik kanunlarına bağlı olmadığını ifade etmektedir. Bu noktada iktisat insanın kendi buluşudur, insan türünün hayatta kalması için kullanılan araçların ve belli ilişkilere nasıl yaklaştığının ifadesidir. Dolayısıyla her şeyin birbirine içten içe bağlı olduğu bugünün dünyasında; birbirine bağımlı ve karşılıklı iktisadi ilişkilerde ve giderek sıklaşılan toplumsal bağlarda var olan insan etkileşimindeki değişikliği ifade eden bir model oluşturulabilir (Laitman, 2012: 14, 53). Bu noktada verimli bir piyasa ekonomisinin çalışması için, her zaman insan iyiliğine olan güvene ve ahlaka ihtiyaç vardır. Fakat günümüz toplumunda bu tür özellikler giderek kaybolmaktadır.

Günümüzün postmodern dünyasında Amartya Sen'in '*gerçek ve vicdanlı insanı*'ndan ve Sabri Ülgener'in '*ruhunu arayan insanı*'ndan uzaklaşmış görünmektedir. Özellikle günümüz insanının yapısının biçimsel rasyonalite ile donatılmış olması insanları en küçük kararsızlık belirtisi göstermeksizin kendi mutluluğunu aramaya ve tercih önceliğini kendisine azami tatminleri sağlayacak olan nesnelere vermeye yönlendirmektedir (Baudrillard, 2017: 78). Böyle bir düşünce insanda var olan hedonistik eğilimleri daha çok açığa çıkarmaktadır. Çünkü hedonist teoride iktisadi yaşamın gerçek amacı bireysel kazançtır. Aynı zamanda faydacı felsefede de toplum bireylerin cebirsel toplamıdır ve toplumun çıkarı bireylerin çıkarları toplamıdır. Özellikle Neo-Klasik iktisat tarafından insana yüklenen bu tür özellikler iktisat ve ahlak arasındaki mesafelerin daha çok artmasına neden olmaktadır.

Günümüzdeki iktisat, ahlak ve zihniyet tartışmalarına bir katkı olarak Sabri Ülgener'in sosyal şartların etkisiyle zihniyete dönüşen iktisat ahlakına ilişkin açıklamaları Osmanlı'dan günümüze Türkiye'deki iktisat sosyolojisinin hangi tür süreçlerden geçerek günümüze kadar gelindiğinin anlaşılması için oldukça önemlidir. Özellikle Ülgener'in insan-madde ilişkisine sıkışan iktisat teorisine çok disiplinli bir anlayış getirerek iktisat, din ve zihniyet arasındaki ilişkileri sorgulaması, maddi dünya ile manevi dünya, rasyonellik ile irrasyonellik ve para hırsı ile güzel ahlak arasındaki farklılıkları bir uyuma dönüştürme çabası günümüzün iktisat, ahlak ve zihniyet tartışmalarına da ışık tutacaktır.

2.3. Zihniyet ve Geri Kalmışlık Sorunu: Rasyonelleşmenin Kısılcısındaki Osmanlı Toplumunu ve Kapitalizm

Ülgener eserlerinde bir Osmanlı mirası olan toplumsal ataletin köklerini yani, kapitalizmin Osmanlı'da neden ortaya çıkmadığını öncelikli araştırma konusu yapmıştır. Ülgener yaptığı çalışmalarda Weber'in ayak izlerini sürerek Avrupa dışı çevrede irrasyonelizm denilen iktisadi zihniyet dünyasının durağanlığını ve bunun köklerini araştırmıştır. Ülgener iktisat zihniyetine ilişkin eserlerinde Weber'in İslama ilişkin bulgu ve tespitlerini yeniden değerlendirmesiyle Weber'e yönelik sağlıklı bir eleştirel yaklaşımı da gerçekleştirebilmiştir (Kabaş, 2013: 21, 22).

Ülgener *'İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası'* adlı eserinde Osmanlı ekonomisinin de içinde yer aldığı bütün bir bölgenin Akdeniz'in kaderini tayin eden önemli bir kayma ve yer değiştirme ile çözümlenmesine başlamaktadır. Osmanlı topraklarından geçen ticaret yollarının 16. yüzyılın dünya ticaret merkezi olan Akdeniz'i kaderi ile baş başa bırakıp Atlantik kıyılarına doğru yer değiştirmesi kapitalizmin ortaya çıkışı ile birliktedir. Bu köklü değişim Osmanlı ekonomisine de yansımış, iktisadi zihniyet dünyamızda derin izler bırakmıştır. Kapitalizmin baş döndürücü gelişme hızı karşısında Osmanlı'nın ona ayak uydurabilmek için rasyonel iş organizasyonunu üretemeyişini ve iktisadi-teknik konular karşısında sergilediği ataleti ise Ülgener şu ifade ile özetliyor: *'El yordamı veya göz kararlaması ile geçiştirmeye alışık bir ölçü gevşekliği'* (Sayar, 2014: 312).

Dünyadaki kapitalizmin gelişmesi sürecinde Ülgener; Osmanlı Devleti'nin iktisadi gerileyişinin esas nedenlerini kâr ve teşebbüs zihniyetinin rasyonelleşememesi olarak ifade etmektedir. Ülgener; Batı'daki kazanma isteğinin ve hevesinin 16. yüzyıldan itibaren düzenli bir ticarete ve 19. yüzyılda da Sanayi Devrimi'ne doğru rasyonel bir teşebbüs zihniyetine dönüştüğünü buna karşın Osmanlı'da bunun tam aksi bir gelişme olduğunu belirtmiştir (Ülgener 1981a: 129; Özkiraz, 2007: 52).

Bu süreçte Batı ekonomisi Akdeniz'in iktisadi merkez olmasına son verip kapitalizmin doğuşuyla birlikte dünya iktisadi faaliyeti önce İngiltere-Hollanda eksenine oturmuş daha sonra ise Atlantik kıyılarına ulaşmıştır. Bütün bu olup bitenler karşısında Osmanlı ekonomisine damgasını vuran pre-kapitalistik yapı zaman içerisinde ağırlığından bir şey kaybetmeyip Ortaçağ karakterini korumuştur. Webergil anlamda Osmanlı iktisadi düzlemiyle İslamiyet arasında Protestan ahlakında kurulan riyazi insan tipi tarzında benzeri köprüler kurulamamıştır. İslamiyet'e ağırlık veren zahit tipolojisinin kendi

kozmozuna sıkışıp iktisadi hayata karşı asosyal kalması sonuçta dinine gösterdiği önemi aynen iktisadi düzleme taşıyamamış olmasıdır. Özetle Weber'in 'riyazi insanı' (Protestan Batı) ile Ülgener'in 'zahid insanı'(Müslüman Osmanlı-Türk) asırlardır tam bir tezat içinde kalmışlardır. Bu ise rasyonel Batı ile irrasyonel Doğu arasındaki temel farkı göstermektedir (Sayar, 2014: 312, 313).

Özellikle Tanzimat'a kadar Osmanlı ekonomisinde devlet müdahalesinin dünyevileşmeye ve rasyonelleşmeye engel oluşturduğu söylenebilir. Bilindiği gibi Osmanlı iktisat sisteminin normatif esasları özel mülkiyete izin vermeyen miri arazi, fiyatların teşekkülünde devlet müdahalesini esas alan narh uygulaması, temel para politikası olarak sikke taşışi ve içinde müsadereenin de yer aldığı çeşitli vergilerden oluşmaktaydı. Bu normatif esaslar Osmanlı'da devlet müdahaleciliğinin iktisat alanında temel belirleyen olduğunu göstermektedir (Özkiraz, 2007: 57). Özellikle esnaf kadrolarının Ortaçağ sonlarından itibaren dolmaya başlamasıyla birlikte iç pazarlarda ve üretimde de bir daralış ortaya çıkmıştır. Ahi geleneği ve devamı niteliğinde olan Lonca gelenekçiliği nedeniyle esnaf hayatında iş ve üretime dair gözlemlenebilir bir yenilik gelişmemiştir. Esnaf zümrelerinin dışında kalan zümreler de beklenen olumlu değişmeyi sağlayamamışlardır. (Ülgener 1981a: 149-150. Özkiraz, 2007: 54).

Ülgener'in perspektifinden değerlendirildiğinde Osmanlı-Türk toplumunun hem üst yapı hem de alt yapı olarak iktisadi sistemde rasyonel düşünebilen insan modelini üretmediği söylenebilir. Özellikle Klasik iktisatçıların homo-economicus adıyla ifade ettikleri iktisadi insan modelini üst yapıda bir sistem olarak oluşturmadığı gibi altyapıda da tarikat ve esnaf yapılarının karışımından ortaya çıkan iktisadi yapı üretime yeterli katkıyı sağlayamamış ve yeni fikir ve bilgilere karşı da muhafazakar bir yaklaşımla hareket etmiştir.

Başka bir açıdan bakıldığında ise rasyonel Batı ile irrasyonel Doğu arasındaki farkların esasında keskin bir fark olmadığı görülmektedir. Buradaki esas sorunun Ülgener'in belirttiği gibi iktisat ahlakı ile zihniyetinden ortaya çıktığı söylenebilir. Bu noktada dini değerlerin yeterince içselleştirilememesi dinin iktisadi davranışlar üzerinde olumsuz etkiler oluşturmalarına neden olmuştur. Örneğin 'hem ticaret hem ziyaret' 'Dostluk başka alışveriş başka' söylemleri esas sorunun rasyonellikte ya da irrasyonellikte olmadığını her iki kavramın iyi bir şekilde sentezlenememesinden kaynaklandığını ortaya çıkarmaktadır. İslami referanslarda rasyonalite ile irrasyonelite arasındaki karışımın çok iyi düzenlendiği görülmektedir. Bilindiği gibi İslamiyet'te hem ziyaretin hem de ticaretin büyük önemi bulunmaktadır. Ziyaret esnasında insanlar birbirleriyle daha güçlü ilişkiler kurarken, birbirlerine birtakım faydalar da sağlamaktadırlar. Dolayısıyla pozitif sosyal sermaye oluşturmaktadırlar. İslami açıdan bakıldığında Hz. Peygamber'in 'rızkın onda dokuzu ticarettedir' hadisiyle 'Din kardeşini ziyaret eden, dönene kadar, rahmet içindedir' hadislerinin birbirini tamamladığı görülmektedir. İslam helal kazanç olması durumunda ve bu kazançların kişide gurur ve kibre dönüşmemesi durumunda dünya malına karşı olmadığını farklı şekillerde ifade ederken diğer taraftan gösterişçi harcamalara ve israfa da karşı çıkmaktadır.

2.3.1. Osmanlı'nın Rasyonelleşememesinin Nedenleri: Neden Kapitalizm Osmanlı'da Ortaya Çıkmadı?

Ülgener Osmanlı'da kapitalizmin ortaya çıkmamasını ve rasyonel bir çalışma kültürünün yerleşmemesini Ortaçağ Zihniyeti'ne bağlamaktadır. Bu noktada 'Ortaçağ' zihniyetinin gösterişçi anlayışı, pre-kapitalist toplumun alışkanlıkları, Ortaçağ'ın toplum ve iktisat ahlakı, mesafe bilinci, Ortaçağ iş ahlakı, esnaflaşma, Ortaçağ din anlayışının yanlış İslami algılamalar ortaya çıkarması, Batını tasavvuf anlayışı ve bunun sosyal-iktisadi hayata yansımaları ile Fütüvvet ve Ahilik gibi faktörler Osmanlı'daki rasyonel iktisadi sistemin oluşmamasının nedenleri olarak belirtilebilir.

2.3.1.1. 'Ortaçağ' Zihniyeti

'Ortaçağ', Ülgener'e göre Osmanlı devlet ve toplumunun neredeyse bütün dönemlerinde etkin olan zihniyetin diğer adı olarak ifade edilmektedir. Ülgener'de, bir yandan yaşanmış ve geçmiş bir tarihsel dönem, diğer yandan da zihniyet olarak yaşamayı sürdüren olmak üzere iki tür Ortaçağ kavramı bulunmaktadır. Birincisi, Yeniçağ olarak tabir edilen ve 15.-16. yüzyıllarda sona eren kronolojik Ortaçağ'dır. İkinci Ortaçağ ise, kronolojik olarak Batı ve Osmanlı (hatta Osmanlı öncesi İslam dünyası) ile bir süre eş zamanlı sürmüş olmasına karşın zihniyet dönüşümünden dolayı Batı'da sona ermiş, buna karşın aynı dönüşümü gerçekleştirmediği için Osmanlı'da süren Ortaçağ'dır. Bu açıdan bakıldığında Batı'da zihniyet ve kronolojik açıdan Ortaçağ, 13. ve 14. yüzyıllardan itibaren kaybolmaya başlarken Doğu'da ve özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nda, kısa süren idari ve askeri yükselme devrinden sonra eski hızıyla devam etmiştir. Ülgener, Osmanlı'daki Ortaçağlaşma'nın kendisini en güçlü bir şekilde zihniyet üzerinde gösterdiğini ve bunun temelinde de batınilemiş tasavvufun olduğunu ifade etmektedir. Bu noktada esnafılık ile tasavvuf arasında yakın bir bağlantının olduğunu belirtmektedir. Ülgener 'Ortaçağlaşma' sürecini daha spesifik bir şekilde 'esnaflaşma' diye adlandırmaktadır. Bu süreçte sosyal ve iktisadi hayata yön veren unsurlar gelenekçilik ve ağalık ile efendilik şuurudur (Çağman, 2016a: 107).

Ülgener'in Ortaçağ kavramının daha iyi anlaşılması aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin iktisadi politikalarını anlayabilmek için herşeyden önce devletin niteliğine ve değişik toplumsal kesimlerle olan ilişkilerine bakmak gerekmektedir. Osmanlı toplumunda 15. yüzyılın sonlarına kadar taşradaki toprağa bağlı Türk kökenli aristokrasi ile merkezdeki çoğunluğu devşirmelerden oluşan bürokrasi arasında yoğun bir mücadele yaşanmıştır. Bu iki kesim arasındaki dengeler zaman içinde değişebilmekte ve bir sarkaç gibi salınabilmekteydi. Özellikle 15. yüzyılın ikinci yarısında II. Mehmed'in başarılı merkezileşme hamlesiyle birlikte dengeler kesin olarak merkezden yana değişmiştir. Toprağa bağlı aristokrasi yenilirken özel mülkiyet altındaki topraklara devlet el koymuş ve iktidar bürokrasinin elinde toplanmıştır. Bu köklü dönüşümden sonra devletin iktisadi uygulamaları artık çok daha güçlü bir biçimde bürokrasinin önceliklerini yansıtmaya başlamıştır. Buna karşılık toprak sahiplerinin, tüccarların ve sarrafların devletin iktisadi politikaları üzerindeki etkileri sınırlı kalmıştır (Pamuk, 2016: 20, 21).

Ülgener'e göre Osmanlı'nın siyasi alanda parlak yükselme dönemi ile Çözülme ya da Ortaçağlaşma dönemi birbiri ile aynı zamana denk gelmektedir. Ülgener Batı ile Çözülme dönemi Osmanlı toplumu arasındaki en önemli farklılaşmayı zihniyet farklılaşması olarak ifade etmektedir. Batı'da modern rasyonel kapitalist zihniyet yükselirken Osmanlı toplumunda durgun-atıl hayat anlayışı ve irrasyonel düşünce bulunmaktadır (Özgiraz, 2007: 52). Ortaçağ'ın bu zihniyetine Ortaçağ ahlak yapısı da uyum göstermektedir. Bu noktada kendi içine çevrili, dış dünyaya azami ölçüde mesafeli bir dünya görüşünün yer yer dini, mistik duygularla örülü olduğu bir toplumun ahlakından bahsedilebilir (Ülgener, 2006: 58).

Aynı zamanda Ortaçağ insanının hayata bakışı maddeleşmemiş (anti-madde) bir dünya görüşü ile sınırlanmıştır. Ortaçağ'ın hayat anlayışı 'pre-kapitalist' devirlerde olduğu gibi anlamını ve hedefini maddeleşmemiş bir dünya görüşü etrafında oluşturmuştur. Diğer bir deyişle Ülgener'e göre *gündelik hayatın her türlü hareket ve faaliyet şekillerini iktisadi düşünceden gayri saiklere göre ayarlanmış görmek isteyen bir cemiyet anlayışı!* Yüzyıllarca azar azar fakat kararlı bir şekilde yol alan bu çözülme bir başka açıdan Batı karşısında geride kalış dönemi olarak da değerlendirilebilir (Ülgener, 2006: 19; Sayar, 2014: 295). Bu süreçte Orta ve Doğu Anadolu'nun işlek transit yollarında yer alan bir alan üzerinde bir ticaret kapitalizminin ortaya çıktığını söyleyen Ülgener, bu durumun Ortaçağ sonlarından itibaren gelişimini sürdürüremeyip çöktüğünü ifade etmiştir. Sonuçta her şeyden önce bu ticaret kapitalizmini yürüten tüccar sınıf Ortaçağ dünyasının küçük bir azınlığı olarak kalmıştır. Yeniden Ortaçağlaşma ile beraber, çoğu kez, bu tüccar sınıf da esnaflaşmıştır. Dolayısıyla ticaretin alanı daraldıkça rasyonelleşme imkanları da ortadan kalkmıştır (Özgiraz, 2007: 53).

2.3.1.2. Ortaçağ'ın Gösterişçi Anlayışı: Pre-kapitalist Toplumun Alışkanlıkları

Ülgener; pre-kapitalist toplumun en önemli özelliklerinden birisinin gösterişçilik olduğunu ifade etmiştir. Bu noktada mal ve servetin gösterişe, göze görünmeye ve nihayet başkalarıyla boy ölçüşmeye yarar bir araç olarak sayılması Ortaçağ insanı için tipik bir özelliktir. Pre-kapitalist zamanlar kazanma ve zenginleşme hevesinin bazen soyma ve sömürme, bazen ihtikar (vurgunculuk) bazen define arayıcılığı gibi yerine göre kaba ve haşın, sinsi ve saklı, ya da hayal mahsulü yollarda akıp gittiğine tanıklık etmiştir (Ülgener, 2006: 61, 308).

Pre-kapitalist toplumda kazanma her zaman ve her yerde kibir, azamet ve gösterişle beraber var olmuştur. Örneğin; İbrahim Hakkı Marifetnamesi'nde bu konuya ilişkin şu ifadeleri kullanmaktadır. *'Bol ve gösterişli tarafından yiyip içmenin keyfini sürmek, giyim kuşamla etrafa ululanmak, şeref ve izzet sahibi olmak uğruna ibadeti koyup ticarete gider, kar ve kisb eder'*. Bu noktada Ülgener şu soruyu sormuş ve kendince bir cevap bulmaya çalışmıştır. *'Ne için ve ne uğruna ticaret? İş adamı olarak kazanmak ve kazandım diyebilmek için değil; ululanmak, şeref ve izzet bulmak uğruna bunca kar ve kisb! Pürüten iş ve meslek kavramının tam zıddı: Gösterişli sofralarda göz alıcı giyim kuşamla çevreye 'ululuk'*

taslamak kaydıyla kazanç! Ayak oyununa getirerek rakibini alt etmenin sinsi ve kurnazca zevki, başkalarını kaşla göz arasına boşta ve açıkta bırakırkenin tarifsiz hazzı. Diğerleri de yabancı değil: İsim ve unvan, asıl ve neseb çevresinde hal ve şanı ile mütenasip bir yaşama halkasının tattıracağı ululuk ve azamet ve bütün bunların uğruna bol harcama, bol dağıtma ve savurma. Bu feodal göçebe karışımı zihniyettir' (Ülgener, 2006: 261).

Ülgener'e göre; pre-kapitalist insan biriktirmeden yana değildir. Gücü yettiği kadar tüketim odaklı yaşamaya çalışmaktadır. Özellikle Ortaçağ ya da Çözülme devri toplumu, taşraya açıldıkça 'geniş bir rant tabanı üstünde, değer ve tercih ölçüleri çoğunlukla tüketime ayarlı, alt ve üst ilişkileri otorite ve gelenek kalıpları içinde dondurulmuş bir sınıflı toplum' yapısını göstermektedir. Bu toplumda tüketim, emek ve üretimden daha önemlidir. Dolayısıyla çözülme devri zihniyeti bir 'tüketici zihniyet' olarak ifade edilebilir. Ülgener'e göre tüketim ve üretim arasındaki dengesizlik donuk ve durgun zihniyet ile onun ardındaki iktisadi gerçekliğin farklı bir boyutunu ortaya çıkarmaktadır. Tüketimin üretimden fazla oluşuyla açığa çıkan bu dengesizlik, çözülme devri ile daha da ilerlemiştir. Bu dengesizliğin yansımaları toplum hayatının hem iç yapısında yani değer anlayışında ve hayata bakış açısında hem de dış yapısında, yani mali ve iktisadi alanlarında görülmüştür (Özkerem, 2007: 55).

Toplumsal yapıda ortaya çıkan bu gösterişçi anlayış İbn-i Batuta tarafından da ifade edilmiştir. İbn-i Batuta Sivas'ın iktisadi açıdan önemini, sokak ve çarşılarının izdihamını anlattıktan sonra *'Ahalisi de halkın haşmetlilerindendi'* diyerek bu gösterişçi tarzı anlatmaya çalışmıştır. Bu noktada halkın daima tevkr (güzel karşılama, ağırlama) ve ihtişama, esbab-ı tekellüf ve ihtirama (hürmet) alışıklarını vurgulamıştır. Diğer taraftan Aylak Sınıfın Teorisinin (1899) yazarı Veblen ise sadece refah ve rahat için değil gösteriş için yapılan masrafların kendi tabiriyle *'conspicuous consumption'* kavramının önemini söyleyerek birçok zengin bu maksatla hareket ettiğini ifade etmiştir (Ülgener, 2006: 61). Veblen ile benzer görüşe sahip olan Ülgener de Ortaçağ ve Çözülme devri iktisadına kısaca *'tüketime ve sarfiyata dayalı iktisat rejimi'* adını vermiştir (Ülgener, 2006: 247).

Osmanlı'nın Ortaçağ ve Çözülme devri insanının gösterişçi yapısını çok iyi ifade edenlerden biri de Namık Kemal'dir. Bu konuda Namık Kemal *'günün saati orada yelkovan burada akrep hızı ile döner'* diyordu. Biri ne kadar süratli ise diğeri de o kadar yavaş ve ağırdır. Ülgener; bu ağırlığın toprak düzeninin ve toprağa dayalı yaşama biçiminin ürünü olduğunun unutulmaması gerektiğini şu cümlelerle ifade etmiştir. *'Büyük aile ve konak; sürü ile evlat ve ayal, görünüş ve gösteriş, asıl ve neseb...Hepsi de ağalık şuurunu etrafında çevrelenmiş değerler ki günümüze kadar gelmişlerdir. Modern teknoloji öncesinde mevsime yağış ve iklim şartlarına bağlılık canlı cansız üretim araçlarının yavaşlığı her şeyi ağırdan alan kaderciler bir teslimiyetin hatta kas ve adale katılığına varan bir hareketsizliğin başlıca sebepleridir. Hal ve tavır ile toprağa bağlı mal varlığı ile toprağa (ve toprak altına) dayalı bir insan...'*(Ülgener, 2016: 256, 257).

Ülgener Osmanlı'nın Ortaçağ ya da Çözülme döneminin gösterişçi anlayışının Türkiye Cumhuriyeti'ne de taşındığını ifade etmektedir. *'Örneğin otobüsten inişte şoförü sinyal ile ikaz etmek yerine hemen daima gücr ve yüksek perdeden İncecek var!..diye haykırmalar,*

otomobil kullananlarda yine sinyal yerine kol ve el işaretleri (profesyonel şoförlerde sol kolun hemen daima dışarıya sarktığı gözden kaçmasa gerek; trafiğin düzenlediği ve düzenlemediği her türlü işaretleri verebilmek için!), daima soyut ve sembolik olmaktan kaçınan bedeni ve sesli hareketler!’, Diğer taraftan çarşı ve pazarın manzarası da bundan pek farklı değildir. Etiket ile teşhire rağmen fiyatı veya kaliteyi gelip geçene yüksek sesle duyurma alışkanlığı, sembolik ve sessiz işaretlerden hoşlanılmadığının açık delilleri olarak görülebilir. Hatta bunu bir ölçü olarak alıp gelişmiş ekonomilerden derece derece az gelişmiş olanlara (veya aynı şehirde gelişmiş bir semtten daha az gelişmiş olana) geçtikçe sesin de sembol ve işaretlerin yerini almak üzere perde perde yükseldiği görülmektedir. Özellikle mal ve paranın şahsa bağlılığı hatta onunla aynı bütün içinde kaynaşmış olması, ‘her şeyde şahsa ve statüye hitabeden bir tatmine ve kullanım tarzına varma gayreti nihayet her şeyi sayı ve rakam tarafı ile değil, göze kulağa geldiği gibi renkli, hacimli ve sesli tarafı ile alma alışkanlığı!’ gösterişi anlayışın diğer örneklerini oluşturmaktadır (Ülgener, 2016: 305, 306).

2.3.1.3. Ortaçağ’ın Toplum ve İktisat Ahlakı: Mesafe Bilinci

‘Ve kıyamet günü sūra üfürüldüğü zaman, ne aralarındaki kan bağları işe yarayacaktır, ne de birbirlerine olup biten hakkında soru sorabileceklerdir.’

Kur’an-ı Kerim, Mü’minûn Suresi 101. Ayet

Ülgener; Ortaçağ toplum ve iktisat ahlakının en temel özelliğini dünya karşısında pasif bir tavra yol açan ‘mesafe bilinci’ olarak ifade etmiştir. Bu mesafe bilinci mekan boyutuyla yakın komşuluk haricindeki toplumsal ilişkilerin çözülmesine yol açmıştır. Mesafe bilincini Ülgener şu özellikleriyle açıklamıştır: ‘Madde, çevre ve zaman boyutlarına yakın veya uzak ölçüleri ile bir çeşit mesafe alış! Söz konusu olan yalnız maddi objektif ölçülerle dıştan değil, fakat subjektif değer ölçüleri ve tercihleri ile içten doğru mesafe tayinidir. Dünya malına, çevre bağlarına ve gelecek hesabına ya adamakıllı ısınmış bir yaklaşım; veya her birine gerektiği kadarının üstünde soğuk bir mesafe alış!’ Özellikle dünya malına ve çevre bağlarına soğuk bir mesafe alış Ortaçağ ahlakının esas özelliğini yansıtmaktadır. Bu ahlak anlayışı bireyle maddi eşya arasında bireyin kolay kolay aşamayacağı ve aşılması da asla istenmeyen bir mesafe ortaya çıkarmıştır. Bu mesafe bilinci yakın komşuluk haricindeki zayıf ve uzak bağlarla ilişkilerin azalmasına neden olmuştur. Yakın komşuluk ilişkileri ise aile, zenaat, mensup olunan tarikat ilişkileri ile sınırlıdır. Bu topluluklar içindeki ilişkiler ne kadar sık ve yoğunsa, onun haricinde kalan toplumsal bağlantılar o derece gevşek ve dağınıktır (Ülgener, 1981a: 30, 66; Özkiraz, 2007: 45-46). Görüldüğü gibi Osmanlı Ortaçağ toplumunda insan ilişkileri birbirlerini tanıyan insanların oluşturduğu güçlü bağlarla sınırlı kalmış ve irrasyonel unsurlara bağlı olarak ortaya çıkan dünya malına mesafe alış insanların kendi çevresinden daha uzak çevrelerle bağlantı kurmasını zorlaştırmıştır.

Ülgener’e göre Ortaçağ ahlak sisteminin mesafe bilincinin ardında ‘durgun-atıl hayat anlayışı’ bulunmaktadır. İnsanın madde dünyasıyla ilişkilerinin geniş bir mesafe şuuru içinde dağılma ve gevşemesine neden olan ahlak anlayışı aynı zamanda durgun bir hayat anlayışı

olarak ortaya çıkmaktadır. En yakın komşuluk ilişkilerinden ötesini dikkate almamak veya bugünden ilerisini düşünmemek bu tür mesafe alışlara örnek gösterilebilir (Ülgener, 2006: 82). Aynı zamanda mesafe bilinci zaman açısından bu ahlak sistemi içerisindeki insanı gelecek kaygısızlığına götürmektedir. Bu kaygısızlık içerisinde iktisadi faaliyetler gündelik uğraşlar olarak algılanmakta ve yarınını düşünmemek anlamına gelmektedir. Buna karşın bu durum, Ülgener'in belirttiğine göre sadece Ortaçağ ahlakçısının sezgilerinin bir yansıması sayılamaz; aksine '*Ortaçağ insanının ruh yapısına, teknik imkanlarına ve hukuk nizamına tıpatıp uygundur*' (Ülgener 1981a:68; Özkiraz, 2007: 46).

Ülgener'e göre Ortaçağ ahlakınca ideal insanın ya da 'insan-ı kamil'in daha geniş bir tanımı şu şekilde yapılabilir. '*Madde dünyasıyla devamlı ilişkilerin doğuracağı her türlü ihtiras taşkınlığından hatta giderek gelecek kaygısından uzak iç alemine çekilmiş telaşsız ve rızkımdan emin bir insan!...*' Aynı zamanda Ülgener Ortaçağ insanının mesafe bilincinin İbrahim Hakkı'nın Marifetnamesi'nde çok güzel bir şekilde anlatıldığını da ifade etmektedir. '*Kendi nefsi umurunda ve dünyası hususunda asla gam çekmeyen ve emelin kasredip sabaha sahip çıkmayan 'akıl ve ahlak' insan!*' Ülgener kendi cümleleriyle şöyle devam etmektedir: '*Tarifin unsurları kendi içine kapalı dar ve statik yaşayış tarzı gündelik ihtiyaç miktarıyla sınırlanmış basit, organik geçim seviyesi!*' (Ülgener, 2006: 87).

Ülgener; Osmanlı Ortaçağ ahlak anlayışındaki mesafe bilincinin oluşmasında merkez ve taşra arasındaki düşünce farklılıklarına da dikkati çekmiştir. Ülgener'e göre her iki tarafta da yükselme ve mesafe almanın yöntemi farklıdır. Bu noktada taşra değer ölçüleri ve kuruluşları ile geniş bir taban üzerinde feodal bir düzeni yansıtırken merkez alt ve üst toplumsal tabakalarla birlikte bürokratlaşma özelliği taşır. Taşrada eşraf, ayan ve tarikat karışımı yarı feodal-yarı mistik bir üst sınıf ve tabakanın oluşturduğu iktidar yapısı söz konusu iken merkezde bürokratik katmanlaşma söz konusudur. Ülgener'e göre her iki tarafta da yükselme ve mesafe almanın yöntemi farklıdır. Merkezde bilinen yollar, nüfuz, göze girme, farklı yöntemlerle bağlanma iken feodal düzenin yaygın olduğu taşrada soyluluk, asıl ve nesep (kan, soy bağı) ön plana çıkmaktadır (Ülgener, 2006: 58, 166; Ülgener 1981b: 93; Özkiraz, 2007).

Ülgener bu durumu şu cümlelerle ifade etmektedir. '*Siyasi hayatta paye ve itibar sahibi olmak, debdebe ve saltanat sürmek, unvan ve asalet satmak, nam ve nişan peşinde başkalarıyla yarışmak vs. Hepsi de feodal cemiyet düzeninin ağalık ve efendilik şuurunun dışarıya vuran akisleri. Mal ve para bu şuurun icaplarına bilhassa paye, asalet ve gösteriş teminine vasıta oldukları nisbette değerlidir. Herşeyden evvel Türk-Müslüman çoğunluğuna gündelik ticaret hayatını tıkayan feodal zihniyet (ağalık ve efendilik suuru) ile onun hemen yanı başında mazbut bir iş hayatına zaten yar olmayacak bir ruh ve asap gevşekliği istikametinde müeessir olan ahlak ve tasavvuf terbiyesi!*' Bu sosyal yapı, otorite ve geleneğe bağlı feodal-göçebe bir zihniyetle yerini sağlamlaştırmıştır. Bu feodal-göçebe zihniyet, sadece üst tabakalarda yer bulmamış; orta ve alt tabakaların üst tabakaları taklidi yoluyla halka da yansımıştır. Bir tür damla etkisinden söz edilebilir. Ülgener'e göre dış yüzeydeki bütün değişimlere karşın sosyal yapının köklerine inen bu anlayış tarzı Cumhuriyet'e kadar devam etmiştir (Ülgener, 2006: 58, 166; Ülgener 1981b: 93; Özkiraz, 2007).

Sonuç olarak Osmanlı Ortaçağ düşüncesinde etkin olan merkez ve taşra arasındaki asimetrik ilişkinin mesafe bilincini artırdığı söylenebilir. Taşrada esnaflaşma ve tarikatlaşmadan oluşan yarı mistik ve tasavvufi eğilimleri yüksek olan bir üst sınıfa karşılık merkezde ise bürokratikleşmenin olduğu görülmektedir. Merkezde, siyasal statü ve prestij sahibi olma ve nüfuz elde etme gibi unsurlar geçerli iken feodal düzenin etkin olduğu taşrada güçlü bağlara dayanan asil ve nesep anlayışı oldukça yaygındır. Özellikle asil ve nesep anlayışı ile güçlü bağlarla kurulan ilişkilerin ön plana çıkarılması kendilerine benzemeyen heterojen gruplarla ilişki kurulmasını zorlaştırmıştır. Bu durum sosyal ve iktisadi hayatta içe kapalılık oluşturarak yeni bilgilere ulaşılmasına ve geniş çaptaki ticaretin gelişmesine engel oluşturmıştır.

2.3.1.4 Ortaçağ İş Ahlakı: Esnaflaşma

Osmanlı Ortaçağ iktisat hayatını ve zihniyetini en ayrıntılı şekilde yansıtanlar küçük tacir ve sanat erbabıdır. Bu noktada esnaf toplulukları şehir iktisadının en önemli unsuru olarak görülmektedir. Burada önemli olan ise sınıfların dağınık gruplar halinde kalmaktan ziyade toplu disiplinli birer teşkilat çatısı altında birleşmiş olmalarıdır. Orta ve Doğu Anadolu'nun 12.ve 13. yüzyıllarda geçirdiği siyasi krizler ortasında bir tür kaza ve kader ortaklığının sanat erbabını yarı hamasi yarı dini bağlarla birbirine bağlayıp pekiştirdiği topluluklar, yerine göre fütüvvet veya ahilik olarak adlandırılan teşkilattır (Ülgener, 2006: 33, 34). Bu tarz gruplar güçlü bağlarla ve tanıdıklık ilişkisine göre oluşturulmuş gruplardır.

Ülgener'e göre Ortaçağ iş ahlakında, ticaretin yerini esnaflaşma almıştır. Değer anlayışında da güçlü bağlara dayalı kapalı gruplar ve katlaşımlar ortaya çıkmıştır. Herhangi bir yeniliğe sıcak bakmayan bir meslek ve sanat taassubu (gelenekçilik) söz konusudur. Feodal hayatın ağalık ve efendilik şuurunu hakim bir düşünce olarak ön plana çıkarmıştır. Bir taraftan gösterişçi tüketime değer verilirken diğer taraftan da üretim ve değer oluşturma açısından başkalarının sırtından geçinmeyi amaçlamış bir zihniyet söz konusudur. Ülgener'e göre bu tarz örnekler 15. ve 16. yüzyıldan itibaren Avrupada yok olurken Osmanlı dünyasında devam etmiş Ortaçağ'a ait değerlerdir (Çağman, 2016b: 56, 57). Ülgener, Ortaçağ çalışma yaşamında sanat ve marifetin rasyonel yollarla, yani akıl ve zekayı kullanarak ortaya çıkmadığını belirtmiştir. Ortaçağ sanatkarı pir ve ustanın emrinde uzun yıllar boyunca çalışıp zenaatı öğrenmiştir. Fütüvvetnamelerde bu durum şu şekilde anlatılmaktadır. '*Okumakla yazmakla olmaz tâ üstaddan görmeyince!*' (Ülgener 1981a: 93; Özkiraz, 2007: 48).

Bu noktada Osmanlı ticari anlayışını eleştirel bir perspektiften değerlendiren Ülgener, Ortaçağ iş ahlakının kapitalist gelişmeye engel oluşturduğunu belirtmiştir. Ülgener dini değerlerin ön plana çıktığı esnaflaşmaya dayalı iktisat zihniyeti ile aşırı rasyonelleşmeye dayalı kapitalist iktisadi zihniyet arasındaki sıkışmışlığı maddi düzlemin kapitalistleşmesi metaforuyla açıklamıştır. Buna göre modelin iki peronlu bir ilişki sistemine dönüşmesi gerekmektedir. Aynı düzlemde veya bir istasyonda iki peron söz konusudur. İlki insan-madde (iktisat) ilişkisi ikincisi ise birincinin başarısı ile ayakta duracak olan ruhi (ahlak) peronudur. İktisadi düzlemde insan-madde ve madde-madde ile yoğrulurken, ruhsuzluğun

karşısında insan-insan ilişkilerinin sıcaklığı bulunmaktadır (Sayar, 2014: 342, 343).

Bu konuya ilişkin olarak Ülgener'in uzun yıllar asistanlığını yapmış olan Sayar (2014) insan-madde ilişkisinden kopmadan insan-insan ilişkisinin devam edebilmesi için tıpkı bir yumurtanın akıyla sarısını birbirinden ayırmak kadar akıyla sarısının da bir arada tutulması gerektiğini belirtmektedir. Bu noktada ilk peronun insanı oyunu kurallarına göre oynamakta ve fayda maliyet hesabı yapmaktadır. Aynı zamanda grup, sınıf ve politik toplumdaki gelebilecek baskılara karşı duyarlıdır. Buna karşılık ikinci peronun insanı ilkinin soğuk ve hesapçı zihniyetinden uzaklaşmış daha yumuşak buna karşılık daha özgür ve politik, toplumu ellerinde tutanlardan, sivil toplum örgütlerinden bağımsız bir konuma sahiptir. İkinci perondaki insan davranışı bireysel olup kazanç hırsından dolayıyla rasyonalizmden arınmıştır. Bu süreçte davranışın kaynağını güzel ahlakta bulur. Bu şekilde rasyonellik ile irrasyonellik arasındaki denge sağlanmış olur (Sayar, 2014: 342, 343).

Şekil 1: İnsan-Madde, İnsan-İnsan İlişkileri

Özetle Ortaçağ'ın esnaf zihniyetinin kapitalist gelişmeye açık olmadığı söylenebilir. Ortaçağ'ın basit esnaf zihniyeti ile kapitalist iktisat zihniyeti karşılaştırılırsa esnaf zihniyetinin durgun bir yapıda olmasına karşılık; kapitalist iktisat zihniyetinin de atılgan ve ihtiraslı olduğu söylenebilir. Aynı zamanda esnaf zihniyeti gelenek ve göreneğe bağlı olmasına karşın kapitalist iktisat zihniyeti her türlü gelenek ve görenekten yoksun, serbest ve kendi başına buyruk bir özelliğe sahiptir. Diğer taraftan esnaf zihniyeti çevresine ve içerisinde yaşadığı topluluğa karşı diğerkam zihniyetle hareket etmesine karşılık kapitalist iktisat zihniyeti sadece kendi kişisel çıkarları doğrultusunda hareket etmektedir (Ülgener, 2016: 38, 39).

Osmanlı'dan Türkiye Cumhuriyeti'ne geline süreçte Ortaçağ esnaf zihniyetinin etkilerini yorumlayan Ülgener'e göre Osmanlı'dan Cumhuriyet'e taşınan esnaflaşmaya dayalı iktisat zihniyeti ve Cumhuriyet'le geçen devletçi yıllar ayakları yere basan bir firma anlayışını ortaya çıkarmamıştır. Buna karşın dünyadaki gelişmeler iktisadi bir düzlemde rasyonel firma düzenini ortaya çıkarmıştır (Sayar, 1999, Kabaş, 2013: 22). Çünkü Osmanlı'da ticari hayat esnaflaşma boyutuyla mikro düzeyde gerçekleşmiştir. Tarikat ahlakı ile esnaflık ahlakının bütünleşmesinin fazla kanaatkar tüccar tipini ortaya çıkarması iktisadi motivasyonu zayıflatmıştır. Özellikle ticari hayattaki durgunluk ve kapalılık ticaretin gelişmesinin önündeki en önemli engelleri oluşturmuştur. Aynı zamanda çalışma saatlerinin az olması, iş değiştirmenin kötü olarak karşılanması, her mesleğin kendi alanına hapsolmesi, meslek yaşamında ve sanatta katı bir muhafazakarlığın olması bu durumlara örnek gösterilebilir. Bu tarz bir iş ahlakının ortaya çıkmasında alt yapıdaki bireylerin tutum

ve davranışları kadar merkezi bürokrasinin de önemli etkileri olmuştur.

Çünkü; Osmanlı'daki merkezi bürokrasi kendisinin en tepede olduğu bir toplumsal düzeni kurmayı hedefliyordu. Kent ekonomisinin iaşesi, uzun mesafeli ticaret ve ithalat bu toplumsal düzene istikrar sağlayacaktı. Tüccarların, loncaların ve sarrafların faaliyetleri bu toplumsal düzenin yeniden üretilmesine katkıda bulunduğu sürece devlet onlara hoşgörülle yaklaşıyor ve hatta onları destekliyordu. 17. ve 18. yüzyıllarda merkezîyetçi yapıların bir hayli zayıflamasına karşın üreticiler ve tüccarlar bu geleneksel politikaların değiştirilmesi için merkezi devlet üzerinde baskı oluşturacak kadar güçlenmediler. Sadece taşrada yerel olarak güçlü kesimler yerel yöneticiler üzerinde etkili olabildiler. Buna karşın yaklaşık olarak aynı dönemlerde Avrupada üreticilerin ve tüccarların siyasal güçlerinin artması ve devlet politikalarını yönlendirmeleri sayesinde merkantalist politikalar ağırlık kazanmıştı (Pamuk, 2016: 21). Avrupada merkantalist düşüncelerin ve uygulamaların gelişmesinde öncü rol oynayan tüccar ve üreticilerin Osmanlı iktisadi düşüncesinde etkileri olmamıştır. Osmanlı toplumunda ve siyasetinde merkez dışındaki kesimlerin ağırlığının arttığı 17. ve 18. yüzyıllarda bile iktisadi düşünceye ve uygulamalara bürokrasinin öncelikleri egemen olmaya devam etmiştir (Pamuk, 2016: 30).

Sonuç olarak hem esnaf anlayışının hem de kapitalist iktisadi anlayışın uç noktadaki özellikleri herkesin kendi alanına daha çok çekilmesine neden olmuştur. Bu noktada güçlü bağlara dayalı esnaflaşma anlayışı zamanla yozlaşarak 'güçlü bağların güçsüzlüğü' şeklinde bir durumu ortaya çıkarırken diğer yandan kapitalist sistemin aşırı maddeci dünya görüşü de insanı her fırsatta kendi çıkarını düşünen bir makineye dönüştürmesi nedeniyle 'zayıf bağların güçsüzlüğü' şeklinde yorumlanabilecek bir durumu ortaya çıkarmıştır. Bu noktada Ülgener'in bu konuda değerlendirmelerine bakıldığında Ülgener'in maddi ve manevi dünya arasında denge kurulmasını ön plana aldığı, dolayısıyla insanların iki farklı dünyada (güzel ahlak ve yüksek çalışma kültürü) aynı anda yaşayabilmelerini tasavvur ettiği bir sosyal ve iktisadi anlayış bulunmaktadır.

2.3.1.5 'Ortaçağ' Din Anlayışı: Yanlış İslami Algılamalar

'Geminin yüzmesi için suya ihtiyaç vardır! Ama su geminin içine girerse onu batırır!
Gemi için su ne ise mümin için dünya o'dur!'

Mevlana

Mevlana'nın anlattığı bu gemi metaforu İslami hayata bakış açısının daha iyi anlaşılabilmesinde önemli sözlerden birini oluşturmaktadır. Dolayısıyla 'Bir lokma bir hırka' felsefesini bahane edip tamamen bu dünyadan elini ayağını çeken pasif bir İslam anlayışı İslamiyet açısından ne kadar istenilmeyen bir durum ise diğer taraftan bu dünyanın yalancı büyümesine kapılıp esas amacını unutan sürekli mal, mülk, servet peşinde koşan, amaca gitmek için her türlü aracı meşru kılan, ahlaki değerleri görmezden gelen, aşırı rasyonel ve bencil insan da İslam'ın öğretilerine aykırı bir anlayışı yansıtmaktadır. Ülgener de iktisadi hayata bakış açısında rasyonellikle irrasyonellik arasındaki ilişkiyi vurgulamıştır. Ülgener kapitalizmin neden Türk toplumunda ve diğer Müslüman doğu

toplumlarında gelişmediğini analiz ederken İslamiyet'in aşırı uç dini algılamalarının bu durumun ortaya çıkmasındaki en büyük engeli oluşturduğunu ifade etmiştir.

Ülgener; tevekkül ve kanaatin güdümünde iktisadi maddeye dokunan Osmanlı Türk insanının ihtirası kabarmayan itidali aşmayan bir ruh halini yüzyıllarca koruduğunu ve onu zühd küresinin dışına taşırmadığını ifade etmektedir. Ülgener bu zühd küresinin dışına çıkılmamasının nedenini İslami tasavvuf anlayışı üzerinden açıklamaktadır (Sayar, 2014: 315). Bu noktada tasavvufun halka, esnaf ve zanaatkar çevrelerine batını bir yorumla karışması bu düzene uygun bir anlam dünyasının oluşmasına zemin hazırlamıştır. Aynı zamanda Ortaçağ ya da Çözülme Dönemi Osmanlı toplumunda yarı dini-feodal bir rant kapitalizminin hüküm sürmesi de bu zühd küresinin dışına çıkılmamasının nedenlerinden birini oluşturmaktadır.

'Ortaçağ' din anlayışında İslam dininin mesajlarının zamanla yanlış yorumlanarak aslından uzaklaştığı görülmektedir. Özellikle tasavvufun etkisiyle, 12. ve 13. yüzyıldan itibaren İslam'ın eşya, çevre ve zamana ilişkin emir ve yorumlarının değiştirilmesi sonucu pasif bir tevekkül anlayışına ve batını şekle dönüşen tasavvuf, zaman içinde bir taraftan üst tabakanın atıl ve gösterişli hayatına meşruiyet alanı açarken diğer taraftan alt tabakaya itidal, kanaat ve tevekkülü empoze eden bir duruma dönüşmüştür (Çağman, 2016a: 99).

Özellikle üst tabakanın son derece gösterişçi bir hayat sürmesine rağmen alt tabakaya sürekli kendi içine kapalı kanaatkar insan olma anlayışının empoze edilmesi üst ve alt tabakalar arasındaki mesafe bilincinin daha da artmasına neden olmuştur. Bu noktada üst tabakanın gösterişçi davranışlarıyla ilişkin olarak Ülgener (2006) Zihniyet ve Din/İslâm Tasavvufu ve Çözülme Devri İktisat Ahlâkı adlı kitabında, gösterişçi tüketimle ilgili bir kavram olarak 'meta-1 gurur' kavramını şu şekilde tanımlamıştır '*Basit bir tatmin ve paraya çevrilebilir olmanın ilerisinde hırs ve tamâ, gösteriş ve gösteri, sayı bolluğu ile övünme... kişilik değerleri üstüne sivrilen her türlü his ve ihtiras taşkınlığı. Hepsi de boş ve temelsiz, fakat öyle olduğu kadar da aldatıcı, gurur verici şeyler!*' Ülgener'e göre, '*dünya malı kibir, gurur ve tahakküm aracı olarak kişinin iç dünyasına hükmetmeye kalkışmadıkça hoşgörü ile karşılanır, teşvik görür.*' (Aydın, 2017: 30).

İslam dini açısından gösterişçi tüketim ile iç dünya arasında ince bir çizgi bulunmaktadır. Bu ince çizgi Kur'an-ı Kerim'deki ayetlere bakılarak daha iyi anlaşılabilir. Kur'an-ı Kerim'de ifadesini bulduğu gibi '*insanlara birçok nesne çekici kılınmıştır*'. Bunlar arasında '*yüklerle altın ve gümüş yığmaları...çok süslü gösterilmiştir.*' (Al-i İmran14). Bu cazibe o kadar kuvvetlidir ki Hz. Muhammed Cuma günü hutbede iken bir kervan geliverdi, onun dünbeğini iştince cemaatin birçoğu Peygamber'i ayakta bırakarak dışarıya fırlamışlar(dı). Bunun üzerine aşağıdaki ayet nazil oldu: '*...Bir ticaret ve eğlence gördükleri zaman hemen dağılıp ona gittiler ve seni ayakta bıraktılar*' (Cuma-11). Elmalılı Mehmed Hamdi Yazır'ın bu ayetle ilgili tefsirinde şu ifadeler geçmektedir. '*Peygamber'in beraberinde on iki adamdan başka kalmadı*'. Bir rivayette de Resulullah buyurmuştur ki; '*eğer hepsi çıksa idi mescid üzerlerine ateş alırdı*'. Hz. Peygamber'den kaçmayanlara gelince: '*Ne ticaret ne de alışveriş onları Allah'ı anmaktan....alıkoymaz*' (Nur-37) (Sayar, 2014: 350-

351). Görüldüğü gibi İslam dini tarafından rasyonel dünya ile irrasyonel dünya arasında bir denge olması gerektiği farklı ayetlerle ve hadislerle anlatılmaktadır.

Nur Suresi'nin 37. ayetinde de buyrulduğu gibi ticaretin ya da alışverişin Müslümanları ibadetten alıkoyamayacağı şeklindeki bir İslami anlayış Ortaçağ dini anlayışına oldukça uzak bir anlayıştır. Bu ayet maddi dünya ile manevi dünyanın sınırlarının nerede kesişeceğini ve nerede biteceğini çok iyi ifade etmektedir. Bu noktada dünya malı ile her şeyden evvel riyazeti zühd kavramından ayırt etmek gerekmektedir. Zühd nefsi dünya hazlarından mahrum etmek manasında negatif, riyazet ise nefse şu veya bu yönde düzenli bir fiil ve hareketi yüklemek bakımından pozitif bir davranışın adıdır. Riyazet Mesnevi şarihi Bursalı İsmail Hakkı'nın ifadesi ile '*nefsi veya bedeni kesret-i istimaldir ta ki selaset ve maharet kabul eyleye*' Yine Bursalı'ya göre riyazet nefsi veya bedeni '*kesret-i istimal ile tezlil*' (horlama) anlamına gelmektedir. Kınalızade'ye göre ise riyazet '*nefse sürekli olarak hayırlı ve makbul işler (a'mal-i hasene) yüklemek*' anlamındadır (Ülgener, 2015: 42, 43).

Riyazet ve zühd kavramları arasındaki bu ince çizginin anlaşılabilmesi için İslam'daki bazı örneklerle bakmak faydalı olabilir. Bu noktada İslam'da emeği ve dünya işlerini sınırlayan organik (biyolojik) bir doyumluk çizgisinden söz edilemeyeceği gibi ahiret hizmetinde olmanın (ibadetin) o yolda getirdiği bir sınır veya engelin söz konusu olmadığı da söylenebilir. Kur'an-ı Kerim'de akıl kelimesi 840 kere geçmektedir. Al-i İmran 190.ayette '*geceyle gündüzün birbiri ardında gelişinde düşünen toplum için ibret vardır*' denilmektedir. Bu ayet dünyanın döndüğünü belirterek; hareketsiz varlığın olmadığını, varlık alanının hareket olduğunu bildirmektedir (Ülgener, 2015: 83, 84; Sayar, 2011: 319).

Kur'an-ı Kerim'de de '*Cuma namazınızı kıldınız mı yeryüzüne dağılın ve Allah'ın fazlından nasip arayın!*' (Cuma Suresi 10. Ayet) şeklindeki ayetten yola çıkıldığında aranan nasip sözünün gelişine göre ölmeyecek kadar bir rızktan ibaret olmadığı anlaşılabilir. Bu noktada İslamiyet'in çalışma anlayışına verdiği önem kolaylıkla anlaşılabilir. Örneğin Yahudiler için Cumartesi günü Hristiyanlar için Pazar günü tam istirahat ve ibadet günü sayıldığı halde Müslümanlar için Cuma günü ibadetten sonra hemen iş başına dönülecek normal bir gündür. Esasında Peygamber buyruğu da bununla benzerlik göstermektedir. '*Yarın ölecekmiş gibi ibadetle beraber hiç ölmeyecekmiş gibi çalışıp kazanmak!*' Sadece ilk ve öz kaynakların değil, bir kısım sufilerin ve tarikatların dahi aralıksız çalışma ve kazanmaya verdikleri değerın sırası gelip de örnekleri incelendikçe İslam'ın iktisadi gelişmeyi engellediğinden söz edilemeyeceği çok açıktır. Bir din ki zaten yoğun ticaret ortamında dünyaya gözlerini açmış, ortamın izlerini hatta dil ve deyim tarafında da sürdürüp devam ettirmiştir. Şarkta piyasa ekonomisinin modern anlamıyla yerleşip gelişmesine engel olan sebepler peşpeşe sıralanacak olsa İslam herhalde serinin en sonunda yer alacaktır (Ülgener, 2015: 83, 84). Buna karşın İslami tasavvufun yanlış algılanmasından ortaya çıkan sonuçlar iktisadi gelişmenin ortaya çıkarılmasında gerekli motivasyonun sağlanamamasına neden olmuştur. Bu durumun ortaya çıkmasındaki en önemli nedenlerden biri iktisadi ve toplumsal hayatta Batını tasavvuf anlayışının oldukça etkin olmasıdır.

2.3.1.6. Batını Tasavvuf Anlayışı ve Sosyal-İktisadi Hayata Yansımaları: Fütüvvet ve Ahilik

İktisat, din ve zihniyet arasındaki ilişkileri çok detaylı bir şekilde ortaya koyan Ülgener, Batını tasavvuf anlayışının iktisadi çözülmenin esas faktörlerinden biri olduğunu belirtmektedir. Ülgener, esnaf-tasavvuf ilişkisi noktasından yola çıkarak eleştirilerini Osmanlı'daki geleneğe yöneltmektedir. Ülgener'e göre gelenek, değişimin karşısındadır ve sadece esnafın kendi içindeki değişimini değil sosyal tabakalar arasındaki geçişleri de engellemek istemiştir. Bu noktada tasavvufun mevcut sosyal yapının korunması açısından dini-mistik meşruiyet kazandırdığı söylenebilir. Kısmetine razı olmak, halinden ve durumundan şikayetçi olmamak, rutinin dışına çıkmamak, azla yetinmeyi bilmek vb. değerler bütün sosyal tabakalarda ortak bir özellik göstermektedir. Bu tür özellikler Ülgener'in Ortaçağ ahlakı olarak nitelendirdiği zihniyeti oluşturmaktadır (Çağman, 2016a: 106). Ülgener, böyle bir zihniyetin oluşmasında Batını tasavvufun Ahilik ve Fütüvvetnameler vasıtasıyla çok önemli etkilerinin olduğunu ifade etmektedir.

Ülgener; Batını tasavvuf anlayışının yanlış anlaşılmasının sosyal ve iktisadi hayata olumsuz yansıdığı belirtmektedir. Bu noktada Ülgener, batını yaklaşımların aksine kazanmaya teşvik edilen insanın başı boş olmadığını belirtmektedir. İnsan çalışma ve kazanç yanı ile piyasa göstergelerine harcama yanı ile infak'a (bölüşüm) dayalı toplumsal dayanışmayı pekiştirecek bir zorlama içindedir. Diğer taraftan İslamiyet özel mülkiyete de karşı değildir. Buna karşın servete dayalı bir bireysel zenginlik kibir ve gurur metaı haline getirilmişse o zaman İslamiyet tarafından o insana verilen ruhsat geri alınır. Dolayısıyla İslam insanı başıboş bırakmamakta kirlı ve günahkar bir varlık olarak dünyayı dışta değil içte aramaktadır. Kazanan insan kazandığından zekat verecek bunu diğer sadakalar izleyecektir. Buna nafaka borcu da dahildir. Bu açıdan bakıldığında İslamiyet sosyal ilişkileri kapalı ve dar hücre kalıplarının dışına taşırma önemli bir rol oynamakta ve toplumsal dayanışma için bireyi zorlamaktadır. Görüldüğü gibi İslam iktisadi hayatta dengenin olması gerektiğini söylemektedir. Bu dengenin unsurları olarak saf İslam bir norm olarak mündemiç bulunan (bir şeyin içinde saklı bulunan, var olan) kaderciliğin karşısına rasyonelliği getirmiştir. Rasyonelliğin ölçüsü ise riyazete dönük bir dünyevileşmedir. Fakat Batını tasavvuf anlayışı esnaf ve zanaatkarlara farklı bir dünya görüşü yansıtmıştır (Sayar, 2014: 319, 320).

Batını tasavvufun etkisiyle 12. ve 13. yüzyıldan itibaren İslam'ın eşya, çevre ve zamanla ilgili emir ve yorumlarının değiştirilmesi bir yandan üst tabakanın atıl ve gösterişli hayatına meşruiyet sağlarken diğer yandan alt tabakaya aşırı kanaatkar olma rolünü biçmiştir. Bu noktada ahilik anlayışı sosyal ve iktisadi yaşamı belirleyen bir unsur olarak ortaya çıkmıştır. Bilindiği gibi Ahilik 12. ve 13 yüzyılların savaş, isyan ve istila dalgaları arasında sanat erbabı için dinlendirici, huzur ve güvenlik verici bir ocak başı özelliği ile nitelendirilebilir. Bu nedenle ahi zaviyelerine dar ve gerçek anlamıyla birer iktisadi teşekkülden ziyade fertleri arasında sıcak ve samimi bir topluluk ruhunun ortaya çıktığı kurumlar olarak bakmak daha doğru olabilir. Ahiliğin bu özelliğinden de anlaşılacağı gibi ilk seyyahların (örneğin

İbni Batuta'nın) ahilerde hayranlıkla görüp bahsettikleri özellik onların her günkü iş gücü hayatı değil aralarındaki samimilik, yabancıya gösterdikleri yakınlık, misafirperverlik vs. tarafları idi. Ülgener'e göre ahilikte esas iktisadi fonksiyonlar sosyal duyguların o derece gerisinde kalmıştır ki ahi teşkilatının gerçekten bir sanat ve meslek topluluğu olduğunu söylemek zor görünmektedir (Ülgener, 2006: 67).

Diğer taraftan Fütüvvetnameler de sosyal ve iktisadi hayatı şekillendiren ahlak eserlerinden biri olarak görülebilir. Esnaf hiyerarşisi açısından bakıldığında *'Fütüvvet silsilesi yalnız evvel gelen pirlere dayanmakla kalmaz; geriye uzandıkça sıra ile Peygambere, Cebraile ve oradan da nihayet Allah'a varmış olur.'* Fütüvvetnamelerde bu durum şu şekilde anlatılmaktadır *'Okumakla, yazmakla olmaz tâ üstaddan görmeyince!'* (Ülgener 1981a: 91; Özkiraz, 2007: 48). Bu noktada ilk bakışta fütüvvetnameler sosyal ve iktisadi hayat için olumlu olarak karşılanabilir. Özellikle Ülgener sosyal hayatta mevcut olanı değil ancak olması gerekeni anlatan bu tür normatif kaynakların daha büyük bir dikkatle ve ihtiyatla kullanılması gerektiğini ifade etmiştir. Bu noktada fütüvvetnamelerin dogmatik esaslarına (kanaat, itidal, tevekkül vs.) hemen gerçek sıfatını vermek yanlış sonuçların ortaya çıkmasına neden olabilir (Ülgener, 2006: 49).

Öyle ki İslam'da tasavvufu birlikte ölçü anlayışı da değişmiştir. Bu süreçte zikir ve çile ön plana çıkarılmış, dünya uzağında kalınması gereken ölümlü bir varlık haline gelmiştir. Aynı zamanda dışa karşı mesafe artmış, buna karşın huzur ve güven içte aynı kaderi paylaşanlarla bütünleşmede yani tarikatlarda aranmıştır. Bu noktada zaman da en yakın mesafeye göre düzenlenmiş, geçmiş ve gelecek kavramları sufi için aynı derecede anlamsız duruma gelmiştir. Diğer taraftan esnaf tabanlı tasavvuf anlayışı tabanda dünya malına karşı ilgisiz bir tavrın oluşmasına ve kapalı bir dünya anlayışına neden olmuştur (Çağman, 2016b: 56, 57).

Sonuç olarak Batıni çalışma kültürü çalışma hayatı üzerinde çok farklı etkiler oluşturmuştur. Bu noktada Batı'ya özgü rasyonalizmin Osmanlı devlet ve toplumunda olmadığını savunan Ülgener'in verdiği örneklerden biri de çarşı-pazarlardaki çalışma sürelerine ilişkindir. Bu dönemde çarşı pazara mümkün olduğunca geç gidilip erken dönülmesinin *'hayırlı ve selametli'* bir tutum ve davranış olacağı şeklinde bir anlayış ortaya çıkmıştır. Bu anlayış doğrultusunda çarşı-pazar esnafı dinlenmek ve ibadete zaman ayırmak amacıyla geç vakitte işbaşı yapıp erken saatlerde çalışmayı bırakmaktadır (Çağman, 2016a: 111). Bu açıdan Ülgener batıni tasavvufun içe dönük yapısını eleştirirken bu durumu zühd küresinin dışına çıkamama durumu olarak ifade etmektedir. Bu noktada dini açıdan içe kapanma aşırılığa vardıkça dünya işleriyle yeteri kadar ilgilenme ve üretme motivasyonu ortadan kaybolmaktadır.

2.3.1.7. Batıni Tasavvuf ve Zühd Küresinin Dışına Çıkamama: Ülgener ve Weber Perspektifinden Bir Değerlendirme

Batınilığın etkisinde yol alan tasavvuf anlayışı zühd küresini anti-madde telkinleriyle etki ve itaati altına aldığından dolayı Osmanlı iktisadi hayatında gerekli iş disiplini ortaya çıkaramamıştır. Buna karşın Batı'da kapitalizmin ruhunu Protestan ahlakının iktisadi alana

taşıdığı 'riyazi insan tipi' ortaya çıkarmıştır. Weber'in bakış açısından değerlendirildiğinde Osmanlı iktisadi alanı ile İslamiyet arasında benzer köprüler kurulamamıştı. Özellikle İslam'daki zahit karakterinin iktisadi hayata karşı duyarsız olması ve dini duyarlılığı iktisadi alana taşıyamaması bu duruma örnek verilebilir. Dolayısıyla Weber'in 'riyazi insanı' (Protestan Ahlakı) ile Ülgener'in 'zahid insanı' (İslam Ahlakı) yüzyıllardır tam bir karşıtlık içinde kalmışlardır. Ülgener'e göre Osmanlı-Türk insanının günlük hayatını geçimlik seviyede sürdürmesinin yani 'zühhd küresinin dışına çıkamamasının' asıl nedeni Batıni özellikler barındıran İslami tasavvuf anlayışıdır (Sayar,1998: 303; Sayar, 2014: 322, 323; Kabaş, 2013: 22).

Diğer taraftan Osmanlı politik toplumunun miri arazi, narh, müsadere, kötü vergileme sistemi ile sermaye birikimine açılan kapıyı kilitlediği söylenebilir. Özellikle zühhd küresinden riyazete geçişle devlet tarafından önüne çıkarılan maddi engellerin varlığı riyazet küresinin iktisadi alanda ilerlemesine engel oluşturmuştur. Aynı zamanda sihir ve büyü de İslam'ın özünü bulandırmış, tasavvufi ritüeli bozmuş; diğer taraftan da rasyonalizm aleyhine kaderciliği teşvik eden bir ortamın oluşmasına zemin hazırlamıştır (Sayar, 2014: 325, 327).

Max Weber ise rasyonel esaslara dayalı kapitalist zihniyetin sınırsız bir kazanma ve sömürme hırsı olmadığını ifade ederek dinin kapitalizm üzerindeki etkilerinden bahsetmiştir. Weber bir yanda düzenli yaşam tutkusu ile diğer yanda Protestanlığın (Luther kolu hariç) metodik-riyazetçi kanadı olan Kalvinizm ve onunla bir çizgide olmak üzere Püritanizm (kısmen Hollanda, İngiltere ve Kuzey Amerika) arasındaki yakınlıktan bahsetmiştir (Ülgener, 2015: 12).

Weber'e göre Kalvinizm son derece disiplinli olan meslek ahlakı ve ciddiliği, tasarruf şuuru ve çalışma düzeni ile kapitalist zihniyetin doğuşunda birinci derecede önemli olmuştur. Weber bununla her şeyi maddi üretim araçları ve tekniği ile açıklayan Marx görüşü karşısında onun tam zıddı olan ikinci bir görüşü ortaya çıkarmış oluyordu. Weber tarafından savunulan görüşün Marx'ın maddeciliği kadar abartılı olduğu söylenebilir. Aynı zamanda Kalvinizm'in tek sebep değil fakat başka sebeplere dayanan ve kapitalist gelişimin zihniyet tarafını yoğurmak suretiyle kendisi de ayrı bir halka olarak sebep zinciri içine dahil olduğu da gözden kaçmamalıdır. Basit bir ziraatçilik temelinden ve Ortaçağ tertibi esnafıktan büyük ticaret ve endüstri çağına geçen Batı'nın bu gelişimde Kalvinizm ve Protestanlığın tasarruf, çalışkanlık, meslek ciddiliği ve sorumluluk bilinci ile geniş ölçüde teşvik gördüğü söylenebilir (Ülgener, 2016: 395-396).

Weber; güçlü içsel dini motivasyonların kapitalizme toplumsal bir boyut kazandırdığını ifade ederek 'The General Economic History' adlı eserinde herhangi bir iktisadi alanın kapitalizm olabilmesinin gerekli şartlarından bahsetmiştir. Bunlar; üretim araçlarının girişimci açısından tam hesabının bilinmesi (rasyonel sermaye hesabı) serbest piyasa, rasyonel teknoloji, rasyonel hukuk, serbest işçi, iktisadi hayatın ticarileşmesi ve otonom şehirlerin varlığıdır. Aynı zamanda rasyonel kapitalizmin oluşması için bir riyazet küresinin varlığının olması gerekir. Weber'e göre eğer mümin kimseler (zahid) dinlerine gösterdikleri dikkat ve önemi iktisadi alana taşıyabilir ve kendi aralarında güçlü bağlara

dayanan birlik kurabilirlerse riyazi bir tipoloji ve riyazet küresinden bahsetmek mümkün olabilir. Bu durum diğer dünyaya yönelik zühd'den bu dünyaya yönelik riyazete dindarane dönüşüm olarak ifade edilebilir. Bir başka ifadeyle zühd küresinin müminlerin zihni bir yer değiştirme ile iktisadi alanın riyazi insanı olması ile gerçekleşen bu dönüşümün tamamen dini içerikli olduğu söylenebilir (Sayar, 2014: 307).

Bu açıdan bakıldığında Protestan ahlakı zühd küresinin müminlerini bu dünyaya iade ettiği için devrimci olarak nitelendirilmiştir. Sonuçta dışsal bir müdahale olmadan içeriden değişen müminlerden kentli olanlar dini ahlak anlayışlarını riyazet küresine taşıyarak farklı bir iktisadi ahlak anlayışını ortaya çıkarmışlardır. Burada söz konusu devrimi gerçekleştirenler Weber'e göre orta sınıf kentli müminlerden Protestanlığı iktisadi rasyonalizmle uzlaştırmayı başaranlardır. Bu noktada Kalvinizm'in önemli bir rolü bulunmaktadır. Çünkü Kalvinizm'e göre çalışıp kazanan ve biriktiren kişi Tanrı'nın sevgilisidir. Sonuç olarak Kalvinizm Weber'e göre '*son derece disiplinli olan meslek ahlakı ve ciddiliği, tasarruf şuuru ve çalışma intizamı ile kapitalist zihniyetin doğuşunda birinci derecede müessir olmuştur*' (Sayar, 2014: 308, 309).

Weber'e göre riyazet sadece Batı'da hücre içinden başlayarak aktif-rasyonel bir yaşam metodu haline getirilmiştir. Bu metodun dünya içine aktarılmasına ancak Batı (Protestanlığın bilinen dalları ile) şahit olmuştur. Weber İslam'da tekke ve zaviyelerin cezbe veya huşu haliyle ya da içe dönük bir tefekkür halinde fakat riyazetçi çizgilerden uzak olduğunu ve sadece sufilerin çile ve zikir yollu usul ayinine dayalı olduğunu belirtmiştir. İslam'da dervişçe riyazet hiçbir zaman Batı'daki gibi bir meslek ahlakına dönüşmemiştir. Bu noktada Sufilerin iman ve akidelerinin meslek hayatı üzerinde dolaylı etkiler oluşturmuş olabileceğini Weber de inkar etmemiştir. Ülgener ise bu durumu şöyle açıklamıştır: '*...Şark mistisizmi fert ve evren arasında bütün mesafeleri silen ikisini mutlak bir vahdet aleminde eritip birleştiren düşünce tarzı ile dış alemin bir manada ne kadar içinde ise biçim verilebilir ve ölçülebilir unsurlarını zihnen yoğurup işlemek cihetinden o kadar uzağında ve ötesindedir*'. Bu noktada Ülgener'e göre imanlı, kendi halinde sade bir derviş zanaatkar olarak dinle ilişkisi olmayan bir kişiden çok daha güvenilir olabilir. Buna karşın meslek disiplini ile Tanrı katında seçkin kul olma bilincinin içli dışlı olarak bütünleşmesi ancak Batı'da Protestanlığın riyazetçi kanadında görülmüştür (Ülgener, 2015: 50; Sayar, 2014: 319).

Bu konuya ilişkin olarak Weber Protestan ahlakının çalışma hayatına ilişkin yapısını anlatmak için bir düşünürden yaptığı alıntıda '*Tanrı için zengin olmak amacıyla çalışabilirsin, vücudun ya da günah için değil*' ifadelerini kullanmıştır (Kızılkaya, 2017: 141). Bu noktada Weber böyle bir anlayışın sadece Protestan ahlakında ortaya çıktığını belirterek İslam'ın yapısının iktisadi ilerlemeyi gerçekleştiremeyeceğini iddia etmiştir.

Weber'in iddialarının aksine, Ülgener İslam'ın iktisadi geriliğe yol açmadığını savunarak Weber'in ulaştığı sonuçları aceleci ve yüzeysel yapılmış analizler olarak nitelendirip ciddi bir şekilde eleştirmiştir. Ülgener'e göre İslami metinlerde disiplinli çalışmayı, dünya malına sahip olmayı, servet biriktirmeyi özendiren unsurlar bulunmaktadır. Bu noktada Ülgener; Hz. Peygamber'in ticaret yapmayı teşvik etme noktasında '*rızkın onda dokuzu*

ticarettir' hadisinin İslam'da ticari hayatın anlamını belirtmesi açısından önemli olduğunu ifade etmektedir. Ülgener, İslamiyet'in erken dönemlerinde tasarrufu, üretmeyi, disiplini ve çalışmayı özendiren bir din olmasına karşılık, dinin dinamik özelliğinin kaybolduğu dönemlerde aşırı mistik batını tasavvuf anlayışının Müslümanları tembelliğe ittiğini ve çalışma motivasyonunu azalttığını ve dolayısıyla maddi dünya ile arasına keskin bir mesafe koyduğunu belirtmiştir.

Sonuç olarak Batını tasavvufun kaderci anlayışı riyazi ya da zahid bir tipolojiyi ortaya çıkaramadığından dolayı bu kürenin salikleri (tasavvuf yolcuları) rant kapitalizminin kör kuyusuna kapılmışlardır. Servetin piyasa akışkanlığı yerine toprağa emanet edildiği, tüketimin bir norm ve değer sistemine (konak hayatı) dönüştüğü böyle bir iktisadi düzende üretim irrasyonel ve kesintili olarak devam etmiştir. Bunun sonucunda kişiyi bir meslek sahibi olarak gören fakat rızık için endişe duymayı yasak kılan bir zihniyet dünyası ortaya çıkmıştır (Sayar, 2014: 322, 323). Özellikle 'Bir lokma bir hırka felsefesi'nin yanlış yorumlanarak kapitalizmin gelişmesine engel olduğu söylenebilir. Bu noktada şu ince ayrımın yapılması gerekmektedir. İslamiyet'in kapitalist gelişmeye engel olmadığı insanların İslamiyet'e ilişkin algı, tutum ve davranışlarının iktisadi gelişmeyi engellediği söylenebilir.

2.3.1.8 Melami Tasavvuf Anlayışı: 'Bir Lokma Bir Hırka Felsefesi'nden 'Rasyonel Çalışma Kültürü'ne

Ülgener, Doğu'da ve özellikle de Türkiye'de siyasi iktidarın burjuvazinin özerk bir sınıf olarak gelişimini yavaşlattığını, girişimci sınıfın batıda olduğu gibi erken bir tarihte gelişerek, siyasi iktidar karşısında güçlü bir şekilde özerkliğini henüz ilan edememiş olduğunu ifade etmiştir. Buna karşın Türkiye'de kapitalizmin gelişmesinin kültürel nedenlerle imkansız olduğu görüşüne de karşı çıkmıştır. Bu noktada Melamilik Batınlıktan farklı özellikler gösterdiğini belirterek Protestan çilekeşliğine benzer bir ahlaki çerçeve oluşturabileceğini ifade etmiştir (Özatalay, 2014: 36). Melamilik, tek bir tarikat olmaktan çok değişik tarikatlara etkide bulunmuş bir '*zevk ve merep*' hali olarak ifade edilebilir. Melamiler, aktif-riyasetçi bir tutumla, boş durmayıp aralıksız çalışma ve çabalamanın öncüsü olmuşlardır. Bu noktada Weber'in kapitalist ruhun şekillenmesinde büyük önem verdiği Kalvinistlere benzemektedirler (Ülgener 1981b: 81; Özkiraz, 2007: 50).

Ülgener'e göre Melamiler, batını olmayıp sürekli çalışma ve uğraşmanın öncüsü olmuşlardır. Daha ayrıntılı olarak Ülgener; Melamiler ile ilgili olarak şu ifadeleri kullanmıştır. '*Melami, Hakk'a yakınlığı halkın dışında belli bir davranış ve özel kıyafetle sergilemeyi asla düşünmeyerek, herkesle beraber ve herkes gibi işi gücü peşinde; kulluğunu ise arada sessiz sedasız yerine getirmekle meşgul! Daha kısacası: Görünürde halk'la, gönülde Hakk'la beraber! Sade ve son derece gösterişsiz yaşantısı içerisinde çalışma ve üretmenin kalvinist çizgiden geri kalmayan ısrarlı takipçisi!*' Buna karşın Melamilik, Batınlık ile karşılaştırıldığında oldukça sınırlı ve dar bir alanda etki göstermiş ve çoğu kez üstü örtük ve dağınık bir biçimde kalmıştır (Ülgener 1981b: 81; Özkiraz, 2007: 50). Melami tasavvuf anlayışında dini görevlerin yerine getirilmesi kadar dünyadaki maddeler üzerinde de hakim olma anlayışı bulunmaktadır. Dolayısıyla maddi hayat ile manevi hayat tam bir denge

içinde olması gerekmektedir. Batınlığın geniş kitlelere yayılmasına rağmen Melamilik dar bir alanda özellikle kentlerde daha çok etkin olmuştur.

Özellikle II. Dönem olarak adlandırılan Melamiliğin Anadolu'da ortaya çıkışı 15. yüzyıl ya da diğer tarikatlarla oranla güç kazanmaya başlaması yani Bayramiyye Kolu'nun duraklama döneminde ortaya çıktığı söylenebilir. Melamilik bu tarikat bolluğunun ortasındaki bir yeni alternatif olarak değerlendirilebilir. Özellikle duraklama döneminde karşılaşılan Melamilik'le Protestanlık yakın tarihlerde benzer bir yaklaşımı benimsemiş gibi görünmektedirler. Örneğin; Protestanlık ruhban sınıfını reddedip *'herkesin vicdanı için bir rahip'* uygulamasına karşı çıkarak *'herkes kendi kendinin rahibi olabilir'* yaklaşımını benimserken, Melamilik de *'herkes bir tarikata mensup olmalıdır'* anlayışına son verip *'herkes kendi tarikatının hem şıhı hem de müridi olabilir'* düşüncesini ileri sürmüş gibi görünmektedir. Bu noktada Melamilerin diğerlerine oranla biraz daha entelektüel olmaları bu düşüncüyü doğrular niteliktedir. Doğal olarak böyle bir hareket diğer tarikatların düşmanlığına neden olmuştur (Adanır, 2015:565).

Ülgener, Melamiliğin, Avrupadaki Protestanların ahlakına çok yakın olduğunu belirterek Batını bir din anlayışının dışında, ibadet ve çalışma hayatını ayırt edebilen, ciddi ve disiplinli hayat tarzlarıyla Osmanlı toplumunda kapitalist düşünce ve birikimi ortaya çıkarabilecek bir potansiyel taşıdıklarını vurgulamıştır. Diğer taraftan Ülgener'e göre Melamiler; sayılarının azlığı ve etkinliklerinin fazla olmaması nedeniyle devlet ve toplumda yeterince karşılık bulamamışlardır (Çağman, 2016b: 51). Fakat Bayrami Melamileri mutlaka iş ve güç kaygısında olmalarıyla Melamiler arasında ön plana çıkmıştır. Buna karşın birikimlerini sermayeye dönüştürme noktasında eksik kalmışlardır. Diğer bir deyişle zühd dünyasının Melamileri disiplinli bir sermaye birikiminin esas şartı olan rasyonel bir tipolojiyi riyazet küresine taşıyamamışlardır (Sayar, 2014: 324). Ülgener, bu durumun sorumlusunun ticaretin gelişimini engelleyen ulema ve ümera olduğunu ifade etmiştir. Bu eleştiri Weber'in Prusya'da sermayenin devletçe yönetilmesini savunan ve serbest piyasa ekonomisine eleştiri getiren mandarin aydınlarına yönelttiği eleştirinin daha sonraki tarihteki ve daha başka bir ülkedeki yansımaları olarak değerlendirilebilir (Özatalay, 2014: 36).

Sonuç olarak Melamiler'in hem mistik hem de riyazetçi bir özelliğe sahip oldukları söylenebilir. Başka bir deyişle laik denilebilecek çalışma düzeniyle ruhani yaşantı arasında kendilerine göre bir denge kurmayı başarmış kişiler olarak da görülebilir (Adanır, 2015: 148). Weber'in İslamiyet'in yapısının kapitalizm üzerindeki olumsuz etkilerinin olduğu görüşünün aksine Melami tasavvuf anlayışı insanları daha çok çalışmaya, üretmeye ve tasarruf etmeye yönlendirmekte, manevi hayata hakim olunduğu kadar maddi hayata da hakim olunması gerektiğini ifade etmektedir. Bu noktada Ülgener, Weber'in İslamiyet'in savaççı ve ganimet elde eden bir din olduğu anlayışına karşı çıkmıştır. Dolayısıyla İslamiyet'te ortaya çıkan yanlışların Weber'in düşündüğü gibi İslamiyet'in kendisinden değil insanların İslamiyet'i yanlış algılamalarından kaynaklandığını belirtmiştir. Sonuçta Ülgener Weber'in tek tip İslam anlayışını eleştirerek İslam'ın üretmeye, çalışmaya ve tasarrufa engel bir din olmadığını Melamilik üzerinden çeşitli örneklerle anlatmaya çalışmıştır.

3. Sonuç

Ülgener Türk toplumunun sosyal ve iktisadi yapısına ilişkin eleştirileri ile Türkiye'deki iktisat sosyolojisine önemli katkılarda bulunmuştur. Bu noktada Ülgener, Osmanlı'dan başlayan ve Türkiye Cumhuriyeti'nde devam eden zihniyet sorununu iktisadi gelişmenin önündeki en büyük engel olarak görmüş ve özellikle batını tasavvuf anlayışının yanlış yorumlanması sonucu insanları çalışmaktan, üretmekten ve tasarruf etmekten alıkoyan bir din anlayışının rasyonel düşünen insanı ortaya çıkaramadığını belirtmiştir. Bunun nedenlerini de kendi tabiriyle Ortaçağ zihniyetinde aramaktadır. Ülgener; Ortaçağ toplum ve iktisat ahlakının en temel özelliğini dünya karısında pasif bir tavra yol açan 'mesafe bilinci' olarak ifade ederek Osmanlı Ortaçağ düşüncesinde hakim olan merkez ve taşra arasında asimetrik ilişkinin mesafe bilincini artırdığını söylemiştir. Merkezde siyasal statü ve prestij sahibi olma ve nüfuz elde etme gibi unsurlar geçerli iken feodal düzenin etkin olduğu taşrada güçlü bağlara dayanan asıl ve nesep anlayışı ile güçlü bağlarla kurulan ilişkilerin ön plana çıkarılması kendilerine benzemeyen heterojen gruplarla ilişki kurulmasını zorlaştırmıştır. Bu durum sosyal ve iktisadi hayatta içe kapalılık oluşturarak yeni bilgilere ulaşılmasına ve geniş çaptaki ticaretin gelişmesine engel oluşturmuştur.

Özellikle Osmanlı Türk toplumundaki esnaf anlayışı ile kapitalist iktisat zihniyetinin uç noktadaki özellikleri herkesin kendi alanına daha çok çekilmesine neden olmuştur. Bu noktada güçlü bağlara dayalı esnaflaşma anlayışı zamanla yozlaşarak 'güçlü bağların güçsüzlüğü' şeklinde bir durumu ortaya çıkarırken diğer yandan kapitalist sistemin aşırı maddeci dünya görüşü de insanı her fırsatta kendi çıkarını düşünen bir makineye dönüştürmesi nedeniyle 'zayıf bağların güçsüzlüğü' şeklinde yorumlanabilecek bir durumu ortaya çıkarmıştır. Bu noktada Ülgener'in maddi ve manevi dünya arasında denge kurulmasını ön plana aldığı bir sosyal ve iktisadi anlayış bulunmaktadır.

Ülgener Osmanlı Ortaçağı ile iktisat ahlakı ve zihniyetinde bir paradigma değişimi olduğunu ifade etmiştir. Bu kapsamda Ülgener, İslamiyet'in erken dönemlerinde tasarrufu, üretmeyi, disiplini ve çalışmayı özendiren bir din olmasına karşılık, dinin dinamik özelliğinin kaybolduğu dönemlerde aşırı mistik batını tasavvuf anlayışının Müslümanları tembelleğe ittiğini ve çalışma motivasyonunu azalttığını ve maddi dünyaya mesafeli bir tavır alındığını ifade etmiştir. Ülgener'e göre İslami metinlerde disiplinli çalışmayı, dünya malına sahip olmayı, servet biriktirmeyi özendiren unsurlar bulunmaktadır. Weber'in düşüncelerinin aksine İslamiyet'le modernite arasında bir uyumun olduğunu vurgulayan Ülgener 'Bir lokma bir hırka felsefesi'nin yanlış yorumlanarak kapitalizmin gelişmesine engel olduğunu belirterek İslamiyet'in kapitalist gelişmeye engel olmadığını, insanların İslamiyete ilişkin algı, tutum ve davranışlarının iktisadi gelişmeyi engellediğini ifade etmiştir. Aynı zamanda Ülgener Weber'in İslamiyet'in savaştığı ve ganimet elde eden bir din olduğu anlayışına karşı çıkararak Weber'in tek tip İslam anlayışını eleştirmiş ve İslam'ın üretmeye, çalışmaya ve tasarrufa engel bir din olmadığını Melamilik üzerinden çeşitli örneklerle anlatmaya çalışmıştır.

Sonuç olarak Ülgener'in perspektifinden Osmanlı-Türk toplumu hem üst yapı hem de alt

yapı olarak iktisadi sistemde rasyonel düşünebilen insan modelini üretmemiştir. Özellikle Klasik iktisatçıların homo-economicus olarak ifade ettikleri iktisadi insan modelini üst yapıda bir sistem olarak oluşturamadığı gibi altyapıda da tarikat ve esnaf yapılarının karışımından ortaya çıkan iktisadi yapı üretime yeterli katkıyı sağlayamamış, yeni fikir ve bilgilere karşı da muhafazakar bir yaklaşımla hareket etmişlerdir. Bu açıdan bakıldığında kendi kabuğunu kıramayan bir insan ve toplum yapısı rasyonellik ile irrasyonellik, para ile güzel ahlak, maddi dünya ile manevi dünya arasında dengeyi kuramamış ve iki farklı dünyada aynı anda yaşama yeteneğine kavuşamamıştır.

Kaynaklar

- Adanır, O. (2015) *Eski Dünyaya Yeni Bir Bakış, Baudrillard, Berkes, Mauss ve Ülgener Üzerinden Kuramsal Bir Deneme*, Doğu Batı Yayınları, 2. Baskı, Ankara.
- Aydın, Y. (2017) 'Yakup Kadri'nin Romanlarında Aylıklık ve Gösterişçi Tüketim', *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 10, Sayı: 52, <http://dx.doi.org/10.17719/jisr.2017.1870>, 28-56. (27.09.2017).
- Baudrillard J. (2017) *Tüketim Toplumu, Söylenceleri/ Yapıları*, Ayrıntı Yayınları: 176, İnceleme Dizisi: 92, 10. Basım, İstanbul.
- Bowles, S. (2016) *The Moral Economy: Why Good Incentives Are No Substitute for Good Citizens*, Yale University Press New Haven and London, 288 pages, ISBN: 9780300163803.
- Çağman, E. (2016a) 'Sabri F. Ülgener'in Metodolojisi, Kaynakları ve Bazı Kavramlarına Dair Eleştiriler' *Marmara Üniversitesi Öneri Dergisi*, Cilt 12, Sayı 45, 93-118
- Çağman, E. (2016b) 'Ülgener'in Protestanları: Bayramı Melamileri', *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, Sayı II/1, 51-72
- Çebi, S. S. (2015) Aristoteles'te Phronesis Kavramı ve Modern Hukukta Muhakeme, Hukuk Kuramı, C. 2, S. 6, KasımAralık 2015, 1-19.
- Fligstein, N. (2015) 'What Kind of Re-Imagining Does Economic Sociology Need?' 301-316, in: *Re-Imagining Economic Sociology*, (ed.) Patrik Aspers and Nigel Dodd Oxford, Eng., Oxford University Press.
- Herrmann-Pillath, C. (2008) 'Adam Smith and Confucius: Towards a Transcultural Foundation of Institutions', *Fudan Journal of the Humanities and Social Sciences*, Vol. 3, No. 3, 91-126, <http://ssrn.com/abstract=966033> (23.05.2017).
- Hodgson, G. M. (2013) *From Pleasure Machines to Moral Communities An Evolutionary Economics without Homo-economicus*, The University of Chicago Press Chicago and London.
- Kabaş, T. (2013) 'İktisat Sosyolojisinin Doğuşu ve Yükselişi' *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 22, Sayı: 1, 13-24.
- Kaçmazoğlu, H. B. (2015) *Türk Sosyoloji Tarihi-III, Yeni Türkiye'de Sosyolojinin Düşünsel ve Kurumsal Temelleri*, Doğu Kitabevi, Sosyologca Kitapları Dizisi, 1. Baskı İstanbul.

- Kızılkaya, E. (2017) *İktisat ve İnsan*, Der Yayınları: 0198, İstanbul.
- Klamer, A. (2017) *Doing The Right Thing, A Value Based Economy*, Published by Ubiquity Press, Windmill Street London, www.ubiquitypress.com.
- Kranton, R. (2017) ‘The Devil is in the Details Implications of Samuel Bowles’ *The Moral Economy for Economics and Policy Research* <https://sites.duke.edu/rachelkranton/files/2017/11/Kranton-The-Devil-is-in-the-Details-Essay-on-Bowles-The-Moral-Economy-Oct-2017.pdf>
- Laitman, M. (2012) *Yeni Ekonominin Yararları, Küresel Ekonomik Krizlerin Ortak Sorumluluk Yoluyla Çözümlemesi*, Alter Yayıncılık, Ankara.
- Özatalay C. (2014) Türkiye’de Ekonomi Sosyolojisi: Bilanço ve Perspektifler, *Sosyoloji Dergisi*, 3. Dizi, 29. Sayı, 2014/2 , 29-72.
- Özkiraz, A. (2007) ‘Sabri F. Ülgener’de Zihniyet ve Geri Kalmışlık, Osmanlı’dan Günümüze Yapısal Bir Çözümleme’, *İ. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, No: 36, 35-59.
- Pamuk, Ş. (2016) *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, No: 1330, 6. Basım, İstanbul.
- Robbins, L. (1932) *An Essay on the Nature and Significance of Economic Science*, Macmillan, London.
- Sandel, M. J. (2013) ‘Market Reasoning as Moral Reasoning: Why Economists Should Re-engage with Political Philosophy’ *Journal of Economic Perspectives*, Volume 27, Number 4, 121-140.
- Sandel, M.J. (2016) *Paranın Satın Alamayacağı Şeyler*, Ekşi Kitaplar, 1. Baskı, Ankara.
- Sayar, A. G. (1999) ‘Osmanlı Devleti’nden Türkiye Cumhuriyeti’ne İktisadi Bir Verasetin Anatomisi’ *Yeni Türkiye Dergisi*, Osmanlı Özel Sayısı, VII: 569-573, Ankara.
- Sayar, A. G. (2003) *Osmanlı’dan 21. Yüzyıla Ekonomik, Kültürel ve Devlet Felsefesine Ait Değişmeler*, Ötüken Yayınları, 2. Basım, İstanbul.
- Sayar, A. G. (2011) *İktisat Metodolojisi ve Düşünce Tarihi Yazıları*, Ötüken Yayın No: 588, Kültür Serisi: 266, 2. Basım, İstanbul.
- Sayar, A. G. (2014) *Sabri F. Ülgener, Bir İktisatçının Entelektüel Portresi*, Ötüken Yayınları, No: 718, Kültür Serisi: 354, 3. Basım, İstanbul.
- Smelser, N. J., Swedberg, R. (2005) ‘Introducing Economic Sociology’, pp. 3-25, in: *The Handbook of Economic Sociology*, Second Edition, Editors, Neil J. Smelser and Richard Swedberg, Russell Sage Foundation, Princeton University Press, New Jersey, United Kingdom.
- Smith, A. (2018) *Ahlaki Duygular Kuramı*, Çeviri: Derman Kızılay, Pinhan Yayıncılık, 1. Basım, İstanbul.
- Swedberg, R. (2003) ‘The Classics in Economic Sociology’, 1-32, in: *Principles of Economic Sociology*, Princeton University Press.
- Swedberg, R. (2006) ‘The Toolkit of Economic Sociology’ SOCIUS Working Papers No:

*Sabri Ülgener ve İktisat Sosyolojisi:
İktisat Ahlakı ve Zihniyeti Perspektifinden Bir Değerlendirme*

- 4, 1-21, http://www.economyandsociety.org/wp-content/uploads/2013/08/wp22_swedberg_toolkit04.pdf (29.05.2017).
- Talmud, I. (2013) 'Economic Sociology', https://www.academia.edu/28940611/Economic_Sociology
- Triglia, C. (2002) *Economic Sociology, State, Market, and Society in Modern Capitalism*, Blackwell Publishers.
- Ülgener, S. F.(1981a) *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, Der Yayınları, İstanbul.
- Ülgener, S.F. (1981b) *Zihniyet ve Din*, Der Yayınları, İstanbul.
- Ülgener, S. F. (2006) *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, Derin Yayınları Yayın No: 76, İstanbul.
- Ülgener, S. F. (2008) 'İktisat Zihniyeti ve İktisat Ahlakı' *İş Ahlakı Dergisi*, Cilt: 1, Sayı:1, 137-162.
- Ülgener, S. F. (2015) *Zihniyet ve Din: İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı*, Derin Yayınları, İstanbul.
- Ülgener, S. F. (2016) *Makaleler, Sabri F. Ülgener*, Derin Yayınları Yayın No: 88, İstanbul.

Türkiye’de Düşük Ücretli Çalışma ve Kadın İstihdamında Dönüşümler

Ayça Akarcay*, Selin Pelek**

Özet

Bu çalışma, 2007-2017 yıllarına ait Hanehalkı İşgücü Anketlerini kullanarak düşük ücretlilerin gelişimini incelemektedir. Düşük ücretlilerin toplam ücretliler içerisindeki payı yıllar içinde azalırken, toplam ücretli kesim içerisindeki düşük ücretli kadınların payı artma eğilimindedir. Düşük ücretli kadınların profili değişmekte, eğitim seviyesi düşük, evli ve 30-49 yaş arasındaki kadınların payı artmaktadır. Arz yönlü bu dönüşüm, beraberinde ekonomik faaliyetler içerisinde kadın yoğun hizmetlerde çalışanların payını ve bu sektörler içinde düşük ücretli çalışan oranını büyütmektedir. Düşük ücretli erkekler ise, görece daha genç olup, tarım ve inşaat sektörlerinde, uzun mesai saatleri ile çalışan bir nüfusu oluşturmaktadırlar.

Anahtar Kelimeler: *Düşük ücretli çalışma, cinsiyet*

JEL Kodları: *J31, J16*

Low Wage Work and the Transformation of Female Employment in Turkey

Abstract

This study examines the evolution of low wage workers using the Household Labor Force Surveys for 2007-2017. While the share of low wage workers among total wage earners is decreasing, the share of female low wage earners in total wage earners is increasing. Female low wage workers' profile is changing as the share of married women, women at 30-49 years of age and those with low levels of education is increasing. Alongside this supply-oriented trend, the share of female intensive services increases as well as the share of low wage workers within these sectors. Low wage male earners, on the other hand, are relatively younger and are mostly employed in the agricultural and construction sectors and work longer hours.

Key Words: *Low wage work, gender*

JELCodes: *J31, J16*

* Doç. Dr., Galatasaray Üniversitesi, aakarcay@gsu.edu.tr

** Dr., Galatasaray Üniversitesi, spelek@gsu.edu.tr

1. Giriş

Düşük ücretli çalışma, 1980’lerde başlayıp 1990’lar ve 2000’lerde önemi artan, başta ABD ve Birleşik olmak üzere birçok gelişmiş ülkenin işgücü piyasalarında görülen yapısal dönüşümlerle gündeme gelmiş bir kavramdır. Bu dönemde düşük ve yüksek ücretlerin arttığı ve orta ücretlerin azaldığı gözlemlenmiştir. Ücretlerde gözlemlenen kutuplaşma teknolojik gelişme, sektörel ve kurumsal dönüşümler gibi unsurlarla açıklanmıştır. Beceri yanlı teknolojik gelişmeler beceri getirisinin artmasına, diğer bir deyişle nitelikli ve eğitilmiş işgücünün ücretlerinin hızla yükselmesine neden olmuştur.¹ Yanı sıra sanayisizleşmeyle orta ücretli azalmış ve hizmetleşme sürecinin hızlanmasıyla düşük verimlilikli birçok hizmet faaliyetinde artış yaşanmış ve özellikle dağılımın alt kısmında yer alan düşük ücretlerin çok daha az ve yavaş artmasıyla kutuplaşma yoğunlaşmıştır.² Yüksek verimlilik ve yüksek ücretlerle istihdam edilen, teknolojik ilerlemeye katkıda bulunup onu kullanan az sayıda çalışanın karşısında, hizmet sektöründe düşük verimlilik ve düşük ücretlerle çalışan mavi yakalıların oranı hızla artmıştır. Zaman içerisinde orta ücretli kesimin çalıştığı işlerin yok olmasıyla bu dilimdeki birçok eski çalışan düşük ücretli işlere yönelmek zorunda kalmıştır. Bu eğilim de düşük ücretlilerin oranının ve ücret üzerinden kutuplaşmayı arttıran bir faktör olarak görülmektedir (Cortes, 2016).

1970’lerin sonunda firmaların verimliliklerinin ve karlılıklarının azalmasıyla beraber, sermaye ve işgücü piyasalarının esnekleştirilmesi yönünde bir dizi reform yapılmıştır. Böylelikle firmaların mali kaynak bulma, işgücü kullanımını ve daha esnek koşullara uyum sağlama noktasında kabiliyetlerinin ve hızlarının artacağı ve verimliliğin korunacağı düşünülmüştür. Sermaye hareketliliğiyle beraber finans ve işgücü piyasalarında esnekliği arttırıcı düzenlemelere gidilmiştir. İşgücü piyasalarında yarı zamanlı, geçici süreli gibi iş kontratları geliştirilmiş ve esnek çalışma biçimlerini yaygınlaştırmıştır. İşgücü piyasalarının esnekleşmesiyle iş güvencesi, dolayısıyla gelir güvencesi azalmış buna

1 Kapsamlı bir yazın taraması için bkz. Lemieux, 2008

2 Erken bir çalışma için bkz. Bluestone ve Harrison, 1988

karşılık sosyal sigorta sisteminde dönüşüme yol açacak güvenceli esneklik ('flexicurity') düzenlemeleri getirilmiştir. Çalışmaya bağlı sosyal sigorta sisteminin (Bismarck modeli) yetersiz kaldığı durumlarda, düşük ücretlilerin ve güvencesiz işlerde çalışıp sıklıkla işsizlik-çalışma döngülerinden geçen kırılgan işgücünün yararlanacağı sosyal yardım kaynakları genişletilmiştir (Beveridge modeli). Bu esnekleşme süreciyle beraber sendikalaşma azalmış veya gücünü yitirmiştir. Sendikaların zayıflaması da esnekliği arttıran yapısal dönüşümleri kolaylaştıran bir etken olmuştur.

Gelişmekte olan ülkelerde özellikle 2000'li yıllardan itibaren geliştirilen sosyal yardımların çoğu zaman yetersiz kaldıkları görülmektedir. Bu ülkelerde sıklıkla dile getirilen diğer bir önemli sorun ise işgücü piyasasındaki asgari ücret, toplu sözleşme, çalışma saatleri limitleri veya kayıtlı istihdam gibi düzenlemelerin yetersizliği ve/ya bağlayıcılığının zayıflığıdır (Lee ve Sobeck, 2012). Bu kurumsal eksiklik ise esnekliği arttırmaktadır. Düşük ücrette çalışanlar için ücret gelirin önemli bir bölümünü oluşturduğu için, düşük ücret çalışan yoksullar ('working poor' ya da 'in-work poverty') sorununa neden olmuştur. Yoksulluğun arttığı durumlarda ise düşük ücretli çalışma hane gelirine destek amaçlı işgücüne ek bir katılım olarak da gelişmiştir. Bu durumda hane reisinin yanı sıra eş ve/ya çocuğun düşük ücretli istihdama katılımı söz konusudur.

Düşük ücretli çalışmanın gelişimi ile ilgili bir diğer tartışma da bu olgunun kalıcı (yapısal) mı yoksa geçici mi olduğudur (Schnabel, 2016). Geçicilik yaklaşımında, yaşam döngüsüne bağlı olarak ilk işe girişte ve/ya daha genel düzeyde yüksek ücretli bir işe geçiş sürecinde düşük ücretli çalışmanın geçici bir iş olanağı sunduğu ve sosyal hareketliliğin bir göstergesi olduğu savunulmaktadır. Bu durumda düşük ücretlilerin diğer ücretlilerden farklı özelliklere sahip olmaması beklenir. Geçici olarak düşük ücretli bir işte çalışmanın, uzun süreli işsizliğin beraberinde getireceği işverene negatif sinyal, toplumsal dışlanma, yetenek ve niteliklerin kaybı gibi sorunlara bir çözüm sağlayabileceği ileri sürülmektedir. Ayrıca daha iyi bir işe geçiş için fırsat oluşturacak ve işgücü piyasasına bağlı kalmayı sağlayacaktır. Buna mukabil, bölünmüş işgücü piyasası ('segmented labor market') yaklaşımına göre düşük ücretli piyasa sosyal hareketsizlik ve çalışanların özelliklerinin diğer çalışanlardan farklı olmasıyla tanımlanmaktadır. Burada düşük ücret tuzağı riski ve çalışanların beşeri sermaye birikiminin kısıtlılığı vurgulanmaktadır. Geçici yaklaşımın tersine, bu tuzak içerisinde olmak işverene düşük verimlilik üzerinden negatif bir sinyal verebilmektedir. Bu piyasada düşük nitelikli işgücü arzının yüksek olması ve işlerin firmaya özgü beşeri sermaye gerektirmemesi sebebiyle çalışanların ikame edilebilirliği, işgücü devri ('turnover') artmakta, kişiler sıklıkla işsizlik-düşük ücret-işsizlik döngüsüne maruz kalabilmektedirler.

Kırılgan ('vulnerable') nüfusun çalıştığı düşük verimli ve ücretli işlere kötü iş ('bad job'), buna karşılık daha verimli ve iyi koşullu işlere düzgün iş ('decent work')³ tanımı verilmiştir. Kötü işlerde çalışan, kırılgan ya da risk altındaki bu nüfus ağırlıklı olarak gençler, azınlıklar (yerel ve/ya göçmen), düşük eğitimliler ve kadınlardan oluşmaktadır. Düşük

3 https://www.ilo.org/integration/themes/mdw/WCMS_189392/lang--en/index.htm

ücretliliğin kadınları etkilemesinin çeşitli veçheleri mevcuttur.⁴ Hanede yoksulluk kadının ek gelir amacıyla düşük ücretle de olsa işgücü piyasasına girmesine neden olabilir, zira yoksul hanelerde genellikle kadınların rezervasyon ücreti düşüktür. Bir diğer husus kadınlar arasında yaygınlaşan bekar annelik olgusunun (‘single mother’) düşük ücretli çalışmaya neden olabilmesidir. Kadınlar yalnızca düşük eğitim seviyesiyle iş piyasasına girmek durumunda olmalarından değil, ev işleri ve çocuk bakımı gibi nedenlerden ötürü de yarı zamanlı ve düşük ücretli işlerde çalışmak zorunda kalabilmektedirler. Hizmetleşme süreciyle beraber kadın yoğun düşük nitelikli hizmet sektörleri gelişmiş bu da kadınların düşük ücretliliğini artırmıştır (Dwyer, 2013). Genel olarak kadın-erkek ücret farklılıklarının azaldığı birçok ülkede, bu fark alt gelirlielerde çok daha sınırlı kapanmaktadır (Brynin ve Perales, 2016).

2. Türkiye’de düşük ücretlilerinin özellikleri

2.1. Tanım ve gelişme

Düşük ücretlilik, çalışan yoksul tanımından farklılık göstermektedir. Çalışan yoksulluğun (‘working poor’ veya ‘in-work poverty’) tanımı yoksulluk eşiği temel alınarak hesaplanmaktadır. Yoksulluk eşiği ise farklı şekillerde belirlenebilmekle beraber ekseriyetle mutlak ve görelî yoksulluk olarak tanımlanır. ILO çalışan yoksulların oranını mutlak yoksulluğa göre hesaplar. Görelî yoksulluk tanımına göre yoksul nüfus ortanca gelirin yarısı, yüzde altmışı veya üçte ikisi gibi bir eşiğe göre tanımlanır. Bu nüfusun içerisinde olup aynı zamanda istihdamda olanlar (istihdam tanımı farklılıklar gösterebilmekle beraber) çalışan yoksulları oluşturur. Böylece hesaplanan çalışan yoksulların toplam çalışanlara oranı çalışan yoksulluk oranını (‘working porverty rate’) verir.

Düşük ücretli tanımında ise ücretlilik temel alınmaktadır. Yoksullukta olduğu gibi burada da mutlak veya görelî tanım kullanılabilir.⁵ OECD görelîlik eşiğini tam zamanlı çalışanların saat başı medyan ücretinin üçte ikisi olarak almaktadır. Bu eşiğin altında kalan ücretlilere düşük ücretli denir. Ancak OECD verilerinde düşük ücret Kazanç Yapısı Anketleri⁶ kullanılarak yapıldığından Türkiye için temsil gücü sınırlıdır. Bu verilere⁷

4 Cinsiyet eşitsizliğinin iktisadi analizi için bkz. Ponthieux ve Meurs, 2015

5 Farklı yaklaşımlar üç gruba ayrılabilir: Mutlak ücret (mutlak bir yoksulluk eşiğine göre bir ücret seviyesi), görelî ücret (ortanca veya ortalama ücretin bir yüzdesi), veya ücret dağılımının mutlak bir yüzdesi, ör. en düşük yüzde 20 ücretlilerin (Grimshaw, 2011, s. 3-7). Mutlak eşik belirlemede sorunlar ve alternatif tanımlar için bkz. Fusaro ve Shaefer (2016).

6 2006, 2010 ve 2014 yıllarında yapılan Kazanç Yapısı Araştırması’na (TUİK) dayanan ücret verilerinin genel olarak Türkiye için işgücü piyasasını ve ücretleri yansıttığını söylemek güçtür zira kapsamı kısıtlıdır: 10 ve üzeri çalışan işyerlerini kapsamaktadır (düşük ücretlilerin önemli bir bölümü daha küçük işyerlerinde çalışmaktadırlar); ayrıca veriler işyeri beyanına göre yapıldığı için çalışanların çalışma süreleri ve SGK’ya kayıtlılıkları gibi konulardaki temsil gücü HİA'lara kıyasla kısıtlıdır. Ayrıca OECD’nin ‘tam zamanlı’ tanımının ülke bazında farklılık gösterebilmesi de karşılaştırmayı zorlaştıran bir unsurdur.

7 OECD Data, Wage levels (Low pay).

göre Türkiye OECD ülkeleri arasında yüzde 0.8 (2014) ile düşük ücretli payı en düşük ülke olarak görünmektedir, Türkiye'den sonra en düşük payı olan ülke Belçika'da bu oran yüzde 4.1'dir (2016), OECD ortalaması ise yüzde 15.4'tür. ILO düşük ücret tanımı⁸ da OECD tanımı ile örtüşmekte ve Türkiye için yine Kazanç Yapısı Anketi üzerinden aynı rakam verilmektedir. Bu verilere dayanarak bir kıyaslama yapmak zor olduğu gibi, aşağıda detaylandırılacak hesaplar veri kaynağı ve tanımsal farklılıklarından ötürü OECD rakamlarıyla doğrudan karşılaştırılabilir nitelikte değildir.

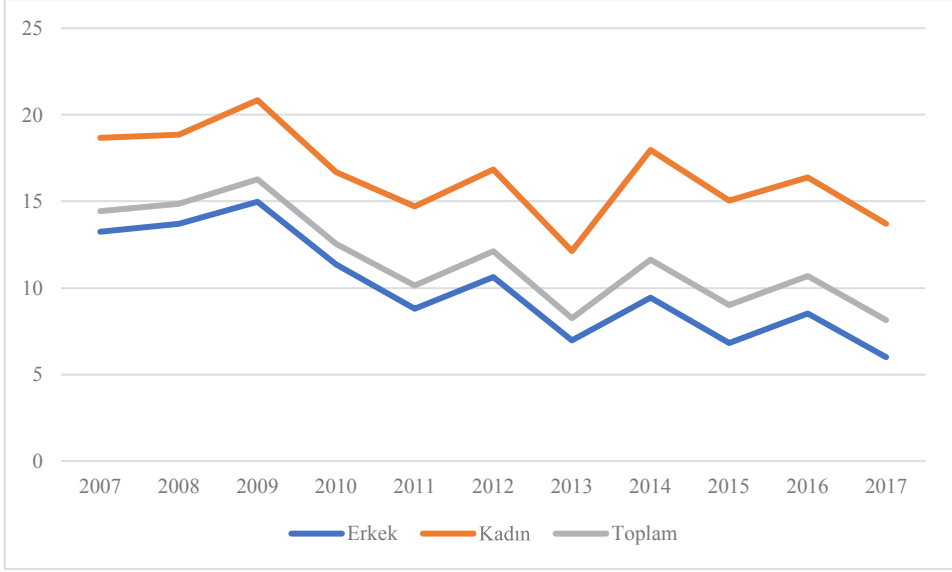
On yıllık bir dönem için (2007-2017) Hanehalkı İşgücü Anketleri (HİA) mikroverileri ile düşük ücretli çalışan kesimi hesaplamak için kullandığımız örneklem; 15-65 yaş arası, ücretli (ve/ya maaşlı) çalışan, ücreti sıfırdan büyük olan, 'tam zamanlı' (30 saat ve üstü)⁹ çalışan bireylerden ve bunların aylık ücretlerinden oluşmaktadır. Saatlik ücret, özellikle gelişmiş ülkelerde anlamlı bir ölçüttür. Çünkü buralarda yarı zamanlı iş, çalışma saatlerinin denetimi ve buradan hareketle fazla mesailerin uygulanması daha sık rastlanan bir durumdur. Ayrıca birçok ülkede asgari ücret saatlik olarak belirlenmektedir. Türkiye'de ise asgari ücret aylık olarak belirlendiği gibi, yarı zamanlı iş ve mesai tanımı ve/ya uygulamalarında kurumsal zayıflıklardan ötürü net bir ayırıştırma yapmak mümkün değildir. Buna ek olarak, anketlerde (varsa) mesai ücretlerine ilişkin bir bilgi olmadığından bu çalışmada tam zamanlı çalışanlar ve bunların aylık ücretlerini kullanmak tercih edilmiştir. Düşük ücret, aylık medyan ücretin üçte ikisi olarak belirlenip, bu eşiğin altında kalan ücretliler düşük ücretli olarak tanımlanmıştır.

Yukarıda açıklanan tanıma göre Türkiye'de düşük ücretlilerin toplam ücretliler içerisindeki payı 2007'den 2017'ye yüzde 14.5'den yüzde 8'e düşmüştür (Şekil 1). Cinsiyet bazında gelişime bakıldığında kadınlarda düşük ücretli çalışma oranının daha yüksek olduğu görülmektedir. Bunun temel nedeni ücret dağılımlarının kadınlar ver erkekler için farklılık arz etmesidir. Toplam erkek ücretlilerin içerisindeki düşük ücretli erkeklerin payı yüzde 13.2'den yüzde 6'ya belirgin bir şekilde azalmaktayken kadınlarda bu eğilim daha yavaştır. Kadın ücretlilerin içerisindeki düşük ücretli kadınların payı erkeklere göre tüm yıllarda daha yüksektir. Bu pay 2007'den 2011'e kadar yüzde 18.7'den yüzde 14.7'ye gerilemiş, sonrasında ise yıllara göre dalgalı bir seyir izleyerek yüzde 15 civarına ulaşmıştır.

8 ILOSTAT, Earnings and Labor income, Earnings distribution (Low pay rate by sex).

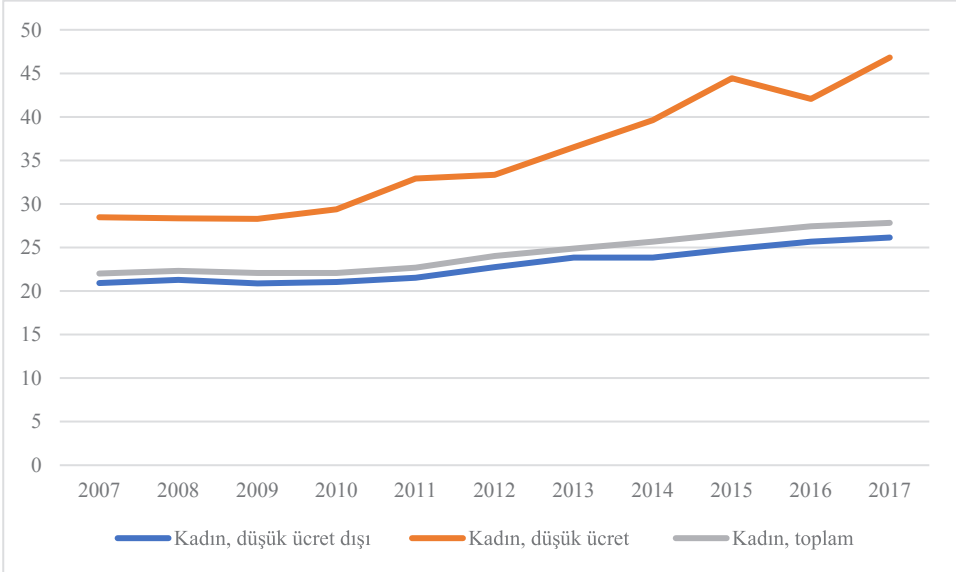
9 4857 sayılı İş Kanununun 63. Maddesine göre "Genel bakımdan çalışma süresi haftada en çok kırkbeş saattir." <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.4857.pdf>. Aynı maddeye dayanılarak hazırlanan "İş Kanununa İlişkin Çalışma Süreleri Yönetmeliği"nin 6. Maddesinde kısmi süreli çalışma tanımına göre "İşyerinde tam süreli iş sözleşmesi ile yapılan emsal çalışmanın üçte ikisi oranına kadar yapılan çalışma kısmi süreli çalışmadır." (Resmi Gazete, 6 Nisan 2004, Sayı 25425) <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2004/04/20040406.htm>. Anketlerde iş kontratına ve işyerindeki emsal tam zamanlı çalışma süresine ilişkin bilgi bulunmamaktadır. Emsal sürenin azami 45 saat olduğu durumda 30 saat ve altı yarı zamanlı olarak tanımlanıp 30 üstü tam zamanlı kabul edilmektedir. 45 saat altında da işyerleri de olması, beyanın özlend beyana dayalı olup yuvarlamalara tabi olabilmesinden ötürü ve gözlem sayısında daha az kayba neden olmak için burada tam zamanlı çalışmayı 30 saat ve üzeri olarak tanımladık. 31 saat ve üstü aldığımızda da düşük ücret payı ve medyan ücret fark etmemektedir.

Şekil 1: Düşük ücretlilerin ücretliler içerisindeki payı (yüzde olarak)

Yazarların hesaplaması. Ağırlıklandırılmış ortalamalar.

Şekil 2: Ücretli istihdam içerisinde kadınların payı (yüzde olarak)

Yazarların hesaplaması. Ağırlıklandırılmış ortalamalar.

Toplam düşük ücretliler içerisindeki kadın-erkek dağılımlarına bakıldığında (Şekil 2), kadınların işgücüne katılımının erkeklerden düşük olmasından ötürü toplam ücretliler ve düşük ücretliler içerisindeki kadın payı erkeklere kıyasla daha düşük bulunmaktadır. Ancak kadınların toplam düşük ücretliler içerisindeki payı ciddi bir artış sergileyerek yüzde 28.5'den yüzde 46.8'e yükselmiş ve bu artış yukarıda bahsi geçen eğilimle uygun bir biçimde 2011'den itibaren hızlanmıştır. Bu ivmelenmeyi sadece kadınların işgücüne katılım oranının artmasıyla açıklamak mümkün değildir. Kadınların toplam ücretliler ve düşük ücretli olmayan kesim içerisindeki payının artışı düşük ücretliler içerisindeki payının artışından çok daha yavaş gerçekleşmiştir. Diğer bir deyişle, Türkiye'de kadınların işgücüne katılımının artışıyla paralel olarak ücretli istihdamda kadın payının arttığı genel bir eğilim olarak gözlemlenmektedir. Ancak toplamda payı düşen düşük ücretliler içerisinde kadın oranının daha hızlı artıyor olması, düşük ücretli kesimin gelişiminin cinsiyet farkı içeren bir eğilim olduğuna dair bir bilgi vermektedir.

2.2. Ücretler, çalışma saatleri ve kayıtdışılık

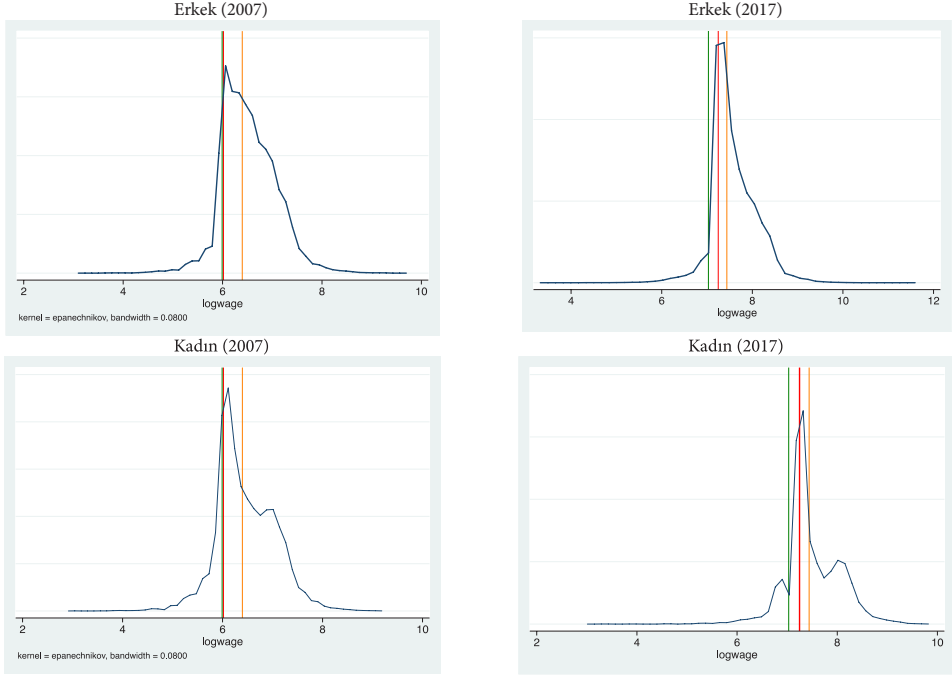
Ücret dağılımları, ortanca ücret ve asgari ücret seviyelerine toplam nüfus ve cinsiyet itibariyle baktığımızda (Şekil 3 ve Tablo 1) 2007'de asgari ücretin düşük ücret sınırından çok farklı olmadığı görülmektedir. 2017'ye geldiğinde ise aradaki fark açılmıştır. Farkın büyümesindeki temel etken 2016 yılında asgari ücrete yapılan yüksek zamdır. 2007'den 2017'ye kadınların ortanca ücreti yüzde 13.2 artarken erkeklerinki yüzde 25.4 artmıştır. Dolayısıyla kadınlarda ortanca ücretin asgari ücrete ve düşük ücrete oranı erkeklere kıyasla daha az artmıştır. 2017'de düşük ücret seviyesinin anlamlı bir şekilde asgari ücretin altında kalması, bir işgücü piyasası düzenlemesi olarak asgari ücretin Türkiye'de bağlayıcılığının aşağıda kayıtdışılık boyutunda ele alınacağı üzere düşük olduğuna dair bir bulgudur. Öte yandan bu noktadan hareketle asgari ücrette reel artışların piyasa koşullarının üzerinde olduğu durumlarda bağlayıcılığının daha da düşebileceği öne sürülebilir. Bu kurumsal zayıflıkların kadınları erkeklerden daha kötü etkilediği görülmektedir.

Türkiye'de çalışma saatlerinin genel olarak tüm kesimler için yüksek olduğu bilinen bir gerçektir.¹⁰ Azami haftalık çalışma saati 45 olmasına rağmen, 2017 yılında düşük ücretli olmayan toplam ve erkek çalışanlar için ortanca değer 45 saatin üzerindedir (Tablo 2). Kadınlarda ise ortanca değer 45 saat olarak bulunmuştur. Bu durum en iyi ihtimalle kadınların yarısının haftada 45 saatten fazla çalıştığına işaret etmektedir. Düşük ücretlilere bakıldığında ise ortanca değer dikkat çekici ölçüde daha yüksektir. Erkeklerde çalışma saatleri iki grup için de düzey ve fark olarak kadınlara kıyasla daha yüksektir: Düşük ücretli ve düşük ücretli olmayan nüfus arasındaki fark erkeklerde 7 saat, kadınlarda 5 saattir.¹¹ Haftalık çalışma saatlerinden çıkan bu sonuçlar işgücü piyasasındaki düzenlemelerin bağlayıcılığının oldukça zayıf olduğunu göstermektedir.

10 Türkiye'nin yakın tarihli karşılaştırmalı bir analizi için bkz. Anxo ve Karlsson, 2019.

11 Çalışma saatleri için bkz. Bakış et al. (2019).

Şekil 3: Ücret dağılımları

Dikey doğrular soldan sağa: düşük ücret, asgari ücret, ortanca ücret.
Yazarların hesaplaması. Ağırlıklandırılmış ortalamalar.

Tablo 1: Temel ücret göstergeleri

	Toplam		Erkek		Kadın	
	2007	2017	2007	2017	2007	2017
<i>Nominal ücretler</i>						
Ortalama Ücret	795	2197	802	2242	769	2078
Ortanca ücret	603	1700	650	1800	600	1500
Asgari ücret	411	1404				
Düşük ücret	402	1133				
<i>Reel ücretler (2003=100)</i>						
Ortalama Ücret	568	710	573	725	549	672
Ortanca ücret	431	550	464	582	428	485
Asgari ücret	294	454				
Düşük ücret	287	366				

Yazarların hesaplaması. Ağırlıklandırılmış ortalamalar.

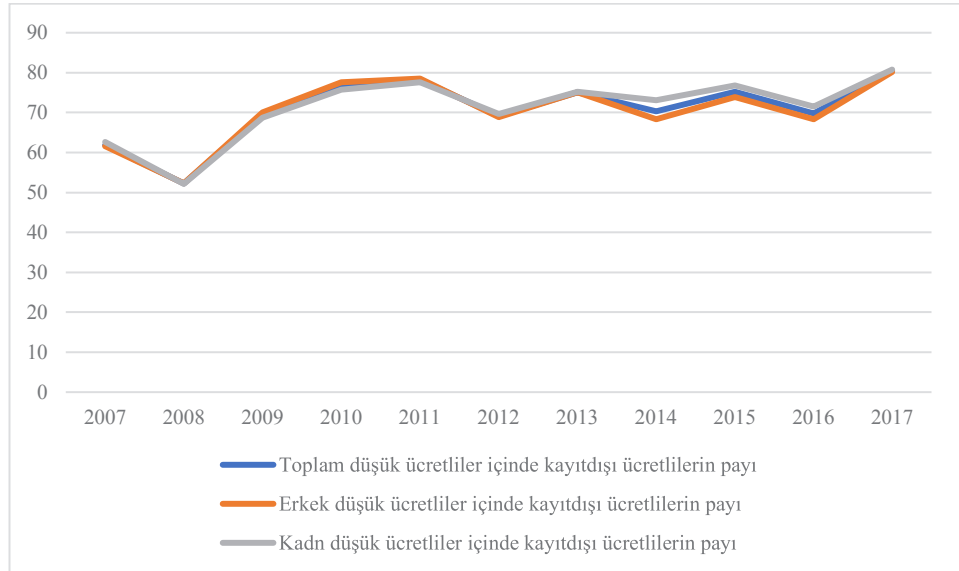
Tablo 2: Haftalık çalışma saatleri, 2017

	Düşük ücretli	Düşük ücretli olmayan
Ortanca (Toplam)	54	48
Ortanca (Erkek)	55	48
Ortanca (Kadın)	50	45

Yazarların hesaplaması. Ağırlıklandırılmış ortalamalar.

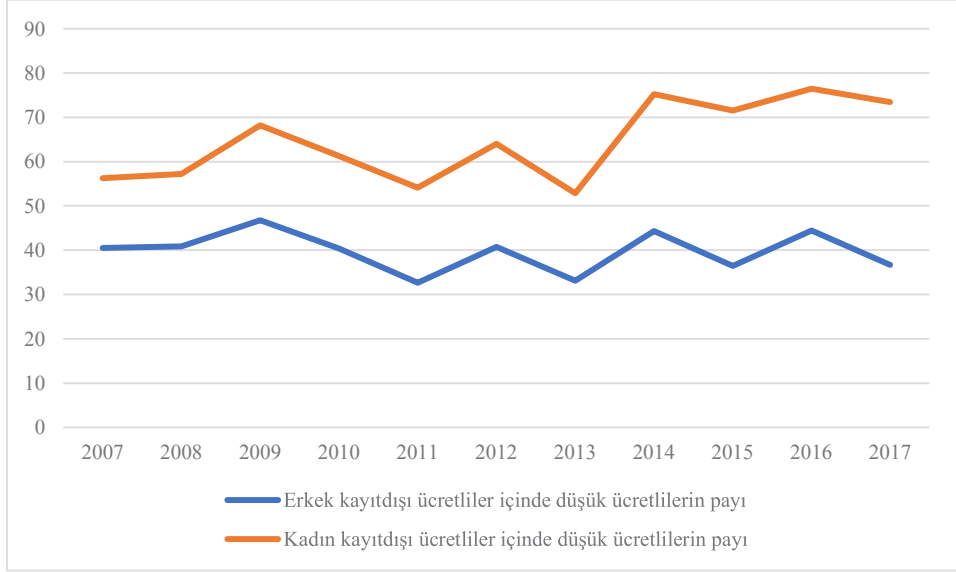
Kayıtdışılık da piyasanın bölünmüşlüğüne ve kurumların bağlayıcılığına dair bilgi vermektedir. Genel bir eğilim olarak Türkiye işgücü piyasasında kayıtdışı çalışma zaman içinde azalmasına rağmen düşük ücretliler arasında artmıştır. Toplam düşük ücretliler içinde, kadın ve erkeklere göre kayıtdışılığın seyri ve seviyesi oldukça yakındır. 2009 kriziyle bir artış yaşanmış, sonrasında ise bu oran üç grup için de yüzde 70-80 arasında dalgalanmıştır (Şekil 4). Ancak cinsiyet ayrımında kayıtdışı ücretliler içerisinde kompozisyona bakıldığında (Şekil 5) kadınlarda düşük ücretlilerin oranının 2007'den 2017'ye yüzde 56.3'ten yüzde 73.5'e çıktığı, erkeklerde ise yüzde 40 civarında seyrettiği görülmektedir.

Şekil 4: Düşük ücretliler içerisinde cinsiyete göre kayıtdışı ücretlilerin payı (yüzde olarak)

Yazarların hesaplaması. Ağırlıklandırılmış ortalamalar.

Şekil 5: Kayıtdışı ücretliler içinde cinsiyete göre düşük ücretlilerin payı (yüzde olarak)

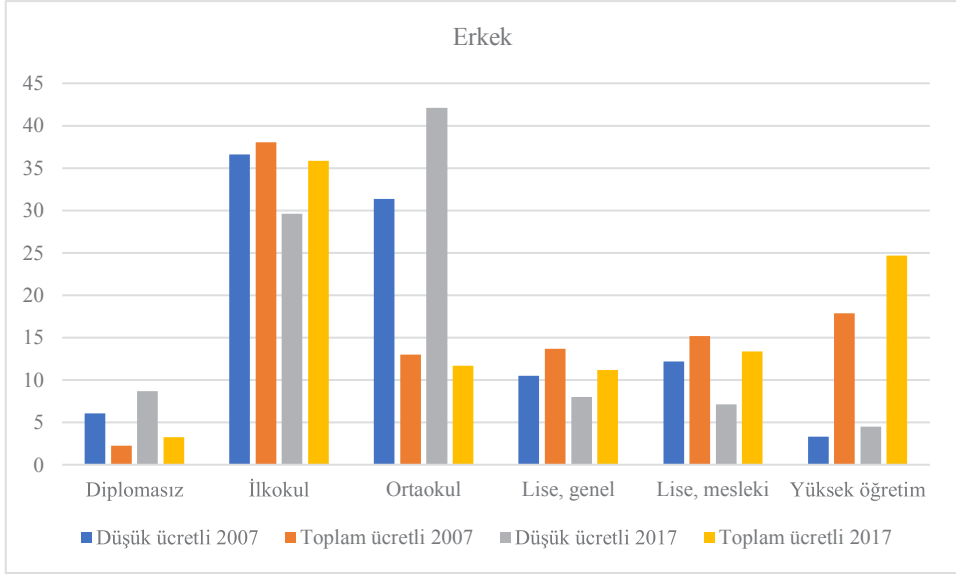

Yazarların hesaplaması. Ağırlıklandırılmış ortalamalar.

2.3. Eğitim, hane yapısı, yaş ve medeni durum

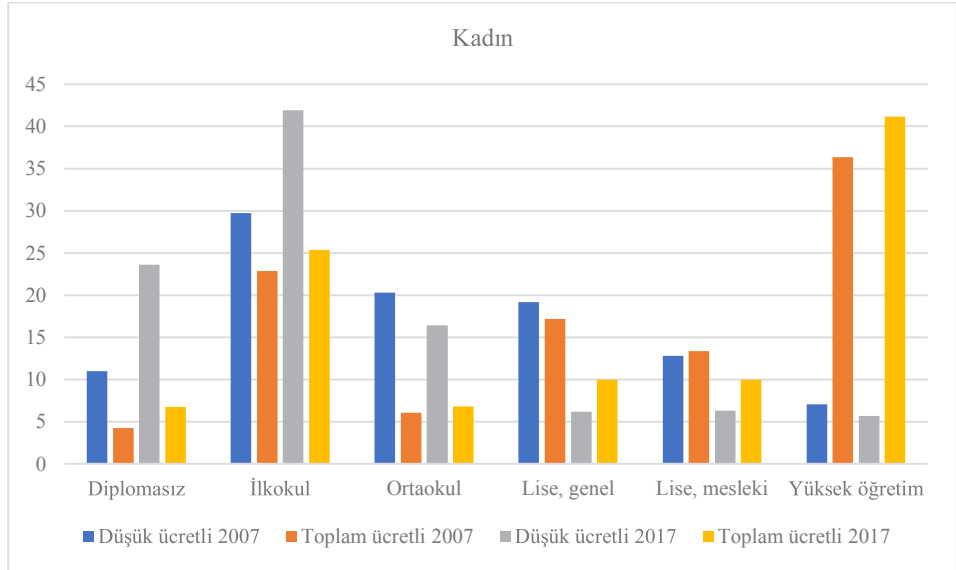
Şekil 6 ve 7, ücretli ve düşük ücretli çalışanların cinsiyet ayrımında eğitim kompozisyonunu ve aralarındaki farkları göstermektedir. Beklendiği üzere hem erkek hem de kadınlarda düşük ücretlilerin eğitim seviyelerinin daha düşük olduğu görülmektedir. Kimi eğitim seviyelerinde ise düşük ücretlilerdeki eğilimin toplam çalışan nüfus eğiliminin aksi yönünde geliştiği tespit edilmiştir. Bu durum düşük ücretlilerde kutuplaşma olgusunu işaret etmektedir. Erkeklerde, toplam nüfusa oranla en belirgin fark ortaokul seviyesinde görülmektedir. Düşük ücretli kadınlarda ise diplomasız ve ilkokul mezunlarının payı genel kadın ücretlilerin kompozisyonuna göre daha yüksektir. Ayrıca 2007’den 2017’ye bu eğitim gruplarındaki artış diğer kategorilerden fazladır. Yukarıdaki bulgularla uyumlu bir şekilde bu artış da kadın nüfusu içerisinde düşük ücretli çalışmadan kaynaklı bir kutuplaşma olduğunu göstermektedir. Kadınların rezervasyon ücretinin yüksekliği ve Türkiye’de kadınların işgücüne katılımının tarihsel olarak yavaş ve yeni artışı, eğitim seviyelerindeki yükselişe bağlı olarak gerçekleşmiştir. Eğitimle beraber işgücüne katılımın ücret getirisi artmış, rezervasyon ücretinin üzerine çıkmasıyla da kadınların iş piyasasında yer almalarına katkıda bulunmuştur. Bu durum toplam kadın ücretlilerin kompozisyonunda erkeklere kıyasla yüksek öğretimlilerin payının daha fazla olmasıyla teyit edilmektedir. Öte yandan elde edilen bulgular düşük eğitilmiş kadınların düşük ücret seviyelerinden işgücüne katılımının arttığını göstermektedir.

Şekil 6: Eğitim kompozisyonu- Erkekler (yüzde olarak)

Yazarların hesaplaması. Ağırlıklandırılmış ortalamalar.

Şekil 7: Eğitim kompozisyonu-Kadınlar (yüzde olarak)

Yazarların hesaplaması. Ağırlıklandırılmış ortalamalar.

Düşük eğitimli kadınların düşük ücretli işlerde çalışarak işgücüne katılıyor olmaları buldukları hane yapısı, hanehalkı reisine yakınlıkları, medeni durumları ve yaş grupları üzerinden değerlendirildiğinde yapısal bir dönüşüm göze çarpmaktadır. Düşük ücretlilerin ortanca hane büyüklüğü diğer ücretlilere kıyasla daha yüksektir. Erkeklerin buldukları hanelerin ortanca büyüklüğü ise diğer ücretlilerden bir fert daha fazladır (Tablo 3).

Tablo 3: Ücretli çalışanlarda hane yapısı, 2017

	Ortalama	Ortanca
<i>Düşük ücretliler</i>		
Toplam	5.2	5
Erkek	5.4	5
Kadın	4.9	4
<i>Diğer ücretliler</i>		
Toplam	4	4
Erkek	4.1	4
Kadın	3.6	3

Yazarların hesaplaması. Ağırlıklandırılmış ortalamalar.

Düşük ücretli kadınların yaş yapısında (Tablo 4) belirgin bir dönüşüm olarak 15-24 yaş arası nüfusun payının azaldığı (yüzde 50’den yüzde 21’e) buna karşın 35-49 yaş nüfusunun arttığı (yüzde 19’dan yüzde 41’e) görülmektedir. Bu rakamlar toplam ücretli kadınlarda birinci grup için yüzde 18’den yüzde 28’e düşmüş, ikinci grupta ise yüzde 29’dan yüzde 39’a çıkmıştır. Düşük ücretli çalışma, hanelerde genç kadın nüfusunu etkileyen bir olgu iken on yıl içerisinde evli kadınların çocuk bakımı sonrası işgücü piyasasına girmesiyle yapısal bir dönüşüme neden olmuştur. Buna ek olarak çocukların eğitim sürelerinin uzaması da bu eğilime katkıda bulunmuştur. Böylelikle düşük ücretli kadınlar grubunun profili diğer kadınların profiline yaklaşmaktadır. Benzer bir olgu hanede referans kişiye yakınlık yapısında gerçekleşmektedir (Tablo 5)¹²: 2007’de düşük ücretli kadınların yüzde 27’si eş yüzde 60 ise çocukken, 2017’de bu rakamlar yüzde 57 ve yüzde 25 olmuştur. Diğer ücretli kadınlarda eş payı yüzde 43’ten yüzde 53’e çıkmış, çocuk payı ise yüzde 39’dan yüzde 29’a düşmüştür. Düşük ücretli kadınların medeni durumuna bakıldığında (Tablo 6) 2007’de yüzde 60’ı hiç evlenmemiş ve yüzde 32.6’sı evliyken, bu oranlar 2017 yılında sırasıyla yüzde 26.6 ve yüzde 65.3 olarak değişmiştir. Buradan da hane reisine yakınlık ve yaş yapısında gördüğümüz dönüşümlerle örtüşen bir eğilim ortaya çıkmaktadır. Ayrıca bekar annelik durumuna uygun olarak, düşük ücretli kadınlarda boşanmış olanların erkeklerinkine kıyasla daha yüksek olduğu görülmekte, boşanma oranı dönem içerisinde artmaktadır. Erkeklerde ise yapısal dönüşümlerin boyutları farklı yönde ve çok daha az şiddetlidir. Yaş yapısında genç nüfus payının arttığı, medeni durumda ise hiç evlenmemişlerin oranının artarken evlilerin biraz azaldığı göze çarpmaktadır.

12 Hanedeki diğer fertlere dair rakamlar fazla bir değişiklik olmaması sebebiyle verilmemiştir.

Bu sonuçlar yukarıdaki bulgularla örtüşür niteliktedir. Kadınların düşük ücretli işlerde daha fazla işgücü piyasasına katıldığı, zaman içerisinde işgücü arzında yapısal bir dönüşüm gerçekleştiği çeşitli veçhelerle doğrulanmıştır. Daha önceden istihdamda yer almayan evli, çocuklu ve düşük eğitimli kadınlar artık git gide işgücüne katılmaktadırlar.

Tablo 4: Düşük ücretlilerin yaş yapısı

	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49	50-54	55-60	60-64
<i>Erkek</i>										
2007	26.8	18.0	17.2	11.2	8.6	6.7	5.1	3.0	2.2	1.2
2008	26.5	16.7	17.7	11.5	9.1	7.0	4.9	3.4	2.2	0.9
2009	25.5	15.5	14.9	11.8	9.3	7.6	6.3	4.7	3.2	1.3
2010	31.0	16.0	13.0	10.0	7.8	6.7	5.6	4.7	3.5	1.7
2011	34.1	15.4	11.4	9.0	6.8	6.2	5.9	5.3	3.9	2.1
2012	29.6	16.1	12.0	10.0	7.8	6.5	6.1	5.8	4.2	1.9
2013	33.9	15.5	10.5	7.8	7.0	5.9	6.3	6.9	4.2	2.0
2014	28.4	16.6	12.3	9.6	7.9	7.3	6.1	5.7	3.9	2.2
2015	32.7	15.6	9.9	8.3	7.1	7.0	6.3	6.3	4.4	2.6
2016	25.9	16.8	12.0	8.6	8.1	7.3	6.5	7.0	4.9	3.0
2017	31.5	17.4	9.7	7.7	6.6	6.3	4.9	6.8	5.6	3.6
<i>Kadın</i>										
2007	23.5	26.6	16.3	10.8	8.5	6.4	4.1	2.8	0.8	0.2
2008	22.6	27.9	14.6	11.2	9.3	7.7	4.3	1.8	0.6	0.1
2009	23.1	24.8	12.8	10.6	10.3	8.3	5.4	2.9	1.5	0.4
2010	22.7	21.8	13.0	9.5	10.7	10.4	6.6	3.0	1.7	0.6
2011	22.0	19.9	12.8	11.1	9.7	10.2	6.9	4.3	2.0	1.0
2012	17.1	17.6	10.8	10.8	12.1	11.6	9.1	6.1	3.0	1.9
2013	19.3	16.6	10.2	9.8	10.8	13.9	9.7	5.1	3.3	1.4
2014	13.6	15.0	9.5	10.7	12.3	14.0	10.3	7.7	4.5	2.6
2015	14.7	14.4	8.3	9.7	12.1	15.1	10.2	7.7	4.5	3.3
2016	13.1	13.5	8.5	9.8	12.7	14.1	11.6	8.4	4.4	3.9
2017	9.4	11.9	8.3	9.3	12.6	15.9	12.3	9.7	6.1	4.5

Yazarların hesaplaması. Ağırlıklandırılmış ortalamalar.

Tablo 5: Düşük ücretli kadınlarda referans kişiye yakınlık

	Düşük ücretli			Diğer ücretli		
	Referans	Eş	Çocuk	Referans	Eş	Çocuk
2007	6.59	27.13	59.8	10.58	43.38	39.05
2008	5.67	30.91	55.5	11.28	44.92	37.87
2009	6.57	33.23	51.34	10.66	46.11	36.98
2010	6.98	35.56	50.17	10.16	46.11	37.17
2011	6.47	37.5	48.54	10.68	46.56	36.37
2012	8.84	42.85	40.64	11.46	48.7	33.39
2013	10.37	41.19	41.04	11.14	49.81	32.84
2014	7.67	48.22	35.72	11.53	49.65	32.01
2015	7.86	50.13	32.67	11.63	50.39	31.43
2016	8.19	52.2	31.16	12.47	52.49	29.2
2017	9.5	57.44	25.41	12.32	52.78	29.31

Yazarların hesaplaması. Ağırlıklandırılmış ortalamalar.

Tablo 6: Düşük ücretlilerde medeni durum

	Hiç evlenmedi	Evli	Boşandı	Eşi öldü
<i>Erkek</i>				
2007	50.25	48.86	0.21	0.68
2008	48.04	51.35	0.16	0.45
2009	45.81	52.80	0.32	1.07
2010	52.26	46.29	0.23	1.22
2011	53.94	44.49	0.25	1.32
2012	52.33	46.32	0.35	1.00
2013	55.89	42.79	0.30	1.02
2014	53.64	44.22	0.27	1.87
2015	55.40	42.24	0.44	1.93
2016	50.03	47.52	0.36	2.08
2017	54.53	43.27	0.52	1.68
<i>Kadın</i>				
2007	60.04	32.63	2.54	4.79
2008	56.00	37.10	1.75	5.16
2009	54.17	39.18	2.27	4.38
2010	50.77	42.04	2.95	4.24
2011	48.81	44.00	2.58	4.61
2012	41.28	49.47	3.64	5.62
2013	42.02	49.03	3.55	5.39
2014	35.24	56.28	3.49	4.99
2015	33.06	59.35	3.49	4.10
2016	31.84	60.55	3.24	4.37
2017	26.57	65.31	3.69	4.44

Yazarların hesaplaması. Ağırlıklandırılmış ortalamalar.

2.4. Sektörel dönüşüm

Arz yönüyle incelenen dönüşümlerin yanısıra işgücü talebinde düşük ücretli kadınların katılımını etkileyebilecek talep yönlü dönüşümlere bakıldığında, sektörel etmenlerin de bu tabloda rol oynadığı görülmektedir. Kadın yoğun hizmet sektörleri tanımı Dwyer (2013)'in "bakım ekonomisi" olarak tanımladığı faaliyetlerle uyuşacak şekilde seçilmiştir (Nace rev.2 sınıflandırmasında): Konaklama ve yiyecek hizmeti faaliyetleri (I); insan sağlığı ve sosyal hizmet faaliyetleri (Q) ve diğer hizmet faaliyetleri (S+T+U).¹³ Tablo 7'nin üst kısmı ücretli istihdamın sektörlere göre dağılımını, alt kısmı ise her bir sektör içerisinde düşük ücretli çalışanların payını vermektedir. Sektörel dağılımın gelişimi büyük sektörlerden başta tarım sonra imalat sanayinin payının düştüğünü göstermektedir. Buna mukabil inşaat, kadın yoğun hizmet sektörleri ve diğer hizmet sektörlerinin payları artmaktadır. Kadın istihdamı içerisinde kadın yoğun hizmet sektörlerinin payındaki artış daha da belirgindir: 2007'de yüzde 12.8'den 2017'de yüzde 17.6'ya çıkmaktadır. Kadın yoğun hizmet sektörleri tanımı çeşitlilik gösterebilmekle beraber, verimliliği düşük kadın yoğun hizmetler olarak nitelendirebilecek hizmetlerle sınırlandırılmıştır.

Sektör içi düşük ücretli oranları en büyük artışın tarım sektöründe olduğunu göstermektedir. Bu artış esasen 2009 krizi ile başlayıp, sonrasında bir miktar gerilemeyle beraber kriz öncesi seviyesine inememiştir. Tarımın istihdamdaki payının azalması ve beraberinde düşük ücretlilerin payının artması, bu sektör içinde görece hızlı bir yoksullaşma ve kutuplaşma olabileceğine dair bilgi vermektedir. Bu durumdan en çok etkilenen ise erkek nüfustur. 2017 yılında tarımda erkeklerin yüzde 56'sı düşük ücretlidir. İnşaat sektörü de düşük ücretli erkekleri etkileyen bir diğer sektör olarak öne çıkmaktadır. Düşük ücretli oranı görece yüksek olan bir başka sektör ise toptan ve perakende ticarettir, ancak burada belirgin bir azalma eğilimi gözlemlenmektedir.

Düşük ücretlilerin oranının arttığı diğer iki sektör ise dağılımda payını arttıran kadın yoğun hizmet sektörleridir. 2017 yılında en yüksek düşük ücretli oranı olan ilk üç sektör: tarım (yüzde 41), kadın yoğun hizmetler (yüzde 21) ve inşaat (yüzde 10). Bu bulgular ışığında kadın yoğun hizmetlerde düşük ücrete dayalı bir büyümeden söz etmek mümkün görünmektedir. Kadınlarda düşük ücretli istihdamda erkeklerdeki kadar büyük bir düşüş gerçekleşmemesinde kadın yoğun sektörlerdeki düşük verimlilikli hizmetlerin artması katkıda bulunmuştur.

13 Dwyer (2013) bakım ekonomisi faaliyetlerini iş tipi (Dictionary of Occupational Titles, DOT) üzerinden tanımladığı için çok daha detaylı bir ayrıma ulaşabilmiştir. HİA'lerinde benzer bir sınıflandırma olmadığı için iktisadi faaliyetlerin sınıflandırmasına dayalı, çok daha genel, bir kadın yoğun hizmetler sektörü tanımı ile sınırlı kalmıştır.

Tablo 7: Sektörel dağılım ve sektör içi düşük ücretli oranları

	Tarım, ormancılık ve balıkçılık (A)	Madencilik ve taş ocaklığı (B)	İmalat (C)	Elektrik, gaz, buhar, su temini ve kanalizasyon (D+E)	İnşaat (F)	Toptan ve perakende ticaret (G)	Ulaştırma ve depolama (H)	Bilgi ve iletişim (I)	Finans ve sigorta faaliyetleri (K)	Diğer hizmetler (L+M+N+O+P+R)	Kadın yoğun hizmet sektörleri (I+Q+S+T+U)
<i>Sektörel dağılım</i>											
2007	23.47	0.61	19.60	0.59	5.94	16.60	4.92	0.84	1.21	14.72	11.50
2008	23.67	0.53	19.88	0.53	5.86	16.28	4.67	0.80	1.23	15.10	11.43
2009	24.63	0.46	18.19	0.53	6.14	15.89	4.63	0.74	1.28	15.81	11.70
2010	25.15	0.51	18.66	0.73	6.33	14.72	4.47	0.90	1.21	16.24	11.09
2011	25.48	0.52	18.11	0.88	6.95	14.42	4.33	0.88	1.16	16.18	11.09
2012	24.56	0.46	17.81	0.88	6.89	14.11	4.41	0.96	1.06	17.75	11.13
2013	23.57	0.41	18.15	0.85	6.98	13.78	4.51	1.00	1.13	17.98	11.64
2014	21.10	0.51	19.04	0.94	7.37	13.83	4.32	0.88	1.16	18.81	12.04
2015	20.60	0.45	18.62	0.96	7.19	13.87	4.16	0.94	1.10	19.73	12.37
2016	19.50	0.46	18.07	0.94	7.30	13.81	4.36	0.91	1.10	20.91	12.64
2017	19.38	0.49	17.63	0.98	7.43	13.96	4.38	0.92	0.96	21.13	12.74
2007-2017 fark	-4.08	-0.12	-1.97	0.39	1.49	-2.65	-0.54	0.07	-0.24	6.41	1.25

Tablo 7: (Devamı)

	Tarım, ormancılık, ve balıkçılık (A)	Madencilik ve taş ocaklığı (B)	İmalat (C)	Elektrik, gaz, buhar, su temini ve kanalizasyon (D+E)	İnşaat (F)	Toplan ve perakende ticaret (G)	Ulaştırma ve depolama (H)	Bilgi ve iletişim (I)	Finans ve sigorta faaliyetleri (K)	Diğer hizmetler (L+M+N+O+P+R)	Kadın yoğun hizmet sektörleri (T+Q+S+T+U)
<i>Sektör içi düşük ücretli oranı</i>											
2007	34.20	6.93	15.29	3.44	14.24	21.87	10.70	4.96	11.84	8.66	18.38
2008	30.16	7.13	16.69	5.73	13.83	21.63	10.95	5.09	12.63	8.66	17.74
2009	67.48	3.32	14.97	4.11	24.1	22.57	14.56	5.27	9.22	9.58	17.21
2010	58.29	4.76	10.25	4.24	18.94	17.06	9.96	9.56	6.21	7.62	14.89
2011	47.91	2.66	8.27	2.87	12.93	12.96	8.38	6.23	5.24	6.23	12.41
2012	49.27	4.53	10.37	2.19	15.98	14.97	10.66	6.14	6.35	6.38	18.66
2013	42.26	1.78	6.31	1.62	11.61	10.54	5.83	4.23	3.43	5.05	12.33
2014	50.33	2.86	9.76	3.41	14.41	13.03	9.84	4.91	5.43	5.83	22.42
2015	38.71	2.04	6.86	2.95	10.67	9.37	6.22	3.69	3.35	4.71	20.23
2016	48.24	2.66	8.16	5.05	14.77	11.98	8.12	5.44	4.45	5.41	22.81
2017	40.91	0.8	5.26	1.67	10.43	8.51	5.38	3.30	2.51	3.96	21.24
2007- 2017 ortalama	46.93	4.28	11.53	4.01	14.49	16.26	9.34	5.52	6.54	6.92	18.72
2007- 2017 fark	6.71	-6.13	-10.03	-1.77	-3.81	-13.36	-5.32	-1.66	-9.33	-4.70	2.86

Yazarların hesaplaması. Ağırlıklandırılmış ortalamalar.

3. Sonuçlar

2007-2017 dönemi HİA verilerine dayanılarak yapılan bu çalışmada düşük ücretlilerin toplam ücretliler içerisindeki payının düştüğü, ancak kadınlarda 2013-2017 arası oranın sabitlendiği ve düşük ücretli kadınların erkeklere ve düşük ücretli olmayan kadınlara kıyasla yapısal dönüşümlerden geçtiği görülmektedir. Düşük ücret seviyesinin asgari ücretten düşük olması, düşük ücretlilerde ortanca çalışma saatlerinin azami çalışma saatinin üzerinde olması ve kayıtdışı istihdamın yüksek ve sabit olması Türkiye’de işgücü piyasasına yönelik kurumsal düzenlemelerinin bağlayıcılığının ve yaptırımların zayıf olduğunu, düşük ücretlilerde bu sorunların diğer ücretli kesime göre daha belirgin olduğunu göstermektedir. Düşük ücretliler arasında erkekler daha uzun çalışma saatleri ile, tarım ve inşaat sektörlerinde çalışan, görece daha genç ve bekarlık oranı yüksek bir nüfus olarak tanımlanabilir. İncelenen dönemde özelliklerinin yapısal bir dönüşüme uğramadığı gözlemlenmektedir.

Kadınların ise düşük ücretliler arasındaki payı, 2013’ten itibaren hızlanarak artmaktadır. Bu bulguyu destekler şekilde, ortanca ücretler kadınlarda daha düşüktür ve erkeklerle aralarındaki fark giderek artmaktadır. Yaş yapısı ve hanedeki durumlarına bakıldığında düşük ücretlilik 35-49 yaş arası, evli olan kadınlar arasında belirgin bir şekilde artmış, düşük ücretli kadınların profili düşük ücretli olmayan kadın profili ile bu karakteristikler açısından yakınsamıştır. Bununla beraber, genel eğilimin aksine ücret ve eğitim seviyesi düşmüş, kayıtdışılık oranı artmıştır. İstihdamın sektörel yapısı ve düşük ücretli oranları ise kadınların payının genişlediği kadın yoğun hizmetlerde düşük ücretli çalışma oranının arttığını göstermektedir.

Kuşkusuz verimsiz ve kötü koşullarda artan iş olanaklarının iyileştirilmesi, işgücü piyasalarındaki düzenlemelerin artması ve var olanların uygulanmasının denetlenmesi, düşük ücretlilerin yaşam koşullarının düzelmesini sağlayacaktır. Kadının işgücüne katılımının kentleşmeyle beraber görece yavaş arttığı Türkiye işgücü piyasasında, bu artış daha çok eğitimle açıklanmaktadır. Düşük eğitilmiş evli kadınlarında işgücüne katılımın çok sınırlı olduğu gözlemlenirken, son on yılda bu olgunun değişiyor olabileceğine dair eğilimler mevcuttur. Toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin ve katı normların daha yoğun olduğu ve yavaş dönüştüğü toplumun bu kesiminde kadınların iş piyasasına katılımının artmasının uzun vadede toplumsal cinsiyet eşitliğine katkı sağlayacağı düşünülebilir.

Kaynaklar

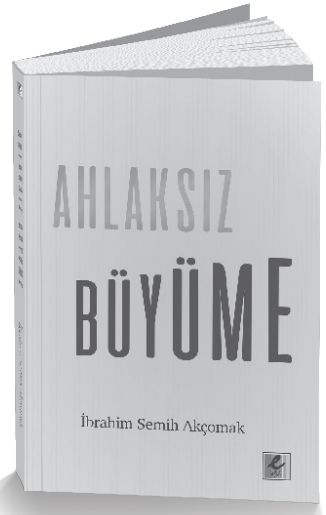
- Anxo, D. ve Karlsson, M. (2019). *Overtime work a review of literature and initial empirical analysis*. Conditions of Work and Employment Series No. 104. Geneva: International Labour Office.
- Autor, D.H., Katz, L.F. ve Kearney, M.S. (2006). The polarization of the U.S. labor market. *American Economic Review: Papers and Proceedings*, 96, 189–94.
- Bakış, O., Polat, S. ve Ulus, M. (2019). Türkiye’de çalışılan saatlerin dağılımı ve değişimi. *Efil Journal of Economic Research*, 1(4), 108-127.
- Bluestone, B., ve Harrison, B. (1988). The growth of low-wage employment: 1963-86. *The American Economic Review*, 78(2), 124-128.
- Brynin, M. ve Perales, F. (2016). Gender wage inequality: The de-gendering of the occupational structure. *European Sociological Review*. 32(1), 162–174.
- Cortes, G. M. (2016). Where have the middle-wage workers gone? A study of polarization using panel data. *Journal of Labor Economics*, (34)1, 63-105.
- Dwyer, R. E. (2013). The care economy? Gender, economic restructuring, and job polarization in the US labor market. *American Sociological Review*. 78(3), 390-416.
- Fusaro, V. A. ve Shaefer, H.L. (2016). How should we define low wage work-an analysis of using the Current Population Survey. *Monthly Labor Review*. 139, 1-11.
- Grimshaw, D. (2011). *What do we know about low wage work and low wage workers?: Analysing the definitions, patterns, causes and consequences in international perspective*. Conditions of Work and Employment Series No. 28. Geneva: International Labour Office.
- Lee, S., ve Sobeck, K. (2012). Low-wage work: A global perspective. *International Labour Review*, 151(3), 141-155.
- Lemieux, T. (2008). The changing nature of wage inequality. *Journal of Population Economics*, 21, 21– 48.
- Ponthieux, S. ve Meurs, D. (2015). Gender inequality. *Handbook of income distribution*. 12. Bölüm. 2(A), 981-1146. Amsterdam: Elsevier.
- Schnabel, C. (2016). Low-wage employment. *IZA World of Labor*. 276, 1-10.

Ekonomide Masallar Gerçekler

Ömer Faruk Çolak

Küreselleşme, sanayi devrimi ile başlamıştır ancak, 1980 sonrası finansal serbestleşme ile birlikte farklı bir hamle yapmıştır. Makro iktisat teorisi de bu değişime ayak uydurmuştur. Keynesyen iktisat gözden düşmüş, neoklasik iktisat yeniden atağa kalkmıştır. Bu dönemde öyle bir söylem egemen hale gelmiştir ki, küreselleşme karşıtları dinazor muamelesi görmüştür. Türkiye de bu gelişimden payını almıştır. Ekonomiden, politikaya, hukuk sisteminden, toplumsal yaşama kadar uzanan bir değişim yaşamıştır. 2007 Krizi, ülkelere (merkez ve çevre) küreselleşmenin gerçek yüzünü göstermiştir, çünkü vaat edilen eşitlik, istikrarlı büyüme ve düşük işsizlik oranına erişilemediği gibi tüm ülkeler borca batmış ya da sınırdan yaşar hale gelmiştir. Bu süreçte batı ülkelerinde muhafazakâr iktidarlar yerlerini korurken, daha hibrit demokrasilerde politik sistem tek adamlığa kaymıştır. Dünya sanki II. Dünya Savaşı öncesine benzer bir yol tutturmuştur. Nitekim dünya ekonomisi, krizi üzerinden hâlâ atamamıştır. Bundan da önemlisi; dünya artık daha az özgür, daha az adaletli ve daha çatışmacı bir yaşam alanı haline gelmiştir. Bu süreçte hemen her ülkede hükümetler, insanlara adeta masal anlatmışlardır. Bu masallara ayak uyduranların sayısı da az değildir. Bu kitap, küresel ölçekte anlatılan masalların arkasındaki gerçekleri okuyucuya göstermektedir. Kitapta, 1929 Bunalımı'ndan başlayarak küreselleşme bağlamında dünya ve Türkiye ekonomisi, ekonomi politik bakış açısı ile irdelenmektedir. Bu irdeme her kitapsevenin anlayacağı bir dille yapılmıştır. Umudumuz, iktisatçı olmayanların da bu kitap sayesinde iktisat ile tanışması ve artık masallara hayır demesidir.

Ahlaksız Büyüme

İbrahim Semih Akçomak

Murathan Mungan “Bu ülkenin resmî dini ikiyüzlülüktür.” derken; Şevket Pamuk yolsuzluğun, düzenin kendisi olduğunu söylerken; Ayfer Tunç, bir ahlak buhranında yaşadığımızdan bahsederken; Gülse Birsnel, Yalan Dünya'daki kurgunun ve karakterlerin, ülkede olanlardan daha ciddi ve ahlaklı olduğundan dert yanarken; Hakan Günday, Zarganada “Matematiği kuvvetli değildi fakat çıkarlarını hesaplamasını iyi bilirdi.” cümlesini sarf ederken farkında olmadan Türkiye'yi yıllardır yiyip bitiren ancak, adı konulamayan bir kavramı tasvir ediyor aslında. Türkiye'nin uzun dönem ekonomik büyüme hikâyesine farklı bir bakış açısı getiren bu kitap, bu kavramın adını koyuyor: Ahlaksız Büyüme.

EFİLJOURNAL YAZIM KURALLARI/ EFILJOURNAL AUTHOR GUIDELINE

Gönderim Süreci

1. Makalenizi göndermek için internet sitemizdeki MAKALE GÖNDER bağlantısını kullanarak ya da info@efiljournal.com adresine doğrudan gönderebilirsiniz.
2. Makale, daha önce hiçbir yerde yayımlanmamış ve aynı anda başka bir dergiye gönderilmemiş olmalıdır.
3. Makale, 30 sayfayı geçmemelidir.
4. Makalede “Giriş” kısmı bulunmalı ve başlıklar numaralandırılmalıdır.

Makale Değerlendirme Süreci

1. Efil Ekonomi Araştırmaları Dergisine gönderilen makalenin yazarı ile, makaleyi değerlendiren hakemin ismi karşılıklı olarak gizli tutulmaktadır.
2. Dergiye gönderilen tüm makaleler önce, editörler tarafından ön değerlendirmeye alınır. İçerik ve şekil şartlarına uymayan yazılar, editörler tarafından hakeme sunulmadan geri çevrilebilir.
3. Dergiye gönderilen makale, editörler tarafından hakeme gönderilmeye değer bulunduğu takdirde iki hakem tarafından incelenmeye alınır.
4. Hakem, yazıları makale hazırlama düzenine uygunluk, bilimsel katkısı, sorunsalın ele alınış biçimi, araştırmada kullanılan yöntem, literatürden yararlanış ve önemli bulduğu diğer unsurlar açısından değerlendirerek, görüşlerini bildirdiği formu editörlere iletir.
5. Editör, hakemin görüşünü yazara gönderir.
6. Yazar, hakem tarafından talep edilen düzeltmeleri editörün belirlediği süre içerisinde tamamladıktan sonra, makale tekrar hakemin görüşüne sunulur.
7. Hakemin uygun gördüğü makale için son değerlendirme editörler tarafından yapılır.
8. Yayımlanma kararı verilen makale, sıraya alınır ve nihai karar yazara bildirilir.
9. Dergide örnek olay incelemeleri, raporlar, önceden yazılmış bir makaleye eleştiri ve yorumlar, yanıtlar ve yanıtlara yanıtlar, kitap tanıtım ve eleştirileri, yayın duyuruları, konferans ve kongre gibi toplantılar yayımlanabilir. Burada karar, editörlere aittir.
10. Makalenin değerlendirme süresi maksimum 90 gündür.
11. Makalenin değerlendirilme süreci hakkında tarafınıza bilgi verilecektir.
12. Değerlendirme sonucu, tarafınıza e-posta yoluyla bildirilecektir.
13. Makalesi dergide yayımlanan yazara 5 adet basılı dergi ücretsiz olarak gönderilecektir.

Yazım Kuralları

1. Makale dili Türkçe veya İngilizce olmalıdır.
2. Yüksek lisans veya doktora tezlerinde ya da bilimsel toplantılarda sunulan bildirilere dayanarak hazırlanmış yazılarda bu durum, ilk sayfa altında dipnot olarak belirtilmelidir.
3. Dergiye gönderilecek makalenin yazarına ait bilgiler, ayrı bir sayfaya yazılmalı ve şunları içermelidir:
 - Yazının başlığı
 - Yazının JEL sınıflandırma kodu
 - Yazarın adı soyadı, unvanı
 - Yazarın bağlı oldukları kurum (bölüm, birim)
 - Yazarın kısa özgeçmişi
 - Yazarın açık ve güncel posta adresi, telefon/faks numarası ile e-posta adresi

4. Yazının birinci sayfasında İngilizce ve Türkçe başlık, makalenin yüz kelimeyi geçmeyecek şekilde hazırlanmış İngilizce ve Türkçe özeti, anahtar sözcükler yer almalıdır.
5. Yazılar, Microsoft Word ortamında Times New Roman yazı tipinde, 12 punto ile ve çift aralıkla yazılmalıdır.
6. Basılan makaledeki imlâ ve noktalama hatalarından yazarlar sorumludur. Bu nedenle, gereken kontroller yapılmış olmalıdır.
7. Bütün tablolar ve grafikler, ayrı olarak Microsoft Excel sayfalarda yer almalıdır. Tablo ve şekillere başlık ve sıra numarası verilmelidir.
8. Dergimize gönderilecek makalelerde kaynak gösterme konusunda APA sistemi benimsenmiştir.

Örnekler:

- Kitaplarda:

Metin içinde: (Yeldan, 2009)

Eserin, kaynaklarda yazımı şu şekilde olmalıdır:

Yeldan, E. (2009). *The economics of growth and distribution* (5. bs.). Ankara: Efil Yayınevi.

- Makalelerde:

Metin içinde: (Akyüz, 2009, s. 92-93)

Makalenin kaynaklarda yazımı şu şekilde olmalıdır:

Arolat, O. (2017). Kayseri OSB'nin 40. yıl kitabı. *İktisat ve Toplum*, 83, 85-90.

- Tezlerde:

Metin içinde: (Büyük yazıcı, 2012)

Tezin, kaynaklarda yazımı şu şekilde olmalıdır:

Büyük yazıcı, D. (2016). *Kültür ve sanat ekonomisinde piyasa mekanizmasının etkinsizliği: Gösteri sanatları perspektifinden Türkiye örneği*. Yayınlanmamış doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul.

9. Kullanılan bütün kaynaklar, makalenin sonunda "Kaynaklar" adı altında verilmelidir.

10. Tablo ve Şekiller:

- a. Tablo numaraları ve açıklamaları tablonun üstünde

Tablo 1:

şeklinde, 10 punto ile yazılmalı ve ortalanmalıdır.

- b. Tablo içi metinler 9 punto ile, satır aralığı tek, paragraf aralığı 0 nk olmalıdır.

- c. Tablo sayfaya ortalanmalıdır.

- d. Şekil numaraları ve açıklamaları şeklin altında

Şekil 1:.....

biçiminde 10 punto ile yazılmalı ve ortalanmalıdır.

- e. Şekil, sayfaya ortalanmalıdır.

11. Bu ilkelere uymayan makaleler kesinlikle değerlendirilmeye alınmayacaktır.

12. Yazıların ilk gönderiminde editör değerlendirmesinden sonra hakem değerlendirmesi için 1 ay, revizyon için 1 ay süre öngörülmektedir.

13. Efil Ekonomi Araştırmaları Dergisi, gönderilen makaleleri yayımlayıp yayımlamama, gerekli gördüğü durumlarda makaleler üzerinde düzeltmeler yapma hakkına sahiptir. Gönderilen yazıların yayımlanma hakkı dergi yönetimine aittir. Dergide yayımlanmış bir yazının hukuki sorumluluğu ise yazarına aittir ve dergiyi bağlamaz. Dergide yayımlanan yazılar, dergi yönetimin yazılı izni olmadan hiçbir şekilde çoğaltılamaz ve başka bir yerde (matbu olarak veya internet ortamında) tekrar yayımlanamaz. Dergiye makale gönderen yazar, bu ilkeleri kabul etmiş sayılır.

Submission

1. To send your article, you can use the SUBMIT tab in our website or you can send your article directly to info@efiljournal.com.
2. Articles must be unpublished and they cannot be sent to another journal at the same time.
3. Articles must be max. 30 pages.
4. There should be "Introduction" section and the titles should be numbered.

Process

1. In Efil Journal of Economic Research the author's and the referee's name are mutually kept confidential.
2. All articles sent to the journal are pre-evaluated by the editors first. Articles that do not comply with the terms of content can be rejected by the editors without being sent to the referee.
3. The articles submitted to the journal will be reviewed by two referees if they are deemed worthy to be sent to the referees by the editors.
4. The referee evaluates the article in terms of conformity to the article preparation rules, scientific contribution, the way in which the problem is handled, the method used in the research, the use of the literature and other elements they found important, and then submits the form to the editors.
5. The editor sends the evaluation result of the referee to the writer.
6. After the author completes the corrections requested by the referee within the time specified by the editor, the article is sent to the referee again.
7. The final evaluation for the article that the referee finds appropriate is made by the editors.
8. The article that is decided to be published is queued and final decision is notified to author's.
9. Case studies, reports, criticism and commentary on a previously written articles, answers to answers and responses, book promotions and criticisms, publication announcements, conferences and congresses have the possibility to be published in the journal. The decision here belongs to the editors.
10. The maximum evaluation period of the article is 90 days.
11. You will be informed about the evaluating process of the article.
12. The result of the evaluation will be reported to the author by e-mail.
13. Five free printed copies of the journal will be sent to the author whose article is approved and going to be published in the journal.

Grammar Rules

1. The language of the article should be in English or in Turkish.
2. It should be stated as a footnote in the first page if the article was prepared by the notices presented in the scientific meetings or as master, PhD work.
3. Information belonging to author's of the article should be written on a separate page and should include:
 - The title of the article
 - JEL code of the article
 - Author's full name, surname and degree/title
 - Author's institution (Department, unit)
 - Author's brief CV
 - Author's full address, phone/fax number, e-mail

4. In the first page of the article the title in English and in Turkish (if known), max. 100 words of abstract in English and in Turkish (if known), and keywords should be written.
5. The article should be written via Microsoft Word, with 12 type size and with double space.
6. Spelling and punctuation errors in the printed article belong to the author themselves.
7. All the tables and diagrams should separately be in Microsoft Excel. They all should be enumerated.
8. About the references/bibliography we use APAS.

Examples:

- In the books:

In the text: (Yeldan, 2009)

In the references:

Yeldan, E. (2009). *The economics of growth and distribution* (5. bs.). Ankara: Efil Yayınevi.

- In the articles:

In the text: (Akyüz, 2009, s. 92-93)

In the references:

Arolat, O. (2017). Kayseri OSB'nin 40. yıl kitabı. *İktisat ve Toplum*, 83, 85-90.

- In thesis/papers:

In the text: (Büyükyazıcı, 2012)

In the references:

Büyükyazıcı, D. (2016). *Kültür ve sanat ekonomisinde piyasa mekanizmasının etkinsizliği: Gösteri sanatlar perspektifinden Türkiye örneği*. Yayınlanmamış doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul.

9. All the references used should be stated under “Bibliography”, at the end of the article.

10. Tables and Diagrams:

- a. Table numbers and statements should be written on the top of the table, with 10 type size and should be centered.

Table 1:

- b. Texts inside the table should be written with 9 type size, single row pitch, 0 paragraph pitch.

- c. Tables should be centered to the page.

- d. Diagram numbers and statements should be written under the diagram with 10 type size and centered to the page.

Diagram 1:

- e. Diagrams should be centered to the page.

11. The articles not carrying these rules will not be taken under review.

12. After the editorial review, it is provided 1 month for the expert and 1 month for the revision.

13. Efil Journal of Economic Research has the rights whether to publish or not to publish and to make corrections on the articles. The right to publish the articles belongs to the journal's management. The legal responsibility of the published article belongs to the author and isn't related to the journal. The articles published in the journal cannot be reproduced in any way without the written consent of the journal management and cannot be reproduced elsewhere (in print or on the internet). The author who submits article to the journal is deemed to have accepted these principles.

ABONELİK FORMU

www.efiljournal.com

1 yıllık – 4 sayılık aboneliğimi sayıdan başlatın.			
Abonelik Tarihi:		Adı Soyadı:	
Abonelik Bedeli			Mesleđi:
1 yıllık			Adres:
	Bireysel	Kurumsal	
Yıllık Basılı:	150 TL	450 TL	
Yıllık Dijital:	120 TL	300 TL	
Yıllık Basılı ve Dijital:	250 TL	550 TL	
Eski dergilerden..... sayıları da hesabıma dahil ediniz.			
e-Posta: info@efiljournal.com		Şehir:	
☐ Adıma fatura ediniz.		Posta Kodu:	
☐ Şirketime fatura ediniz.		Vergi Dairesi:	
☐ Peşin Ödeme		T.C. Kimlik No:	
☐ Yıllık abonelik bedeli olan TL'yi Eflatun Basım Dağıtım Yayıncılık Danışmanlık Yatırım ve Tic. Ltd. Şti., Garanti Bankası, Maltepe Şubesi, 114-6298030 no.lu hesabına havale ettim. Fotokopisi/dekontu ektedir. (IBAN: TR13 0006 2000 1140 0006 2980 30)		Tel.:	
		GSM:	
		e-Posta:	
KREDİ KARTI			
Abonelik bedeli olarak TL'nin, aşağıda bilgilerini verdiğim kredi kartımdan çekilmesini istiyorum.			
Ad Soyad:.....Banka:.....			
Visa ☐ MasterCard ☐			
Kart No:..... Güvenlik Kodu:			
Son Kullanma Tarihi:/..... İmza:			
KREDİ KARTI İLE YAPILAN ÖDEMELERDE ABONELİĞİNİZİN BAŞLATILMASI İÇİN İMZA ATMANIZ ZORUNLUDUR.			

Lütfen bu formu doldurduktan sonra (0 312) 442 52 12 numaralı faksa ya da info@efiljournal.com adresine gönderiniz.

Bağcılar Mahallesi Şemsettin Günlaltay Caddesi 283. Sokak 9/7 Ata Apartmanı 06670 Çankaya/Ankara, Türkiye

Tel: (0312) 442 52 10 ve (0312) 442 52 11 Faks: (0312) 442 52 12